ОДЛОМЦИ ИЗ УСТАВНЕ И НАРОДНЕ БОРБЕ У СРБИЈИ, КЊИГА ДРУГА:

ОД ЗАЈЕЧАРСКЕ БУНЕ ДО ОСТАВКЕ КРАЉА МИЛАНА, 1912.

Садржај

1. Једно писмо Пере Тодоровића
2. Школа за политичко васпитање
3. Један лек
4. Ред у држави
5. Македонија
6. Растанак с читаоцима Одјека
7. Нишке одлуке
8. Споразум између радника и либерала
9. Избори од 26. априла 1886. год.
10. Једна уредничка осуда
11. Прва коалициона влада и прва радикална влада
12. Краљ Милан и М. Гарашанин
13. Борба око уредника
14. Развод брака
15. Велика Уставна реформа
16. Оставка Краља Милана
17. Резултати владавине Краља Милана

Додатак

18. Једна епизода из српске кооперације

19. Ј. Ристић – Краљици Наталији

93
1848/62
30

ОДЛОМЦИ

ИЗ УСТАВНЕ И НАРОДНЕ БОРБЕ У СРБИЈИ

од

СТОЈАНА М. ПРОТИЋА

КЊИГА ДРУГА

Од Зајечарске Буне до оставке Краља Милана

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА — „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“

Димитрија Гавриловића (прије А. М. Стојевића)

Кнегиње Љубице улица бр. 6.

1912.

ЦЕНА 2 ДИНАРА

4993

II 4593

Ова друга књига *Одломака* испала је већа него што ми се, у почетку, учинило да ће бити. У току рада материјал се множио и обим ширио. Због тога је и краће време обухватила него што сам јој био наменио. Нешто с тога, а нешто за то што нисам на време могао добити неке податке, који су ми били потребни, изостао је цео један одломак: *Карактер и личне особине Краља Милана*. Можда је и боље што је тако испало. Рад Краља Милана продужава се, у промењеном облику, и после његове оставке на престо. За то ће можда и прикладније бити: да тај одломак дође уз крај његова политичког рада и живота — отприлике у четврту књигу ових *Одломака*, колико могу сад предвидети.

Трећа књига *Одломака*, која ће за овом доћи, надам се у скоро, обухвата време од оставке Краља Милана до обуставе новог Устава од 1888. године.

Како сам сâм држао коректуру и ревизију испало је штампарских погрешака више него што сме бити; али су мислим све мале и лако уочљиве, те не кваре и ремете смисао.

Мај 1912. године
Београд

Писац

САДРЖИНА ПРВЕ КЊИГЕ:[1]

	СТРАНА
1. Притисак прошлости	1— 6
2. Решење кризе	7— 13
3. Није парламентарно	14— 32
4. Балфурова оставка	33— 37
5. Борба против већине	38— 92
6. Пре и после двадесет и пет година .	93—133
7. Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске	135—159

[1] Како у овој првој књизи, која је изашла крајем прошле године, има одломака који имају везе не само индиректне него и директне с догађајима и временом о ком говори ова друга књига, то се овде саопштава и садржина прве књиге, која је, омашком, уз прву књигу са свим изостала.

САДРЖИНА ДРУГЕ КЊИГЕ:

	СТРАНА
1. Једно писмо Пере Тодоровића . . .	VII—XV
2. Школа за политичко васпитање . .	1— 14
3. Један лек	15— 20
4. Ред у држави	21— 26
5. Македонија	27— 35
6. Растанак с читаоцима Одјека . . .	36— 39
7. Нишке одлуке	40— 51
8. Споразум између радикала и либерала	52— 64
9. Избори од 26. априла 1886. год. . .	65— 68
10. Једна уредничка осуда	69— 87
11. Прва коалициона влада и прва радикална влада	88—114
12. Краљ Милан и М. Гарашанин . . .	115—150
13. Борба око уредника	151—168
14. Развод брака	169—176
15. Велика Уставна реформа	177—247
16. Оставка Краља Милана	248—270
17. Ресултати владавине Краља Милана .	271—308
Додатак	
18. Једна епизода из српске кооперације	311—323
19. Ј. Ристић — Краљици Наталији . . .	324—334

МЕСТО УВОДА

Једно писмо Пере Тодоровића[1]

Добри мој оче Жико

Кад се оно последњи пут случајно састадосмо у Позоришној Кафани, те ти ја причах јадно и бедно стање мога здравља, нисам ни слутио каква ме неизмерна несрећа чека у најближој будућности. Кад прођем у памети све оне страшне ударце судбине, који падоше на моју главу од 25. октобра (дан мога ухапшења); кад одмерим сву дубину оне несреће и беде, у коју се неочекивано, ненадно, на једанпут сурвах; кад се присетим свију оних ужаса, који ми ево већ месец и пô немилосрдно трзају душу и срце — тада

[1] Види страну 51. ове књиге. Одобрење, да ово Перино писмо могу објавити, стигло ми је тек пошто је пола књиге било већ готово. Учинило ми се да му је, и према времену из кога је и по садржини, приличније место овде у почетку него на крају књиге.

ми се учини да је све ово само ругобан, страшан сан. Боже мој, Боже мој, а то је међутим јава, неумитна, грозна јава. У пô ноћи извучен из кревета, одведен у град, стрпан у казамат, сутрадан окован у тешке букагије, бачен у гробницу турске светитељке, вечито мрачну ноћ, ту држан 12 дана, затим ноћу по маглуштини и тами натоварен на „Делиград“ (лађу), у поноћ доведен у Смедерево, спакован у вагон, око 4 часа ујутру дотеран у Параћин, ту натоварен на кола и по најгаднијем времену, по грдном блату и лапавици, по ужасном путу кроз вратоломну Честобродицу, под пратњом 50 оружаних сејмена догнат у Зајечар; ту одвојен и затворен сам самцит, и после 18 дана суђен и осуђен на — смрт, а за тим милошћу владаочевом великодушно спасен, помилован на 10 година затвора.

И то све десило се са мном немоћним, слабим, невиним.

И ево сам данас бедни заточеник. И моја будућност смрвљена је и уништена, и сва моја лична срећа на веки разорена, и све моје лепе наде ишчезле као дим, и ја никад више нећу као слободан човек живети и делати, и никад више не ћу ишетати у дивну природу да уживам у

топлим зракама сунца, у ладовитим луговима, окићеним зеленилом, у цветним пољима пуним мириса, у песми веселих тица, и никад се више нећу слатко насмејати и провеселити у кругу добрих знанаца и пријатеља, и никад више загрлити све своје миле и драге, и никад више проћи стазама куда сам пролазио... Све је то за мене нестало, изумрло и на веки се изгубило. Живот бедног заточеника тећиће од сада досадно и једнолико: апсанска соба, стражар и очајне, безнадежне мисли, и тешка болна сећања из срећније прошлости. А за тим? Ја сам болан и немоћан. Болест непрестано јача и развија се. И можда још која недеља, још који месец, у најбољем случају још година, година и пô, и ја ћу докончати мој чемерни живот у апсани, сам, осуђен, заборављен, напуштен; и очајник ће издахнути, а на самртном часу узалуд ће његове угашене очи тражити да виде око болесничке постеље оне миле и драге личности које је толико волео, које су биле тако блиске срцу његовом; које су састављале једину срећу и радост његову.... ...И све је ово јава, стварност, жива истина.

Тешко мени, бедноме, тешко мени. Добри мој оче Жико, и оче, и брате, и при-

јатељу у један пут; ти познајеш моју душу, ти познајеш моје срце, ти познајеш моју искреност спрам тебе. Теби бих ја у поверењу казао, што но реч, и кад сам мајку за сису ујео. Ја ово писмо пишем само теби, и знам да ће ти га донети поуздана рука, и уверен сам да га сем тебе нико неће читати. А најпосле чега бих се ја имао већ више и бојати?! Суђење је свршено и више се понављати не може, а преки суд већ ми је био досудио оно што најгоре може бити. И да не познајеш иначе искреност твога ђака и твога пријатеља Пере, све ове горе набројене околности, биле би ти довољно јемство, да ћу ти се искрено исповедити. И ево ти се заклињем млеком мајчиним и гробом очевим, мојим највећим светињама; и кунем ти се оним мукама самртним с којима сам се борио у оним страшним часовима кад бејах на смрт осуђен; и кунем ти се Христом, спасителем, мучеником, који је за друге на крсту издахнуо — да сам невино осуђен, и да ништа нисам знао за ове кобне догађаје, док нису већ постали свршено дело. Знај и веруј у то, мој добри пријатељу! Ја те волем и поштујем, и у мојој големој беди, осећам неку потребу да се пред тобом, мојим искреним

пријатељем, искрено исповедим, и налазим у томе неку утеху и олакшицу, ако бар ти будеш знао и веровао да сам невино и незаслужно пострадао. Пошто сам овако задовољио неку моју унутрашњу потребу да пред тобом отворим срце моје, да ти се исповедим и изјадам, ево хоћу и да те замолим за нешто.

С мојом болешћу стоји веома зло. Ја ти не могу још дуго дурати. Сви знаци сведоче да је катастрофа блиска. А најстрашнија помисао која ми сад душу трза то је: да ћу умрети у затвору. И једина жива жеља коју дубоко осећам то је: да изданем у слободи, окружен родбином и пријатељима. О моме животу више не може бити речи. Ове последње несреће тако су ме разбиле, да за мене нема више опорављења. С тога се моје мисли сад једино врзу око тога како ћу и где ћу умрети. Стар још нисам, и да сам здрав, имао бих довољно снаге да мирно сносим несрећу која ме је незаслужно снашла. Ја знам да се неће одлежати 10 пуних година. Милосрђе Краљево, које је поклонило живот и смањило казну тако знатно (на 10 год.) сигурно би и тих 10 год. у току издржавања затвора свело можда на половину, можда и на мање. И да сам здрав, ја бих трпе-

љиво и пун наде чекао ту нову милост, као што је чекају и остали моји другови. Али моји су дани избројани, смрт већ куца на мојим вратима.

Висока Краљевска милост стићи ће доцкан, она ће пасти на хладан труп, ако пријатељи не пораде да ме та милост озари што пре.

Добри мој брате и пријатељу, поради и ти што можеш са своје стране да оставим кости у слободи. Ја ти нећу казинати шта и како то можеш учинити за ме. Ти ћеш то најбоље сам знати.

Да споменем само ово. Чини ми се ти познајеш госпођу Босу Симићеву. О њој сам слушао да има нежно срце које уме разумети туђу несрећу. Отиди тој доброј жени, па је моли нека у згодној прилици рекне за мене добру реч где треба.

Ах, чини ми се да би она могла много учинити за мене кад би се својски заузела. Моли је. И реци јој и увери је: да њена добра реч неће пасти у заштиту човека неблагодарна и недостојна њеног заузимања. Кажи јој да имам бедну стару мајку, која је била веома несрећна у породу, а ја сам јој најмлађе дете, па ће је моја несрећа убити. Ти који познајеш како је моја младост прохујала без праве

среће и задовољства и како ми је прошлост у бурној политичкој борби била пуна мука и горчина, а стаза претуреног живота засејана само трњем и пеленом, увери је да сам ја веома несрећан човек, који заслужује жаљење и саучешће. Задај јој с моје стране тврду поштену реч, ако будем удостојен да ми Краљевско милосрђе поврати слободу, остатак мојих дана биће посвећен на то да се покажем достојан те велике милости. Реци јој да ће мој будући живот, колико га буде, бити тако разуман и непорочно чист, да она никад неће имати ни трунке повода да зажали што се за мене заузела.

Људи се држе у затвору на два разлога: а) да осету казну за своја хрђава дела; б) да се поправе да их у будуће не би поновили. Ја сам ти напред говорио о мојој „кривици“. Али и да нисам невин, да сам највећи злочинац, да сам ишао па по свету туђу децу клао, ипак муке које сам поднео од кад сам у затвору тако су ужасне, да би потпуно довољне биле да искупе све грехове и највеће злочине. Ако је дакле до тога да будем кажњен.... о ја сам већ довољно кажњен. А што се тиче оног другог разлога: да се човек поправи па да у бу-

дуће не понавља старе погрешке (вољне или невољне), ја већ рекох да ће цео мој будући живот, ако га буде и колико га буде, бити посвећен само томе, да се покажем достојан оних заузимања и оне милости која би ми вратила слободу.

Добри пријатељу. Твоја су познанства опширна, ти долазиш у додир са људима од уплива. Сећај се у таквим приликама беднога заточеника, крчи пут моме помиловању а ја ћу ти још у напред у моме срцу урезати благодарност за твоје труде.

Жико, брате и пријатељу, тако ти среће и младости твога јединца, не заборављај ме у овој мојој големој беди. Ја сам слободан да те овако молим с тога што осећам у души, шта би ја све могао поднети и учинити, кад би, да Бог сачува, ти пао у какву беду, па би ти моје заузимање могло бити од вајде. Не замери ми, што ти овај аманет и терет стављам на душу. Ја имам мало пријатеља у чију искрену љубав тако верујем као у твоју. Ја полажем у тебе крепку наду и нека ме добра слутња теши, да моје уздање неће бити узалудно. Ако буде какве добре вести којом би ме могао утешити и обрадовати поручи ми или приликом или јави Таушановићевој жени,

па ће она писати, а ако би хтео и ти сам писати онда адресуј на Јоцу Јовановића економа у Пожаревцу (моје писмо за ме, мети унутра у куверт) где ћу издржавати затвор.

Прими моје срдачно поздравље и молим те још једном не замери што ти товарим једну бригу на врат.

Зајечар, 6. децембра 1883. год.

Ваздa твој искрени
Пера с. р.[1]

---

[1] Цело је писмо писано читким оригиналним Периним рукописом.

Ради бољег разумевања овог писма и догађаја онога времена да поменем овде неколика факта: 1, Избори општи су били 7. септембра 1883., пошто су предходне, 1882. г., били почесни избори два пута и уведени двогласци у Н. Скупштину (Види стр. 97—110 прве књиге *Одломака*); 2, Народна се Скупштина састала 15. септембра; 3. Краљ Милан се, незадовољан, вратио 19. септембра из иностранства, где је био још од 7. августа; 4. Пирочанац је дао оставку и мотивисао је јавно овим чудним тврђењем: да су избори показали како народ неће промену Устава, коју је његова влада желела; 5, Краљ Милан је одмах образовао кабинет Николе Христића, што је био отворен пркос народу и невермање његове воље исказане на изборима 7. септембра; 6, Народна је Скупштина 22. септембра указом отворена и *закључена*; 7. У таким приликама напредњачке и војне власти извршавале су наредбу да се од народа купи оружје, које је дотле народ на рукама имао, те да се од сад држи у војним магацинима; 8, 21. и 22. октобра је оглашено ванредно стање у црноречком округу, обустављена штампа и донети указни закони о Преком Суду, о *дуплој плати* официрима и војницима који се употребе за повраћај реда и о Краљевом Комесару; 9, октобра 25. поапшени су чланови Главног Одбора, осим Пашића.

ШКОЛА И ПОЛИТИЧКО ВАСПИТАЊЕ.[1]

Календар је књига, која има највећу читалачку публику. Део који му је вавек осигурао већу потрошњу но осталим књигама, и ради кога га свет обично највише купује, јесте онај који даје публици обавештења о *времену*. Из тога се

[1] Овај је чланак изашао у календару *Задрузи* за 1885. годину, који сам ја, осим календарског дела, и уредио био. То је један од првих написа мојих с потписом. Он је писан у 1884. години која је била с 1885. и 1886. годином, један од најтежих и најмучнијнх година у унутрашњем политичком животу Србије. То је била прва година реакције после Зајечарске Буне, која ме је затекла била у Пожаревачком Затвору, где сам био издржавао своје уредничке осуде као уредник *Самоуправе*. Затвор сам био почео издржавати 5. маја 1883. године, а из затвора сам био изашао 27. јануара 1884. године, пошто сам потпуно издржао све дотадашње осуде. Ванредно је стање трајало, а први покушај у лето да покренем нов лист *Глас* пропао је: цензура није допустила никакав радикални лист. Тек почетком октобра покренут је био *Одјек*, коме сам ја био први уредник, а гг. Андра Николић и Ј. Ђаја главни сарадници. У том првом *Одјеку* су изашли, у мом преводу, *Устави* неколико јевропских држава, који су, после, одштампани

види коликога значаја време у опште има на људске послове. Људи од књиге, којима је стало да оно што знају кажу и другима, и да потребном и корисном знању отворе пута и у шире кругове народа, почели су у најновије време да се користе том календарском особином, и да уз онај део календара који му осигурава добру прођу и који је свакојако важан, даду читаоцима још какве поуке и забаве.

Том особином календара користимо се и ми да проговоримо о једном питању, коме ће важност, надамо се, признати сваки, који је иоле штогод мислио о напредовању и развијању народа и који зна на какве тешкоће и сметње наилазе мисли о праведнијим друштвеним облицима и бољем и корисније државном уређењу у народу који нема никаког политичког васпитања и који није свикнут

у засебну књижицу. Потреба се у том осећала и за даљу борбу радикалне странке око Устава и за рашчишћавање појмова у том питању у самој странци.

Као карактеристику ондашњега времена да поменем и факат: да су *два* министра просвете, пок. Дим. Маринковић и пок. Стева Д. Поповић, сложно били нашли да не могу полагати професорски испит, за који сам се био јавио по изласку из заавора „по ономе што сам у у свом животопису био изложио“! Такво је онда време било и такав је онда ветар био дувао на београдским Теразијама!

да о својој општини, о законима који постоје и који се стварају, о својој држави мисли и промишља.

Сваки који је наше јавне послове пратио и мало више о њима мислио зна, како се у опште у нас виче да нам Скупштина не ваља за то што у њој нема довољно интелигенције, што нема доста политички васпитаних и образованих људи. То је општа жалба која се диже са свију страна; и та је жалба, мора се признати, оправдана. Да у нашој Народној Скупштини има више интелигенције, више политички образованих људи, многи и многи закон који се прима готово само за то да се сутра може опет мењати, не би могао постати ни у живот ступити; многи и многи маневар и привидан разлог, који може само политички необразованог човека да завара, не би могао проћи ни свој циљ постићи. Па не само то, него још много што шта не би се у крилу наше Народне Скупштине могло дешавати што се дешава и што без свакога поговора понижава онај велики значај који Народна Скупштина у животу једнога народа ваља да има.

Али ако су сви политички људи и све партије у Србији сложне у признавању те мане наше Народне Скупштине и на-

шега јавнога живота у опште, врло је мало њих који су тражили лека томе злу тамо где га одиста ваља тражити, а још мање је оних који би се постарали и порадили да каквим разумним мерама тој мани доскоче. Кад се поведе реч о политичкој необразованости наших народних посланика, онда се обично као једини лек износи то, како у Скупштину ваља увести интелигенцију, а слабо ко помишља на то да ли *и сама интелигенција има потребног политичког образовања*.

Где се и како се у нас, пре свега, може политички васпитати и образовати човек? Путеви и начини којима се политичко васпитање у опште добија јесу, као што је познато, слободна штампа, слободни зборови и договори, школа и политичка литература. Од свега овога ми смо имали врло мало или нимало. О слободним зборовима и договорима до скора није могло бити ни речи у нас, ма да су они српским грађанима дати основним законом — уставом. А од колике су важности зборови и договори по политичко васпитање о томе не треба ни говорити. То је свакоме врло добро познато, а и кратак живот закона о зборовима и удружењима то је јасно показао. Ту се пре

свега велики број људи може да заинтересује за питања опште важности, да им се пробуди воља за размишљање о тим питањима и створи могућност за осветљавање питања с разних страна и гледишта. Па ту се, на зборовима и договорима, вежбају грађани и у говорништву и беседништву којим се ми не можемо никако хвалити а које је од не мале важности. Сваки дан се чује како ми немамо добрих говорника и беседника, а слабо или нимало се старања не показује да се *створи могућност* за постанак добрих говорника и беседника. Нико не може постати говорником и беседником говорећи сам са собом у својој соби, но говорећи с другима на јавним скуповима и водећи јавне разговоре, а то све може бити само на зборовима.

За кратко време свога живота, закон о зборовима и удружењима, ма да је у примени сужаван и ограничаван, учинио је ипак нешто за политичко васпитање, али то нешто је врло мало да би могло имати веће важности и трајнијег утицаја. Једини јавни збор који је остао и преживео закон о зборовима и удружењима, то је Народна Скупштина. То је у нас једино место где се о општим, друштвеним и државним пословима и питањима,

може доста слободно зборити и говорити. И та страна наше Народне Скупштине, овакве каква је, и најважнија је. Највећа и готово једина корист од ње, од постанка овога устава, та је, што је била за време од 10—15 година школа за политичко васпитање и образовање, и то готово за све то време једина таква школа у Србији. Слободна се штампа у нас јављала као метеор који се за час јави па га за час и нестане. Политичке литературе није било такође; она се појављивала овда онда, кад је штампа била мало слободнија, али ју је одма нестајало кад су и новинари морали остављати перо. Омладина у школи тако исто није добијала никад никаквог политичког васпитања. И зато се могло виђати, и за то и данас виђамо људе, који су прошли кроз све школе у Србији и који вам знају причати и о Цицерону, и о Калигули и Нерону, и о конјугацијама и деклинацијама латинског, француског и немачког језика, и о разним ситним и крупним животињама и биљкама и т. д., а не знају вам ништа казати о развитку законодавства у Србији, о односима општине према држави и државе према општини, о делокругу појединих политичких чинилаца у

држави,[1] о својим грађанским правима и дужностима и т. д. Ми не замерамо што ђаци све те ствари уче. На против ми мислимо да *готово* све оно што се учи у нашим школама ваља учити и знати. Али тако исто мислимо, и то ће нам, надамо се, сваки одобрити, да је и ово друго исто тако важно, и да један младић који кроз школу прође треба да зна и своја грађанска права и дужности, и у главноме да познаје законодавство своје земље; да зна делокруг појединих политичких фактора; односе политичких и административних јединица према целини; односе цркве према држави и државе према цркви и т. д. То је за једнога образованога човека исто тако важно, као што је важно да има потребна знања из физике и хемије, филологије и историје, земљописа и етнографије, математике и механике и осталих наука.

При таком стању ствари и при таким приликама у нас за политичко образовање Народна Скупштина је била као што рекосмо једина школа за политичко васпитање у нас; она је била *политичка учио-*

[1] Писац ових редака зна нпр. да су све, иначе доста образоване, судије једнога суда тврдиле да је престона беседа акат самога владаоца, и у самом факту критиковања престоне беседе налазиле увреду за владаоца.

ница. Оно мало говорника што имамо она нам је дала. Оно мало политичкога васпитања и образовања што га у нас има од ње нам је. Значај Скупштине наше као неком меродавног политичког и законодавног фактора није готово никакав. Она нема оно што је главно, што је битно, па да буде права, истинска Скупштина, озбиљан политички фактор и истинско законодавно тело. Установа Народне Скупштине у Србији, оваква каква је, давала је само могућности једном доста великом броју људи из народа да се упозна са многим питањима и предметима са којима се другим којим путем и начином никад не би упознао, да чује о тим питањема различна, по каткад и паметна мишљења, и да сам каже што зна о њима. Као школа за политичко васпитање и образовање наша Народна Скупштина учинила је прилично, но ни она, као једино место за то, није могла учинити много. Али из тога се, у исто време, види, како се њен *споредни* посао изокренуо у *главни*, и готово једини.

Према овоме што смо довде казали види се да у нас нема готово ништа од онога што је потребно па да можемо имати и политички образоване грађане и политички образоване посланике. Немамо ни широке слободне штампе, ни зборова, и удружења, па због тога ни политичке литературе, а и школа не даје никакво политичко васпитање.

Ако се у нас доиста увиђа потреба за политичким образовањем; ако је потребно и корисно да имамо образоване народне посланике који ће бити у стању да стварају и добре и паметне законе, и да буду одиста фактори народнога напредовања и развијања, и ако треба да су грађани толико политички образовани да знају оценити значај реформама и појединих закона па да им сами пута крче и шире; ако је све то добро, потребно и корисно, а о том ваљда нико неће сумњати који год је иоле мислио о друштвеним потребама и о напретку и развитка свога народа и који зна колико се муке и невоље има да се проведе каква корисна мисао и реформа у народу, који није кадар да јој оцени значај и домашај за себе и свој напредак: онда ваља прегнути па створити све оне погодбе које су потребне за политичко васпитање.

Ми смо горе већ поменули да без слободне штампе, зборова и удружења, и без уважања политичког васпитања у школе не може бити политичког образовања.

Онде где се људи не могу слободно састајати и јавно договарати о општим и важним стварима своје општине, округа и државе, и где не могу претресати разне предлоге и износити слободно своје мисли о појединим важнијим питањима, — ту не може бити ни говора о каком политичком васпитању. Зборови, дакле, и штампа преко су потребни за политичко васпитање једнога народа. А да ли је потребно школској омладини давати и политичког васпитања? Да ли ваља и у школу унети и политичко образовање?

О томе треба да кажемо коју реч.

Ми смо горе већ напоменули како је једна велика незгода и штета што наши млади људи, изишав из школе, не знају ни прве основе развијања и уређења државе и друштва у опште и своје државе посебице. Рекли смо да сваки ђак кад из школе изађе треба да зна бар оно што је најнужније о уређењу и политичком склопу своје отаџбине и о њеном законодавству упоредо с уређењем и законодавствима других држава, а уз то још и прве основе и најглавнија знања о развијању људскога друштва у опште. Толико да зна један младић који је прошао кроз школе и ступио у живот као грађанин, заиста је и потребно и корисно. Без тога знања он нити се може рачунати у образоване људе нити може бити прави *грађанин*. Он ће до душе плаћати порез, давати држави што она од њега тражи, али нити ће он знати за што то чини нити ће другима умети да каже и да их обавести о њиховим дужностима грађанским. Држава од таких „грађана“ не може никад имати оне користи и помоћи коју би они требало да јој дају и указују. Може нам ко год рећи: е знамо, господине, све то, али тако радити то значи уносити у школу политику, а то је штетно. Ми ћемо онда таком господину одговорити ово: Ми не знамо, господине, шта ви под политиком разумете, али у школу унети оно што ми тражимо и што горе поменусмо није ни од какве штете већ је од велике користи. Зове ли се то политика или не, ми нећемо да разбирамо, а ако баш хоћете ми можемо и то назвати политиком, само ћемо вам одмах рећи да *таква политика* не може за школу никад бити штетна. Штетно је у школу уносити политичке нитковлуке и интриге; штетно је врбовати школску омладину и увлачити је у активне политичке партије, али упознавати је с уређењем отаџбине и законима развијања друштва није и не може бити

ни од какве штете по омладину. Напротив гајење грађанских врлина и упознавање омладине са правима и дужностима грађанина у друштву може и омладини и друштву само од користи бити.

Као готово у свему, тако и у овоме у нас доиста владају врло наопаки и погрешни појмови; и ми врло добро знамо да ће их доста бити којима ће захтевање, да се школској омладини даје и политичко образовање, изгледати као неко претеривање. При свем том што сви признају и радо говоре да немамо довољно политички образованих људи, како од тога многи јавни послови рамају, како се због тога при сваком важнијем политичком питању наилази на велике тешкоће и сметње, како због тога немамо и не можемо добијати добре законе и т. д. опет нико неће да призна да је лек томе: давати омладини политичко образовање и имати слободну штампу и зборове. Кад год се ово тражи пуно има њих који ће вам узвикнути: да, хоћете слободну штампу да нападате само владу и зборове да бушите по народу. Али већ за штампу и зборове има их доста који и траже, премда с мало успеха, и који знају горњој господи одмах одговорити да је за владу каткад опасније кад нема

штампе но кад је има, и да се по народу *баш онда буши* кад нема зборова, а кад су зборови ту онда се увек јавно говори. Али оно прво, давање политичког образовања школској омладини, готово нико и не тражи. Колико се ми сећамо свега се један једини глас дигао, пре 3 године, да тражи политичко образовање за школску омладину на месту где се обично питања школска претресају. На првом просветном збору, који је био у Београду и на коме се склапао и утврђивао наставни план за гимназије, један од чланова тога збора (ако се не варамо г. Светомир Николајевић), говорећи о предавању историје у гимназији, додирнуо је и ово питање о политичком образовању школске омладине. Али његов је глас прохујао скоро нечујно кроз салу просветнога збора: колико се опомињемо ни један члан просветнога збора није прихватио ту мисао г. Николајевића, и преко ове плодне и драгоцене мисли прешло се одмах на дневни ред, као што се у нас обично лако прелази на дневни ред преко многих важних и корисних ствари и питања.

Из овога се види да се не схвата важност овога питања, и зато ће ваљати још многу реч потрошити само око тога

да се са свију страна расветли и докаже његова важност те да се и оно с другим питањима стави на дневни ред; па после тек да се води разговор о том како и на који начин оно да се реши.

Ми смо на овом месту покушали само да изнесемо ово питање, да укажемо на његову важност и да дамо прилике свакоме да озбиљно промисли о њему.

ЈЕДАН ЛЕК.

Одјек, 4. октобра 1884. год.

Међу манама у нашем државном уређењу има једне, која је, по нашем мишљењу, тако важна да од ње саме потичу многе друге, и да би без ње многе и многе злоупотребе, које се често дешавају и на које се сваки жали, нестале. Међу тим та мана и ако се врло живо осећа, ретко је кад била предмет претреса у штампи, и као да изгледа да јој се и не придаје онај значај који она има.

Ми овде мислимо на онуману, што наши закони не дају грађанима скоро никаког *законитога* средства да се боре и бране против злоупотреба јавних органа. Ми остављамо на страну оне тако да кажемо „финије“ злоупотребе, т.ј. оне злоупотребе које се могу учинити па да се измиголье испод казни и осуде и најстрожих закона и најсавесније примене законске, па узимамо на око само оне које су тако грубе да их сваки види. Таких

грубих злоупотреба има толико да се скоро на сваком кораку с њима сретамо, а ништа при руци немамо чим би се против њих борили. Сваки трећи човек у Србији знао би нам набројати по неколико таких злоупотреба, које су или над њим извршене или у непосредној близини његовој. И те су злоупотребе таке природе, да не би и најнесамосталнији суд могао преко њих прећи а да их не осуди. Али по нашим законима један јаван орган, један чиновник, може се тужити суду за такву злоупотребу тек онда, *кад се за то добије одобрење од његовога министра.* Какав је то оправдани разлог, или „државни разлог", могао законодавце наше руководити да уносе у закон овако заштићавање чиновника не можемо знати. Колико смо год мислили о овој ствари никако нисмо могли за то наћи оправдана разлога. На против нашли смо, и то ће, надамо се, сваки наћи, да баш врло оправдани разлози, па и сам тако често употребљавани „државни разлог", говоре за то да над чиновницима мора бити јака контрола. А једна од најјачих контрола је та, да сваки грађанин може свакога чиновника за учињену му злоупотребу и повреду права и слободе његове тужити непосредно суду, и да

је суд дужан таку тужбу одмах у поступак узети, како се то законским језиком каже. Така контрола била би и у интересу владе, ако јој је доиста стало да има добрих чиновника — а свакој поштеној влади треба да је до тога стало — јер поред хрђавих чиновника, који заштићени бедемом отежанога суђења и кажњавања, чине злоупотребе, пропадају и кваре се и они добри чиновници. Пример је врло јак учитељ. А они чиновници, који се и поред свега тога уздрже и остану чисти и поштени, због својих хрђавих и непоштених другова морају да сносе и сами прекоре и пребацивања за дела туђа. То је једно. А друго, тиме што је тако отежано и готово онемогућено суђење и кажњавање чиновника убија се углед и ауктoритет државне власти, наноси штета грађанима и губи оно на чему свака друштвена заједница треба да почива — *правда.* Треће и најопасније од тога је то, што се тиме шири неморал не само међ чиновницима него улази у сам народ. А где наступи општа деморализација, ту је проста пропаст готова, ту се не може ништа паметно и поштено извести. Они који се туже на пропадање угледа и ауктoритета државне власти овде би требало да траже узроке

његове, а не у некаким агитацијама и злим намерама појединаца. Јер, на послетку, никаква агитација не може имати успеха у том кад сваки види код јавних органа тачност, правичност, поштење, озбиљност, предусретљивост и све оно чим треба један јавни орган да се одликује. То су све ствари које се виде; не може се ту ништа измишљати.

Може нам се рећи, да министар неће никад ускратити допуштење да се неки чиновник тужи, ако за то има основа и разлога. Ми на то примећујемо ово: пре свега увек је јемство слабо кад оно просто стоји до воље једнога човека; друго оно „ако има разлога“ просто је суђење, а суђење треба да буде у суду; треће ми не знамо да је још који чиновник административни суђен и осуђен за то што је некога неправедно затворио или што је некога држао дуже у притвору но што закон допушта — а то нам ваљда нико неће порећи да је таких случајева, и то не ретких, бивало и бива.

Да додирнемо и онај разлог, који смо слушали, да министар има права допуштати или не допуштати да се који чиновник тужи. Тај разлог гласи овако: Кад би се допустило да сваки грађанин

може тужити чиновника непосредно суду без дозволе министрове, онда би се могло десети да туженог или суду преданог чиновника не може министар тако одмах другим заменити. Ми мислимо да је ово само привидан разлог и врло слаб. А ево за што. За углед државни, за правду, за морал у земљи неоцењено више вреди да се дозна је ли који чиновник крив или није, треба ли да буде на месту где је или не, него што вреди онај посао који би одсуством такога чиновника рамао, баш и да би се допустило да ће посао доиста рамати. А ми мислимо да би се могло лако постићи да и посао не рама, јер ми се никако не можемо тужити да имамо мало чиновника. Да сви раде колико треба, посао би се могао свршавати и са много мањим бројем него што га ми имамо.

Ми смо ово питање само у кратко додирнули. Изнели смо само једну палијативну меру, којом би се одмах могло доста помоћи злу које је за свакога очевидно, и које сигурно нико неће одрицати. Да се ово начело контроле јавних органа изведе доследно и како треба, требало би још много што шта с тим изменити, јер оно стоји у свези с многим

другим питањима. Али ово што ми тражимо могло би се одмах извести, а било би од знатне помоћи.

Дајте грађанима законитих средстава да се боре против злоупотреба, па се не бојте да ће они тражити других средстава за то.

РЕД У ДРЖАВИ.

Одјек, 13. новембра 1884. г.

Шта је ред у обичном животу, то сваки зна. Али није тако јасна та реч, кад је говор о држави, или боље да кажемо она се у том сличају тако наопако схвата и тумачи да изгледа као да је ред у држави са свим нешто друго — нешто чему се не може лако ухватити крај и рачун.

Скоро сваки дан слушамо како се проповеда са свију страна, а нарочито с једне стране, како у држави мора бити реда, како ће држава пропасти ако се озбиљно и енергички не чува и не одржава ред, како се не може допустити да у држави ради како ко хоће, како је ред прва потреба у уређеној земљи, како се све мора чинити да се само ред одржи и т. д. То сваки дан слушамо, а међу тим нико не може да склопи себи прави појам о том реду у држави који извесна господа на сва уста проповедају.

Кад човек погледа извесне појаве које се често дешавају, па кад чује да и оне подилазе под појам реда у те господе која тако много о реду говоре, онда се просто узбезекне, слегне раменима и, не могући никако пристати да је то ред, приклони се мисли: да ће ред у држави сигурно бити нешто друго, а не оно што он и сви други обични људи сматрају да је ред.

Обични људи мисле и веле да је ред у неком послу, у некој кући онда, кад сваки зна свој посао и кад сваки тај свој посао ради тачно, кад је свака ствар на свом месту и сваки радник на свом послу. Онај који ред одржава пази да све то тако буде, и врши сâм свој посао тачно и уредно. Ако је старешина неуредан, ако он не пази довољно на своје млађе, онда не може бити реда па ма да неки укућани и врше своје послове како треба; млађи се угледају на старијега, и кад виде да он не држи ред, да је неуредан, онда они мисле да су ослобођени од својих обавеза па раде онако како знају. Но баш и да држе они свој ред, баш и да буду уреднији и тачнији од старешине, реда опет не може бити, јер је поремећен нерадом и неуредношћу старешине те од тога пати цео посао,

сва кућа. Оно што ради и треба да ради онај који је старешина, не могу радити други док је он ту, а док старији не ради оно што му је дужност не може бити реда ни у другим пословима, који раде други. Онда паметни задругари ништа не могу чинити но променити старешину. Ако то не учине или из лености или по неспоразуму, онда кућа са нереда почне пропадати, па на послетку за свим и пропадне. Добар, пак, старешина, који је тачан и уредан, који је увек на свом послу и који је праведан, има увек довољно моралне снаге, ауторитета, над млађима; и он без нарочитих, принудних мера, без силе, може да одржава ред. А ако неки млађи застрани сувише далеко, па не помогну савети и други леки начини, онда тек старији може употребити и јаче мере. И те јаче мере могу се правдати само тако, ако је старешина са свим на свом месту, ако он ради све како треба, и ако својим добрим примером предњачи задругарима.

Као што се види, дакле, ред понајвише зависи од онога који је позван да ред одржава. *Он*, пре свега, мора бити уредан и тачан; *он* најпре мора држати ред; *он* мора давати собом примере доброга реда, тачности и уредности.

Тако је у обичном животу, тако је у кући, у радњи, у послу сваком.

А треба ли да тако буде и у држави или је у држави ред некакав друкчији?

Ми мислимо да ред остаје ред. Оно што је ред у обичном животу, то мора и такав мора бити ред и у држави И кад је тако, онда ако се хоће да буде реда у држави, ко мора пре свега држати ред, коме је на првом месту дужност да буде тачан, уредан, праведан? Нема сумње да то пре свега мора бити онај који је по закону позван да одржава и *негује* ред у држави, а то је, без сумње, извршна власт, то је — влада.

Ако се, дакле, жели озбилно и искрено ред у једном друштву, у једној државној заједници, онда морапре свега влада са својим чиновницима предњачити у тачности, уредности и реду. Она мора законе, који одређују делокруг рада сваког грађанина и *права* и *дужности* свачије, поштовати и тачно и непристрасно вршити према свакоме; она је дужна не само свакога по потреби принудити да ради оно и онако што и како закон наређује и прописује, но је так исто дужна да и свачије право штити да ничије право не крњи и не сужав, да свакога обавести и поучи о правилма и о дуж-

ностима његовим у држави. А да то она могне како треба с успехом чинити, мора пре свега *сама она* бити тачна и уредна; мора пазити сама она на делокруг *свога* рада; не сме прелазити оне границе овлашћења и права које јој је закон дао. Ако влада сама не буде држала ред, ако се она сама не буде строго придржавала законских наредаба и према себи и према другима; ако она буде присвајала себи већа права и крњила права других грађана, онда она нема права да друге натерује да држе ред, а што је главно, она то неће моћи никад с успехом ни чинити. Она ће онда употребљавати силу, тужиће се на непослушност и наилазити на сметње и препреке које је сама створила, и које може само тако уклонити ако се она сама повуче у границе које је била прекорачила. Тако само може повратити себи ону важност, онај ауторитет који је потребан да се може ред одржавати и да се закони одрже у поштовању и уважењу. До душе она може, не признавајући своје погрешке, употребити силу, па силом прибавити изгубљени ауторитет. Али тај и такав ауторитет је врло лабав, непостојан, — његa управо и нема већ га замењује сила, а сила је само сила а никако ауторитет. Ауторитет истински је само онај

који се оснива на врлинама. Ауторитет претпоставља поштовање, уважавање, а сила се никад не поштује. Силе се људи могу само бојати, али поштовати је не могу. Силом се они и служе који су поштовање изгубили...

Ко год хоће да говори о реду у држави и да тражи узроке нереду и непоштовању закона, тај пре свега мора добро испитати да ли су они којима је у дужности да ред одржавају и негују, сами уредни, тачни; да ли су се држали у границама оним, које им је закон одредио и поставио. И тек кад из такога расматрања и испитивања изађе резултат по њих повољан, онда ваља тражити узроке непоштовању закона на другом месту. За добар ред у држави најбољи је јемац строго поштовање закона од стране оних који треба да их врше и примењују; и за то је једна од највећих и најсветијих дужности једне владе тачно и савесно вршење законских одредаба.

МАКЕДОНИЈА.

Одјек, 24. јануар 1885. год.

У последње време опажа се неко живље кретање у овој области турске царевине; оно је обратило на се пажњу и далеке западне Јевропе, те се о њему говорило и говори у јевропској штампи ових дана више но што се обично чује о овим далеким и за Јевропу готово непознатим крајевима. На жалост то кретање није потекло од унутрашњега рада те области на културном и просветном пољу, те да Јевропа може у својим културним аналима забележити један добитак више. Не. Македонија је у сувише жалосним и несрећним приликама, а Јевропа сувише слабо цени свој цивилизаторски задатак, те да би она могла с те стране свратити пажњу Јевропе на се. Нису њен напредак, бољитак, срећа одјекнули у западној, цивилизованој Јевропи, већ јаук и бол њених многопаћених и несрећних

становника, које је турска обест и самовоља појачала толико да су се могли чути и на далеком западу и на хладноме северу.

Није потребно да трошимо речи на то да у јауку и болу несрећних македонаца одјекује бол наше рођене браће. Етнографија Македоније није тако позната ни нама ни у западној Јевропи, те се не може поуздано знати број и јачина етнографских елемената који собом чине македонско становништво, али да у тој етнографској целини Македоније има добар део Срба, о том могу незнати и сумњети само они који у опште нису познати ни мало с историјом и етнографијом балканскога полуострва, или они који налазе политичких рачуна да подржавају сувише истакнут и ничим неоправдан шовинизам наше браће Бугара. На жалост морамо признати да је наша немарност, наше никакво или врло слабо вођење рачуна о Србима ван границе Србије давало хране и помагало да се таки погрешни етнографски појмови шире и да нађу својих присталица и тамо, где их извесно не би могли наћи да је с наше стране било више братске љубави, више осећања дужности према свима деловима нашега народнога задатка. Тога није било

и ми данас као последицу тога видимо, где се говори о Македонији као земљи где Срба никако и нема, јер у свим изјавама и списима који су се јавили пре краткога времена услед зулума и насиља турскога у тој области, нигде не чујете да се спомиње име Србиново. То је жалостан факат, који је плод наше крајње немарности и несхватања наше дужности.

По берлинском уговору, као што је познато, Македонија је требало да добије неку ваљну аутономију унутрашњу, да би колико толико била заклоњена од турскога насиља. Но Турска као и увек и у свим приликама оклевала је да то изврши, видећи у том разуме се напад на њену власт. Стање ствари остало је, дакле, као што је и пре било, и несретни Македонци били су и даље остављени на милост и немилост турскому турбану. Званична Јевропа, која се тако често и поносито хвали својом хуманошћу, није много хитала да натера Турску на испуњење њених обавеза, сигурно за то што од хуманизма њенога овде не би био пун џеп, као што има изгледа да се хуманизму њеном може показати добра награда у — Мисиру. На то је није позивао ни макадонски глас, који је већ био свикао да трпи обично насиље. И

тек кад је бесомучност господара и турбана почела крхати ребра и кости, и палити јадна и бедна скровишта македонскога робља, јаукнуо је од бола тај паћеник македонски те је одјекнуо његов очајнички глас и у цивилизованој Јевропи. Но од тога се није много тргла Јевропа него је чак стала сумњичити и оно племенито срце, којега се коснуо јад и невоља македонскога становништва. Она је почела нагађати да ту има „туђих прстију“; она је говорила чак да то неки бес распиње ону јадну рају те кука и јауче, а не несрећа и насиље. Али гласови су стизали све неповољнији и све црњи, које је г. Емил Лавле, племенити публициста и научник белгиски, бележио и саопштио — онако како их је чуо. То је побудило на послетку и званичну Јевропу да се мало тргне, да разгледа, да распита шта је. И послаше се изасланици, који гледаше и не могоше непризнати да је несрећа ту, и да сироти Македонци не вичу и јаучу за бадава и од беса но да је то — жалосна истина.

Извори из којих су допирали гласови о несрећама и патњама македонскога становништва, већином су — бугарски. Отуда је то да се говори само о Бугарима у Македонији, да се Македонија сматра као

са свим бугарска земља, и да се о другим народима у тој области ништа и не чује. У Јевропи не знају право стање ствари, и није никако чудо, ако они етнографију Македоније замишљају онаку, какву јој представе они који су били паметни и устаоци да воде о том рачуна. Ми смо ћутали, па и сад ћутимо. Нисмо ни прстом макли да што дознамо, да што разберемо, да расветлимо етнографију те земље, а камо ли да смо што урадили да помогнемо нашој браћи Србима у Македонији. Бугари су, на против, радили од вајкада па и данас раде. Ми им то не можемо и нећемо замерити. Ми жалимо само што се и наша влада ништа не угледа на бугарску у том погледу, па да и она ради за своје Србе. Нашој браћи Бугарима ми бисмо могли једино замерити то, што су много више шовинисте но што би требало и више но што се може сложити с братском солидарношћу између нас и њих, која је и за *опстанак* и за напредак и нама и њима неопходно потребна. Прави патриотизам никад се не може сложити са шовинизмом, а они могу знати да претераност на једној страни може да изазове претераност на другој страни, и онда је готова свађа која ће бити штетна и њима

и нама, а корисна нашим заједничким непријатељима. Ми смо далеко од тога да стварамо Србе и онамо где их нема, и да правимо Србима и оне који сами неће да су Срби. То нити смо хтели нити хоћемо. А тако исто мислимо да би требало да раде наша браћа Бугари. Они ће признати да чешће не раде тако. Ми можемо разумети ту њихову шовинистичку црту, коју је створила историја. Дуго робовање под Турцима морало је у њих развити страх да не пропадне народ, да се не изгуби народна целина. Под импулсом тога страха, изазванога притиском туђина, они су природно морали развијати свест о народном јединству, прикупљати растурене елементе народа, дизати у њима понос народним причама и историјом његове сјајне прошлости. И у том су они били вредни, ревносни, истрајни. Али то их је малко занело, па су, можда под утисцима сјајних момената своје прошлости, почели неоправдано тражити Бугаре и онде где их нема и где се сами становници не осећају као Бугари. Они треба да увиде то, па да хладније, беспристрасније и научније расправљају етнографска, филолошка и историска питања из наше и њихове прошлости. Нећемо порицати да је каткад било грешака и с наше стране, али извесно је да су то у нас само јединични изузеци, а у целини ми патимо од са свим противне болести оној која се вија у наше браће Бугара.

Ми рекосмо ово браћи братски, искрено, руковођени једино жељом да између нас и њих буде увек оне и онако јаке слоге која и нас и њих може једино спасти од разјапљених чељусти разних културтрегера и ненаситих великих суседа. А те слоге може бити само ако буде основана *на правди*. За нас је животно питање ослобођење и уједињење Срба. Ко нам отима рођену браћу, ми ћемо с болом истина у души али по невољи бити против њега. То треба да знају и браћа од стричева и стричеви, па да не дирају у те осетљиве жице.

А наши меродавни кругови, наше владе треба да имају увек на уму да за погрешке те врсте носе и они један добар део те кривице. Својом нехатошћу, немарношћу и невођењем рачуна они чине те се погрешке те увеличавају, неспоразум гомила и тако нагомилан и увеличан после тешко и мучно расправља. То је једно. Друга зла и опака последица од тога нашега нерада је та, што ми, остављајући без довољне пажње Србе ван

граница Србије и не радећи колико треба да их уведемо у своје коло и заједницу, осуђујемо сами себе на — пропаст. Србија овако мала и нејака не може никад ојачати толико својом унутрашњом снагом да буде моћна одржати и очувати своју економску и политичку самосталност. Она само у заједници с осталим балканским народима може мирно и спокујно гледати у будућност. Овака каква је и колика је сад, она је само јабука у коју ће лако свагда загристи сваки халапљивац. Треба само да погледамо шта се кува и спрема у Јевропи, какви се планови кроје и како се гледа на то лепо али несрећно балканско полуострво, па да видимо каква нас жалосна будућност чека ако овако скрштених руку останемо. Упитајмо се шта смо до сад урадили да отклонимо могућност тако жалосне будућности. Имамо ли сигурне, разгранате и јаке везе са свима деловима Српства; јесу ли две српске државе, на које жудно погледају они раскомадани делови српскога народа што стењу поц туђинским јармом, сложне и договорне за велики посао ослобођења и уједињења Српства; имамо ли јаке пријатељске везе с осталим балканским самосталим државама и оним јевропским државама којима није

противно и које шта више могу имати интереса да виде слободне и јаке балканске народе? Свега тога нема, а све је то потребно да могнемо извршити наш велики народни задатак. Ви што држите крму српске државне лађе и ви што сте на месту одакле ваља радити највише за тај свети посао, чините вашу дужност, дужност, јер је до сад нисте вршили онако како би требало; тргните се и помислите на зле последице, ако срца имате, па радите, радите што више и што паметније.

Свако оклевање, свако одуговлачење, свака згодна пропуштена прилика биће грех, велики грех према српском народу. Сваки нерад и тромост у том погледу донеће нам велико зло и несрећу, а историја ће нам за то сигурно ударити сраман жиг издајства најсветијих и најбитнијих интереса народних. Хоћемо ли то мирно да чекамо?[1]

---

1 Ето како сам мислио и у *Одјеку* писао о овој ствари још *24. јануара 1885. године*. Године 1888. у *Одјеку* је изашао низ чланака мојих под насловом *О Македонији и Македонцима*, и они су после одштампани и у засебну књигу, која, чини ми се, и сад има своје вредности, осим партије о имену бугарском у Македонији. О том, пак, види проф. В. Ђерића леп рад: *О српском имену у Старој Србији и Македонији* Београд 1904. године.

РАСТАНАК С ЧИТАОЦИМА „ОДЈЕКА“.

Одјек, 21. марта 1885. год.

Читаоцима — пријатељима[1]

С данашњим даном уређивање „Одјека“ прелази из мојих руку у друге. Док се нови уредник пред вас не јави, који ће носити законску одговорност, имао је толико доброте г. С. Николић, уредник Н. Б. Дневника, да се прими за кратко време заступништва, за што нека му је од мене и од мојих другова хвала.

Одилазећи да одужујем дуг назадњаштву, ја вам, читаоци — пријатељи — могу рећи само ово: Ова борба коју у Србији од приличнога времена води народ за слободу и истинску уставност против свега што их крњи и спречва, тражи и у нас као и свуда бораца и помагача. Што је њих више, што су њихови редови многобројнији и чвршћи, што

[1] Ова изјава нашега досадањега уредника није донесена у прошлом броју зато да с листом не задоцнимо, с тога је објављујемо у данашњем броју.

су борци преданији ствари, сложнији и одлучнији, то ће борба бити краћа, жртава ће бити мање, и победа потпуно ујемчене слободе ускориће се у нашој држави.

Та борба коси многе, то је истина, али тај данак мора се давати. Он се давао и даваће се све докле год буде борбе између слободе и неслободе, између права народних и самоволе. Варају се они који мисле да се то може избећи. На против, тако мишљење повлачи за собом веће данке и веће жртве. Свака млитавост и одуговлачење косиће дуже и више, заносиће противнике и кварiће борце слободе, и на крају крајева рачун ће испасти гори у сваком погледу: и за ствар за коју се борци залажу и за саме борце. Истина ту се *појединци* могу провући, али њихова деца *извесно неће* — то нека знају добро.

Језгро све ове борбе је уставни преображај. По дубоком уверењу мом и свију једномишљеника наших, а уверен сам и свију свесних и поштених Срба ма којој партији припадали, једини природан и лак излаз из ових трзавица, из ових неприродних и честих прелаза и промена у Србији јесте — промена устава у духу потпуно обезбеђене уставности и све-

стране слободе, а зато је потребан сазив Велике Скупштине. У недостатцима нашега устава корен је свему злу. И без озбиљне, широке, добро промерене и промишљене промене устава, Србија није и неће бити ослобођена свих оних зала, која су је од самога њенога постанка сналазиле. Дотле она нити ће имати унутрашњу консолидованост и сређеност, потребну за *правилан* развој, нити ће моћи вршити онај велики и племенити задатак, који по свом положају на балканском полуострву има. О овом не може бити сумње.

Две главне чињенице у Србији, да говорим јасно и отворено, владалац и народ, имају јак заједнички интерес, да се то главно питање реши најприродније, најлакше и најуспешније по Србију и њену будућност — сазивом Велике Скупштине ради промене устава. Та велика и спасоносна реч пала би, без сумње, као сигуран мелем на све ране нашег унутрашњег стања. А да ни трунка сумње у благодетно дејство овога мелема не остане ни у кога, једна је погодба да у том свечаном тренутку одговорни представници највише власти буду људи, који су најмање били ангажовани у нашим партијским борбама.

Уверен сам да овим дајем израза мишљењу свих политичких једномишљеника мојих. Ми се за то боримо, и зато ћемо се борити и даље. То је наша заветна мисао, која нам је пред очима у сваком тренутку. Та наша жарка жеља није противна и *не може бити* противна интересу ни једне ни друге главне чињенице. И кад владалац, као прва чињеница по законом реду, поведе ово велико коло будућности Србијине, ми ћемо бити међу првима који ћемо се искрено и сложно у коло ухватити. У интересу је отаџбине, у интересу је Србије и њене будућности да се то коло што пре поведе.

Радимо сви на том сложно, одважно, истрајно.

Стојан М. Протић

НИШКЕ ОДЛУКЕ.

(Одлуке радикалног збора одржаног у Нишу 6. и 7. фебруара 1886. године).

Чланови радикалне странке, скупљени у Нишу по саизволењу Њ. В. Краља, а на позив нарочитог одбора из Крагујевца, одликовани љубезним пријемом Њ. Величанства, саслушали су у понизности питања, које им је Њ. Величанство благоизволело поставити, и која гласе:

1. Шта мисли радикална странка о досадањем спољном питању?

2. Колико странка, према стеченом искуству и садањим приликама, држи да је остварљиво од њенога програма изнесенога у познатом пројекту устава?

3. Је ли странка склона, с погледом на могуће државне потребе, ступити у споразум поради заједничког рада с другом којом странком?

Пре него што би чланови странке приступили да изложе своје одговоре на ова питања, они се користе овом приликом, као првом која им се скупљеним у

већем броју указала, да похитају у понизности изјавити Њ. Величанству своју дубоку благодарност за дело милости којим је повраћена слобода толиким члановима радикалне странке, и да му осим тога заблагодаре за изузетно допуштење да се могу састати на скуп. На сама питања чланови имају част, после претреса на скупу, одговорити по реду како су стављена и као што следује:

1. О спољном питању.

Радикална странка свечано изјављује да је увек готова бранити свима средствима, која су јој на домашају, част и интересе српске. Чланови странке, жалећи што им сада због неувиђаја у све војене прилике и спољне односе, није могућно тачним и одређеним одговором посведочити то своје патриотско мишљење и осећање, морају се за сада задовољити оваком изјавом. Радикална странка уложиће своју снагу да се у споразуму с Краљем земља часно изведе из садашњега спољњега заплета. У том правцу странка је готова искрено потпомагати Краља, да се интереси земље ни у чему не окрње.

2. О програму.

Да би наш одговор на ово питање био тачан, ми морамо приметити најпре

да се програм радикалне странке не може у један појам стапати с познатим нацртом устава. Овај нацрт био је не само што му име каже, проста припрема за састављање дефинитивнога пројекта устава, него он још није био издржао ни критику странке, те на странку не могу пасти прекори које би неке одредбе у том нацрту могле заслужити.

Прави програм радикалне странке много је старији од поменутог нацрта, а био је са свим јаван. Чланови радикалне странке, с обзиром на данашње прилике које су од пресудна утицаја не само на рад и држање странке него и на целокупно стање српске државе, а стојећи на земљишту свога програма, сагласили су се да своје политичке назоре и најпреће захтеве сведу у ове тачке:

I. За прво време потребно би било, да би се пробудило у народу више одушевљења и прегнућа, које би знатно припомогло и расправи спољнога питања, да се укину преки судови, који још постоје у неким крајевима земље, и да се на основу чл. 56. Устава уведе привремено у живот закон о општинама, који је 1882. год. Народна Скупштина усвојила.

II. Чим се закључи мир, одма се враћа редовно стање у земљи. Садања се

Скупштина распушта, и најдаље за месец даиа наређују се нови слободни избори за малу Скупштину, која се састаје најдаље за два месеца по закључењу мира.

III. Овака Скупштина у првој сесији, а у цељи припреме за промену Устава, имала би донети законе: 1. општински, 2. о штампи, 3. о удружењима, 4. о зборовима и 5. о личној безбедности. Истој се Скупштини има поднети на увиђај целокупно финансијско стање земље, и она би имала предузети сходне мере за што боље уређење тога стања.

IV. Најдаље за шест месеци по закључењу ове Скупштине сазива се Велика Народна Скупштина за промену Устава.

V. Радикална странка држи, да би главне промене у Уставу, осим одредаба чл. IX и XXXI требало да буду ове и овакве:

1. Скупштину састављају само посланици народом изабрани. Скупштина је једнодомна. Избор је непосредан, а право бирања имају сви пунолетни грађани српски, који уживају грађанска права и плаћају данак.

2. Право иницијативе у законодавству имају и Краљ и Скупштина.

3. Народна Скупштина има искључиво буџетско право.

4. Скупштину сазива Краљ сваке године у одређени дан а по потреби и ванредно.

5. Краљ има право и да распусти Скупштину, и у том случају расписују се нови избори и сазива се нова Скупштина у одређеном року.

6. Уставом се имају завести сходне мере, које би спречиле пренагљеност у законодавном раду Народне Скупштине.

7. Уставом се имају ујемчити политичке и грађанске слободе, као: лична и имовна безбедност, слобода избора, слобода штампе, слобода удружења и слобода збора и договора.

8. Уставом се има потпуно утврдити министарска одговорност.

9. Српском грађанину може судити само редован надлежни суд.

10. Смртна казна за политичке кривце укида се.

11. Уставом се утврђује административна подела земље на општине и срезове, које ће се организовати у главном по начелу самоуправе а под извесном државном контролом.

12. Уставом се утврђује обавезна и бесплатна основна настава.

13. Уставом се има завести прогресивна пореза.

14. Главну контролу на свима државним рачунима бира Народна Скупштина.

15. Војена је дужност обавезна за сваког. Војска се има увек одржавати на висини да одговара спољном задатку Србије.

3. О споразуму.

Чланови странке задржав се најдуже на претресу овога питања, одлучили су с већином од 42 против 2 противна гласа, да радикална странка не може ни с којом од других двеју странака у земљи ступити у свезу и заједнички рад, пошто би са свим вероватна последица заједнице једнога дела странке могла бити да се у странци начини расцеп, а тога се чланови странке нарочито боје и из разлога, што би тај расцеп могао утицати да у народу малакше оно поверење, које, по мишљењу чланова, непоцепана радикална странка ужива код народа, и које доста осигурава утицај

странке на народно прегнуће и за решење спољних тешкоћа.

7. фебруара 1886. године у Нишу.

Његова Величанства верни и одани: Павле Ј. Вуковић, Срета Анђелковић, поп Јоца Божић, Марко Петровић, Вучић Милованович, Димитрије Катић, Димитрије Цветковић, Сима В. Илић, Мићо Ђ. Јованчевић, Михаило Смиљанић, Арсеније Прокопијевић, Ранко Б. Тајсић, Максим Сретеновић, Мика Даниловић, Таса Ђикић, Милан Раденковић, Д-р Станојло Вукчевић, Аврам Миловановић, Ђока Ж. Брачинац, Стојилько Милићевић, Димитрије Ристић, Никола Павловић, Лазар Илић, Милош Симић, Милан Глигоријевић, Живко Лазаревић, Риста С. Поповић, Јован С. Јовановић економ, Илија Стошић, Пет. Максимовић, Ст. Ј. Грнчаревић, Јоксим Павловић, Мих. П. Бончић, Лазар Р. Петровић, Стеван Миљковић, Ј. Ж. Јовановић, П. Велимировић, Ј. Ђаја, Свет. Николајевић, Паја К. Мијаиловић, Андра Николић, К. С. Таушановић, Раша Милошевић.

Одвојено мњење:

И ако сам убеђен да је радикална странка способна да сама прими управу земаљску и корисно руководи послове земаљске, ипак сам за овај мах за споразум с напредњацима, из ових практичних и за мене неодољивих разлога:

1. С тога, што сам уверен да Њ. В. Краљ неће предати управу самој радикалној странци.

2. С тога што преувиђам да пред нама стоје тако судбоносни догађаји у у руковођењу којих радикална странка по сваку цену треба да добије удела, ако се неће да руковођење тих догађаја буде искључиво предато ономе правцу који ће изложити земљу големим опасностима.

7. фебруара 1886. године
у Нишу **Пера Тодоровић**

*

Ове су одлуке објављене у *Одјеку* за 1886. годину, број 3. од 17. априла исте године. Најпре их је објавио био сам пок. Пера у *Самоуправи*, коју је он тада био покренуо да се бори против баш у то доба закљученог споразума између радикала и либерала. Тада кад је онај скуп у Нишу држан био било је опет ванредно стање, зато се у одлукама говори о „изузетном допуштењу“ да се прваци радикални састану у Нишу. О новој години били су помиловани и чланови Главног Одбора и остали осуђеници из Зајечарске Буне *осим емиграната*. Мене је 1886. година опет затекла била

у Пожаревачком Затвору, где сам био на издржавању уредничких осуда, које ми је било донело уређивање *Одјека*. За карактеристику ондашњих прилика вредно је да поменем, да сам као уредник *Одјека* од почетка октобра 1884. године па до 18. марта 1885. године био осуђен на 42 месеца и пет дана затвора. Затвор сам по овим осудама наступио 19. марта 1885., те сам за време рата с Бугарском био у Пожаревцу у Затвору. Помилован сам био од даљега издржавања осуда 1. фебруара 1886. године.

Да би се и постанак Нишких Одлука и моје помиловање боље разумели треба знати неколика факта, која су се пре тога десила.

Краљ Милан је, кад су наши крагујевачки другови отказали сваке разговоре и преговоре политичке док се не помилују осуђени радикали због Зајечарске Буне, отишао био на Светога Стевана око 7 сати у вече 1885. год. у Град Београдски, где су онда били затворени чланови Главног Одбора радикалне странке. *Они су ту ноћу између 24. и 25. јануара 1884. године били премештени из Пожаревачког Затвора*, где су најпре на издржавање осуде доведени били из Зајечара. Ту је Краљ Милан у Пашин Конак био позвао себи на разговор пок. Перу Тодоровића, тражио од њега помоћ радикалне странке и предложио му савез с напредњацима с учешћем и радикалне странке у влади.

Учешће је ово замишљано прилично широко. Краљ Милан је пристајао да чак већина у влади буде радикална. Покојни Тодоровић је на то одмах пристао, и без договарања и с ким дао био реч да ће на том радити и трудити се да странку радикалну за то задобије.

Краља Милана је, очевидно, довео у Град Београдски, на разговор с пок. Тодоровићем, пораз на Сливници и држање наших крагујевачких другова. Али право је рећи још нешто, што се, колико ми је познато, не зна, и што не помиње ни г. П. Максимовић у свом нетачном, мало достојанственом и необјективном напису *Издајници*, објављеном у *Штампи* бр. 34. и 35. од ове године. На скоро две године дана пре доласка Краља Милана у Београдски Град, пок. П. Тодоровић писао је једно велико и значајно писмо за Краља Милана из Пожаревачког Затвора. Историја тога писма је и значајна и карактеристична за пок. Тодоровића. Чим је он с осталим друговима дошао био у Пожаревац на издржавање осуде у 1883. години, 9. децембра, он је одмах, и врло често, почео говорити како је радикална странка грешила, како она није довољно рачунала с владаоцем и т. д. Тим разговорима сам и ја био скоро увек присутан. То смо и сви ми признавали, и то у толико пре и лакше, што нико од нас није у том погледу ни издалека грешио онолико колико баш покојни Пера. Али

можда баш за то нико од нас није из тога увиђаја ни извлачио онакве последице какве је Пера одмах почео био извлачити. Он је одмах предложио да они, затворени чланови Главног Одбора, напишу као неку исповест Краљу Милану, и изложе му онда и све користи које Краљ може имати ако тако преображену радикалну странку приближи себи и с њом ради. И он заиста седне и напише једно велико писмо за Краља Милана у том смислу, и ако смо га ми од тога одвраћали. У писму, које је он нама свима прочитао, било је и о династичком питању много говора: и о Цетињу, о цетињским перјаницима, о Карађорђевићу и т. д. Да би остао утисак на Краља да су мисли у писму изражене одиста израз уверења а не тренутно мучно расположење сужника, писмо је било намењено и упућено г. Андри Николићу, садашњем председнику Народне Скупштине, а удешено је било да писмо, кад је било готово и затворено, буде проказано и ухваћено. Ту је услугу учинио био г. Васа Ђема, који је такође онда био у Пожаревачком Затвору на издржавању осуда новинарских. Нови Управник Завода пок. И. Ђурић, отац г. Саве Ђурића, веома се био обрадовао кад му је г. Ђема био проказао писмо, надајући се, без сумње, каквој похвали отуда за себе!

Прва и врло брза последица од овога писма била је — премештај чланова Главног Одбора у Београдски Град!... Кад је дошла Сливница Краљ Милан се, сигурно, сетио и овог писма покојнога Пере... Оно му га је предавало, тако рећи, на милост и немилост... И оно што је Пера онда Краљу говорио било је у души његовој још пре две године дана. Преображај дубок извршио се код њега још одмах после осуде.[1]

---

[1] Кад је ово већ било написано, дошло ми је до руку једно писмо пок. Пере, за које нисам до сад знао и које још више утврђује оно што сам горе рекао. Оно је писано у Зајечару 6. децембра 1883. године и упућено је било једном његовом личном пријатељу, пок. Ж. Јовичићу, у Београду. Немајући још одобрења да га могу целога објавити, ја овде само толико помињем да пок. Пера моли у њему Ж. Јовичића да поради „где треба“ на његову што скоријем помиловању и од десетогодишњег затвора, на који му је већ била сведена осуда на смрт.

СПОРАЗУМ

између народне радикалне странке и народне либералне странке.

На Цвети 1886. год. у Београду.

Потписани чланови народно-либералне и радикалне странке, увиђајући разне недостатке у земаљским установама а покренути народном мишљу и уверењем да у садањим тешким приликама све партиске тежње и правци, треба за срећу отачаства да се зближују и сусретају у једној општој народној струји у којој би српско родољубље одржало претегу над страначким гледиштима; одушевљени тежњом да се заједнички, братским договором и удруженом снагом изводе у корист српског народа основе, које су у програмима обадвеју странака једнаке или сличне, остављајући за доцније извршење оно у чему би се оне разликовале, а имајући у виду важан и велики утицај што свака заједница може имати, те да се унутрашње стање и спољни односи

Србије изведу на бољи пут, којим би се садашњост српског народа поправила и будућност његова обезбедила —

Сагласили су се да законитим путевима и средствима раде заједнички на остварењу ових главних задатака:

I

Унутрашњој политици биће овај задатак:

1) Развитак привредне и производне снаге народне; а да би се ово постигло радиће се на проналажењу свих извора којима би се уздигло народно благостање предузимањем подесних државних мера и средстава, која би водила што већој економској самосталности српског народа.

2) Право српског народа да у договору са својим Краљем, а преко слободно изабраних народних представника, даје својој земљи установе, које ће његов историјски развитак изнутра и споља на здравим основама утврдити и контролу народну над управом земаљском подјемчити, а тако и сва грађанска, лична и политичка права потпуно осигурати.

3) Народна просвета с погледом на најпрече културне и политичке задатке Србије и српског народа има се, према духу садашњега времена и науке, што

живље упутити потребним реформама целокупне јавне наставе.

4) Државне финансије, да се у ред доведу штедњом и правичним и подесним пореским системом.

II

Спољашњим одношајима Србије има се дати правац који би, чувајући самосталност народне политике, имао задатак да негује добре односе с оним државама, где они већ постоје, а да их исправља онде где су они поремећени, нарочито да тежи оснивању пријатељских односа с осталим балканским државама.

III

Да би се поставио јак темељ и обезбедио успех овим великим задатцима народним потребно је да се садањи Устав замени другим, који би поставио јаче основе и дао шира и јача јемства за народна права и слободе у опште, а за лична и политичка права грађана на по се.

Ова се промена Устава има извршити што скорије и чим се дође до те могућности.

Један од првих послова овако здружених странака има бити спремање за промену Устава, а ако би им се извршење

ових задатака поверило, промена се Устава има извршити у најкраћем року.

Новим Уставом утврдиће се и ујемчити нарочито ове основе и начела:

1) Народна Скупштина састоји се само из посланика народом слободно изабраних. Слобода избора мора бити што јаче обезбеђена нарочитим уставним јемствима.

2) Изборно право имају сви пунолетни грађани који не стоје у законом изузећу.

Ови се изусетци имају уставом одредити.

3) Уставом ће се одредити мере, којима ће се подјемчити да у Скупштини буде народним избором заступљено што више умне и моралне снаге. Исто тако обезбедиће се што већа самосталност народних посланика.

4) Право иницијативе у законодавству имају обе законодавне чињенице: Краљ и Скупштина.

5) Скупштина има право одобравања и контролисања буџета. Буџет вреди само за једну годину дана.

6) Скупштина се сазива редовно сваке године у одређени дан, а Краљ је по потреби и ванредно сазвати може.

7) Краљ може Скупштину одложити

на извесно време, које ће се Уставом одредити, а може је распустити; али се избори морају наредити и Скупштина састати у одређеном року по Уставу.

8) Ујемчена ће бити грађанска политичка права и слободе, лична и имовна безбедност, слобода избора, слобода печатње, слобода удружења и зборова.

9) Министарска одговорност има се потпуно утврдити. Чиновници за злоупотребе према приватнима у дужности одговорни су и непосредно суду.

10) Ујемчава се независност судова и Главне Контроле. Српском грађанину може судити само редован надлежан суд. Преких и ванредних судова не може бити ни у ком облику ни случају.

11) За политичке кривце не може бити смртне казне.

12) Ујемачава се бесплатна и обавезна настава.

13) Утврђује се општа војна обавеза.

14) Општине организоваће се по начелу самоуправе, а под извесном државном контролом.

15) Уставотворна власт припада Краљу и Великој Народној Скупштини. Њезин састав и круг рада одредиће се Уставом.

IV

За остварење ових задатака обе удружене странке спремаће законитим путевима и средствима земљиште сједињеном опозицијом; а ако би дошле прилике да се којој од здружених странака повери извршење ових задатака, то ће их оне изводити у споразуму и заједнички у управи земаљској.

V

Да би се сада одмах на изборима народних посланика за скупштинску периоду 1885., 1886. и 1887. могло из овога споразума поцрпсти што више користи, обзнаниће се овај споразум, у колико се заједничким договором буде нашло за сходно.

Листа кандидата за предстојећу Народну Скупштину утврђена је споразумно и прилаже се овде надлежно потписана.

Чланови народ. либералне странке
(долазе потписи)

Чланови народ. радикалне странке
(долазе потписи)

*

У истом броју *Одјека*, у ком су објављене *Нишке одлуке*, објављен је био и овај споразум или савез радикалне и либералне странке. На први поглед чини се да има противуречности из-

међу *Нишких одлука* и *Споразума између радикалне и либералне странке.* Онамо се одбија споразум са сваком странком, овде се после врло кратког времена закључује споразум с једном странком на једној широј основи — до душе не с оном с којом се желео споразум у Нишу, него с другом једном, *опозиционом странком.*

Ову привидну и формалну противуречност објашњава историја споразума и тактика пок. Пере Тодоровића, који је и после *Нишких одлука* продужио био свој задатак као homo regius.

И Краљ Милан, и његов председник министарства и министар спољних послова М. Гарашанин, осећали су велику потребу да добију разрешницу, политичку и моралну, за сливничку несрећу, од једне Народне Скупштине, у којој би и радикали као ноторна народна већина и као странка политички некомпромитована била на страни владаоца и владе у том питању.

За тај план и задатак најбоље је било да радикали начине формалан савез с напредњацима и уђу и у владу. Кад се то у Нишу није могло постићи, онда се, после састанка радикалних првака у Нишу, почео одмах тражити други начин за садејство и помоћ радикала у том погледу, начин који би био блажи али би у суштини ипак давао готово исти резултат.

Сад је требало пошто по то обезбедити напредњачкој влади већину за Народну Скупштину, коју је ваљало бирати. Желело се да се избегне борба с радикалима и да они пристану на један *изборни споразум* с напредњацима, по коме би влада Гарашанинова обезбедила за себе већину а радикали добили „солидну опозицију", како се изражавао Гарашанин. Тога ради је 23. марта 1886. године реконструисан кабинет Гарашанинов тако да је он, задржавајући председништво кабинета, оставио министарство спољних послоза које је примио био г. Драгутин Франасовић, а узео министарство унутрашњих дела. Као нови људи ушли су у кабинет Ђ. Хорватовић, Чед. Мијатовић, Петар Топаловић и Милан Кујунџић, очевидно ради бољег утиска на бираче. Сутра дан, 24. марта, распуштена је и Скупштина, и избори одређени за 26. април.

Пера Тодоровић је, једновремено с тим, пред нас изашао био *опет* с предлогом о споразуму с једном од двеју странака: напредном или либералном. Питање је било поттављено: хоће ли радикална странка сама у изборе, или у споразуму с којом другом странком. Покојни Тодоровић је сву своју речитост употребио био да докаже како радикална странка не треба да иде сама у изборе и да треба да тражи додира и споразума с којом другом стран-

ком. За споразум с радикалима било је расположење и код напредњака и код либерала. Код нас, радикала, није било расположење за споразум с напредњацима ни тад као ни пре месец и по дана у Нишу. Против споразума с либералима говорили су само разлози ранијих бораба и трвења. Ситуација политичка и у земљи и ван земље диктовала је радикалној странци споразум с једном другом странком. Питање је било само с којом и на којој основи? Да ли с напредњацима или с либералима, или да ли само за избор или на некој широј основи?

У такој ситуацији пок. Пери није било тешко доказати потребу споразума у опште. Али кад се преко тога прешло, онда је за њ настао био тежак задатак: доказати нам да треба чинити изборни споразум с напредњацима на основу *солидне опозиције!* Он је доказивао да је, пре свега, корисније за радикалну странку склапати споразум са странком која држи власт него са странком која је у опозицији: она нам може дати једну солидну опозицију, а ова друга, опозициона, не може. Међу тим радикална странка, по Тодоровићеву мишљењу, није тада била за озбиљну борбу; она, по њему, не би могла тада сама добити солидну опозицију, а то би било штетно и за странку и за земљу. Пера је

износио и овакве разлоге у потврду свога мишљења: да странка мора тражити путеве и начине да утиче на управу земље, а то ће најпре и најбрже постићи путем којим он предлаже да се иде.

Ми се нисмо могли никако загрејати за Перин предлог оваким резоновањем његовим. Очевидно је за нас све у Београду било да Пера колико год је пре несразмерно више од свију нас потцењивао био значај и снагу владаоца и организоване државне власти, толико је исто сада несразмерно више од нас потцењивао снагу и отпор народа. Ми смо веровали да „солидну опозицију“ можемо добити без икакве помоћи Гарашанинове. Он нам, дакле, није давао ништа што ми већ нисмо имали. Други разлог, који је говорио противу споразума с напредњацима онда, био је тај, што је напредна странка тада била врло јако компромитована политички, и што је Сливница тако рећи јуче била.

Споразум с либералима за нас остале у Београду имао је неке добре стране, које су у политичком рачуну могле много тежити. За задобијање већине либерали нису много вредели; и они су били слаба странка у том погледу, као и напредњаци, премда им је опозиција повратила била прилично кредита. Али је споразум с либералима доносио овај резултат, који је с политичког гледишта био врло

важан: 1., ми, радикали, нисмо одбијали и овога пута, *начелно*, споразум с другим странкама, на који је сам владалац, како се види, толико полагао; 2., ми споразумом с либералима, ако бисмо га могли закључити на широј основи и по нашој жељи, одмах можемо јако утицати на политичку ситуацију земаљску; 3., ми се споразумом с либералима везујемо с мање политички компромитованом странком. Један омиљен и често употребљаван разлог Краља Милана што држи напредњаке и ону политичку ситуацију био је овај: либерали немају већину, а радикали су елементи нереда, и он мора, хтео не хтео, држати напредњаке! Споразум с либералима је овај разлог Краља Милана уништавао и пред земљом и пред иностранством. Онога часа кад Ј. Ристић и радикали склопе споразум: и радикали престају бити елементи нереда и Ј. Ристић добија већину!

За све наше разговоре и договоре Краљ Милан је знао, и, наравно, љутио се. Али су се и Он и пок. Пера уздржавали, и пустили да покушамо споразум, јер је прво и њима било незгодно сувише се једнострано везати за напредњаке, а друго и Краљ Милан и Пера веровали су да се ми с либералима нећемо моћи погодити.

Кад се, после, међу тим показало да је

погодба могућна, да је Ј. Ристић пристао и на уставну реформу у потпуно демократском духу, и на заједничку владу с радикалима, па и на то, да он лично и својеручно потпише споразум, на што се с наше стране врло много полагало, онда је пок. Пера покушао у последњем часу осујетити ствар на тај начин: што је тражио од нас овлашћење да он од Ристића извојује још неке уступке!

Ми у Београду били смо у тој ствари сви сложни. Једино се г. Раша Милошевић колебао између Пере и нас и најпосле одвојио мишљење.

Овај споразум с либералима, који су закључили били београдски радикали, требало је после да потврди и усвоји цела странка радикална. Како ми онда нисмо могли мислити на сазивање скупа, одлучено је било да Ђаја и ја обиђемо земљу и на тај начин прибавимо одлуку странке. Свуда је требало главним људима показати споразум и одвојено мишљење Рашино, и прибавити одлуку.

Ту се изродио спор и отпочела борба против споразума, који код многих виђених радикала у народу није био добро примљен: главни је разлог против споразума био бојазан да нас либарали не преваре!

Тако је постао споразум с либералима против кога су после и Краљ Милан и пок. Пера с Крагујевчанима врло живо војевали до-

кле он није завршио свој живот у другој половини децембра 1887. године. Странка је тада прошла кроз једну велику кризу, али је ипак остала не само цела и непоцепана, него и политички несумњиво ојачана. Она је постала и формално способна за владу!

ИЗБОРИ ОД 26. АПРИЛА 1886. ГОДИНЕ.

Ови су избори у многом погледу важни и карактеристични. Они су и по други пут, у врло мучним приликама, потврдили радикалну већину, коју је странка први пут добила на општим изборима 30. новембра 1880. године, а други пут 7. септембра 1883. године. Зато о њима вреди неколико речи рећи и неколико факата истаћи.

Они су вршени на годину и по дана од Зајечарске Буне, и ускоро после рата с Бугарском. Велики број радикала био је у затвору и емиграцији заједно са шефом странке г. Пашићем. У земљи је било нередовно стање: у окрузима ужичком, чачанском, рудничком, и у срезовима звишком и омољском округа пожаревачког и колубарском округа ваљевског, били су преки судови, а у целој земљи је био обустављен чл. 32. Устава о слободи го-

вора и печатње још од 9. септембра 1885. године. Ово изузетно и ванредно стање престало је тек 21. априла 1886. године, *на пет дана, дакле, пред сам избор народних посланика. Одјек* је тек 10. априла почео поново пзлазити: првих дана, дакле, под цензуром.

Сви избори повереника за ове изборе у целој земљи извршени су, према томе, у ванредном стању.

Па, ипак, поред свега тога резултат избора је био са свим неповољан по владу М. Гарашанина. Од 116 посланика, колико се имало изабрати, опозиција, радикали и либерали, добила је 76 посланика. Напредњака није било више изабрано од 40. Већину су у влади имали тек да *створе* 40 посланика владиних или Краљевих!

Свим могућним начинима влада се, после, старала да број опозиције смањи. Полиција је, пред састанак скупштински *који је развучен до 30. јуна 1886. године*, чинила формалну потеру за опозиционим посланицима да не би отишли у Ниш на Скупштину. На слабије дејствовало се свакојако да не иду у опозициони клуб. По неки опозиционари, као поп Данило

из Свилеуве, поп Која из Посавине ваљевске, једва су се могли пробити до Београда да одатле иду после у Ниш на Скупштину.

У самом Нишу Гарашанин је био издао наредбу г. Кости Скендеровићу, који је нарочито за то откомандован био у Ниш, да не пусти у Скупштину никога који нема „уредно пуномоћство“. Оглашени су се поименце знали, и они су силом спречени били ући у Скупштину.

Тек по што је све то свршено, отворен је био први састанак скупштински, и на њему је констатовано, при избору председника, да има 69 посланика опозиције и 81 посланик „већине“. Кад се одбије 38 посланика Краљевих (двојица од њих нису били дошли), онда чак и по овако склопљеној и састављеној Скупштини по рецепту самога Гарашанина, влада је била у мањини, јер је имала свега — 43 посланика! Самих радикала било је више него напредњака. Радикала је било изабрано на овим изборима 48.

У самим варошима био је притисак власти толико безобзиран и толико незаконит да је г. Стева Максимовић, адвокат из Пожаревца и један од највиђенијих напредњака у народу, гледајући

својим очима шта је све државна и општинска власт у Пожаревцу радила приликом избора посланика, изјавио под пуним потписом својим у *Одјеку* да га је срамота, после тога, остати у напредној странци, објављујући у исто време ту и своје иступање из ње.

ЈЕДНА УРЕДНИЧКА ОСУДА!

Пред крај чисте напредњачке владавине, која је трајала до 1. јуна 1887. године, дошла ми је најтежа и највећа осуда уредничка, ако изузмем ону приликом Иваньданског атентата у 1899. години, која је помешана била и с делом „велеиздаје".

Ова је осуда врло карактеристична за ондашње време и за стање штампе онога времена.

У години 1887. био сам власник, а за једно кратко време и уредник *Одјека*. Уредником сам био свега *двадесет и шест дана*. За то време био сам оптужен за „шест" кривица по § 103. и 104. кривичног закона, т. ј. за дела „излагања мрзости и презрењу владе и власти, и за дело увреде председника Народне Скупштине. Првостепени суд за Београд осудио ме је 5. марта 1887. године за прва пет кривица новчаном казном од четири стотине динара, а за шесту, увреду

председника Народне Скупштине, затвором од осам дана. Ако не бих могао платити досуђену ми новчану казну, онда она да ми се замени затвором од четрдесет дана.[1]

Против ове пресуде изјавили смо незадовољство и ја, као оптужени, и државни тужилац.

Апелациони Суд, коме је тада био председник г. Ђока Стефановић, нашао је да је осуда коју ми је за те кривице изрекао првостепени суд не само блага него и врло блага. Осим тога он је нашао да шесто дело није увреда председника Народне Скупштине него излагање мрзости и презрењу не само председника него и сва три министра. То је Апелациони Суд нарочито нашао по овим изразима инкриминисаним: „према овоме сва три српска министра и председник Скупштине налазе се у оптуженом стању“!

За то је Апелациони Суд пресуду првостепеног суда за Београд преиначио, и за свих шест дела из § 103., дакле за излагање мрзости и презрењу владе, власти и председника Народне Скупштине осудио ме пресудом својом од 30.

[1] Ондашњи председник суда за Београд, г. К. Христић, одвојио се био и гласао за осуду од пет месеца затвора.

марта 1887. године на — *четири године затвора!*

За дела по § 103. кривичнога закона највећа је мера казни била онда, као што је познато, сто педесет талира или две године затвора, а најмања је била петнаест талира. Апелациони Суд ме је, дакле, осудио строжијом двоструком максималном казном § 103. кривичнога закона, и то једном пресудом!

Тачно је било по рецепту г. Ђ. Стефановића, председника Апелационог Суда који се тада изразио био да ми треба досудити највећу меру казни, „пошто је њему (мени) прешло у крв нападати све што одржава ред и поредак у овој земљи“!

Двојица судија, пок Ђ. Благојевић и К. Петровић, одвојили су се били: први је био за казну од једне године дана затвора, а други, К. Петровић, за глобу од осам стотина динара и један месец дана затвора.

Обавештен о овоме за времена, ја сам по савету пријатеља једног дана Велике Недеље — Ускрс је те године био 5. априла — прешао био у Земун, а одатле у Нови Сад, одакле сам, после неколико дана, прешао у Каменицу, ту се настанио и сачекао — долазак савезне владе,

вративши се у Београд првих дана месеца јуна.

*

Да би читаоци видели шта се онда у судовима сматрало за *излагање владе и власти мрзости и презрењу*, и зашто се у Апелационом Суду изрицала казна од четири године затвора, ја саопштавам овде у целини један допис, у коме је први суд нашао увреду председника Народне Скупштине, а Апелациони Суд излагање мрзости и председника Народне Скупштине и три министра, и два чланка, а од трећег чланка *Шетња по Отаџбини*, који је фељтонски писан, само један одломак колико је потребно да се у вези виде инкриминисани изрази.

Чланци, чини ми се, нису, ни један, моји. Подвучени редови су инкриминисани.

Друга два дописа, који су том приликом били такође оптужени и били подлога оној осуди од четири године, мање су важна и карактеристична, те их не саопштавам. Помињем само да се један тицао покојног и познатог Стеве Радивојевића, среског начелника, који је у допису назван био Али-бегом, а други пок. М. Браловића, ондашњега рудничког окружног начелника.

1.

Одјек, 17. јануара 1887. год.

Крагујевац, 12. јануара 1887. год.

Капетан гружански окривљује Ђурђа Ђоровића, посланика, због више кривица... Међу овим кривицама узимао је Ђоровића на одговор за то, што је овај, кад је са скупштине својој кући дошао, читао разне пројекте и протоколе скупштинске неким бирачима, који су се код њега десили.

Памет и правничко знање г. капетана назире да је читање протокола и онога што се на Скупштини претресало, омаловажавање министара и т. д.

Као што смо извештени, Ђоровић је ту своју кривицу признао, али је позвао у заштиту све оне министре, који су му по својој струци пројекте као посланику на употребу давали, да њих г. капетан одговору подвргне, а на име г. Чеду Мијатовића, г. Ђуру Хрватовића, и г. Милана Кујунџића. Осим тога позвао је у заштиту и г. Ђоку Павловића, бив. председника Скупштине, за то што је овај дозвољавао, да се у Скупштини разне дебате воде, а по пословнику скупштинском имао је права да то не допушта, кад то није по вољи гружанском капетану.

Према овоме сва три споменута српска министра и председник Скупштине налазе се у оптуженом стању.

По свршеном делу саопштићемо вам подробно ток и исход ове занимљиве кривичне истраге.

2.

Ти га крстиш а он... тера своје!

Одјек 21. јануара 1887. год.

„Ко је још могао и помислити, да ће један „радикални“ орган дочекати, да сузе лије над укидањем помоћничких и других неких државних звања?!“

Овако „Видело“ узвикује у свом бр. 13; овако је тај орган слободе и истине разумео наш чланак „Напредњачка штедња“!

Ми смо у том чланку укорили напредњачку владу што није укинула са свим помоћничко звање и све помоћнике, него се и у томе управљала по партизанским рачунима, уклањајући само неке помоћнике, а неке остављајући на својим местима; а „Видело“ у својој наивности налази да смо ми противни укидању помоћничкога звања.

Та ми баш тражимо, да се са свим укине помоћничко звање, па с тога и не одобравамо само уклањање појединих помоћника. Докле год буде и једног помоћника, дотле нико не може рећи да је укинуто то звање.

Али у нашем чланку „Напредњачка штедња“ ово је питање о помоћницима са свим узгредно додирнуто. А што се поштено „Видело“ баш њега дочепало, може

бити само доказ, да нема шта да одговори на главну садржину чланка, па је стало на ону даску, преко које му се учинило, да може најлакше пренети своја невина подметања; али као што ће и само увидети, и та је даска — трула.

Нама је много стало до обавештености „Виделове“, јер су нам скроз познате његове поштене намере, његова наивна искреност, његова крајња скрупулозност у бирању најплеменитијих средстава за полемику с оним који нису тако срећни, да буду његова мишљења. С тога, да бисмо овога одличнога колегу извели из сваке нехотичне заблуде, ми ћемо му још једном казати шта мислимо о „напредњачкој штедњи“, и трудићемо се да у томе будемо тако јасни, да нам чак ни „Видело“ неће имати у том обзиру шта замерити.

Дакле дошло је већ време да и напредњаци штеде!

Богу хвала! Штедњу смо увек и ми тражили и препоручивали као прву погодбу државном финансијском здрављу. Ми смо увек тражили и тражимо јевтинију и простију администрацију, престанак свих државних дембела и дембелана, забрану сваког партизанског расипања народнога новца на дијурне, награде, аванзовања, додатке, тајне фондове, сумњиве ливерације, прескупе набавке, на-

граде и повластице политичким привржени-цима и т. д. и т. д.

Штедња је, дакле, један од наших главних захтева, једна од важних тачака нашега програма.

Ни у чему, па ни у томе ми нисмо ни за длаку одступили, ни своје мишљење изменили. *Ми смо били за штедњу и онда, кад се штедњом могла спасти српска држава од туђег финанциског ропства, од садашњих перманентних дефицита, од ове финанциске јектике, коју је напредњачко распикућство навукло на нашу државу; ми смо за штедњу и сада, кад је већ због нештедње наступило и финанциско ропство, и дефицити и јектика.*

Штедњу смо захтевали онда, кад је још било лако и сигурно профилактично средство за чување финанциског здравља; штедњу захтевамо и сада, кад је она постала скоро једини лек, против очајничке болести, у коју су напредњаци оборили наше финанције.

Ово је јасно. Мислимо да ова јасноћа допире и до Виделове схватљивости.

— Али ево су и напредњаци почели штедети. Па зашто их не схватите? Зашто им не признајете заслугу, што су својим радом почели доказивати своје увиђање, да радикалци имају право. —

— Ево да одговоримо и на ово.

Садашњу штедњу ми смо назвали „напредњачка штедња“, да бисмо је разликовали од оне праве, спасоносне штедње, којом и државе и појединци унапређују своје благостање.

Свако непристрасан мора одмах увидети разлику између штедње и „напредњачке штедње“.

Напредњаци су почели штедети сада кад ништа више нема за расипање, кад држави не остаде ни колико јој треба за најпреће потребе. Штеде с тога што не могу више расипати; штеде јер морају штедети.

Презадужити се, све своје приходе заложити, све своје упропастити, па тек онда почети штедети — така штедња није никаква врлина, него је то морање, које ничију хвалу не заслужује.

Коцкара, који се не коцка више, јер је све своје упропастио, нико извесно неће похвалити као човека, који због штедње неће да се коцка.

У таком смислу све распикуће постану штедљиве.

Ово је одлика и „напредњачке штедње“.

Оваку штедњу ми никада нећемо приписати у заслугу напредњацима, који нису штедели док се могло не штедети, а штеде кад се друкчије и не може.

Ова „напредњачка штедња“ најтежа је осуда досадашње напредњачке политике. Они су сами овим смртну пресуду над њом изрекли.

Али још нешто има, што са свим доследно проистиче из овога карактера напредњачке штедње, а то је да напредњаци штеде само онда и онолико, колико се мора, а не колико се може; а према томе морању, да они не штеде увек на ономе, где би штедња била заиста корисна, него на ономе где је штета од штедње бар онолика иста колика и корист.

Да је овако напредњаци су већ до сада доказали својом чисто „напредњачком штедњом".

— Где се до сада највише осетила та штедња?

— У школи, у пошти и телеграфу. — Затварају се школе, не попуњују се празна наставничка места, затварају се поште и телеграфи.

У нас се троши на Државни Савет 157.000 дин.; на Главну Контролу 188.000 дин.; на митрополита 25.000 дин.; на два епископа 25.000 дин.; на Консисторије 60.000 дин.; на посланства 544.000 дин.; на окружне начелнике 116.000 дин.; на пандуре и одаџије 277.000 дин.; на 5 генерала 52.000 дин.; на 46 пуковника 336.000 дин.; на 116 потпуковника и мајора 560.000 дин.; на жандармерију 1,000.000 дин.; на плату сваком министру 12.000 дин.; на додатак министру председнику 5.000 дин. и т. д. и т. д.

Од свега овога „напредњачка штедња" није могла ни паре окрњити, него штеди од

школе, на коју народ не жали трошка, и од телеграфа и пошта, који су не само корисни за саобраћај и трговину, него и приходом својим подмирују своје трошкове а јамачно дају држави и чиста прихода.

„Напредњачка штедња" држи да би веће штете било за српски народ кад н. пр. председник министарства не би имао 5.000 дин. додатка, кад министри не би имали 12.000 дин. плате, кад се не би трошило милијун динара на жандаре, и т. д. него кад толика места и толике хиљаде грађана остану без школе и телеграфа, а толике школе без потребнога броја наставника.

Онога истога дана, кад је „напредњачка штедња" отпустила неколико практиканата, дато је г. г. Рихтеру и Петковићу преко 12.000 дин. дијурне!

Ово по нашем најдубљем уверењу није корисна штедња, него права „напредњачка штедња".

Надамо се да је сад ово и „Виделу" јасно, те да неће више сумњати о нашем мишљењу о штедњи и о томе каква треба она да буде.

3.

Депретис и Гарашанин

Одјек, 1. фебруара 1887, год.

Последњи скупштински избори у Италији, на којима је председник министарства Депретис

употребио што год је знао и смео, само да и против воље бирача одржи победу, дали су повода једном опозиционом листу у Италији, да г. Депретиса жигоше упоређењем са нашим министром председником г. Милутином Гарашанином. Тај је лист казао, *да у Европи има само два министра, које никаква народна осуда и никаква уставна средства не могу оборити, а то су: Депретис у Италији и Гарашанин у Србији.*

Овога се упоређења ми сећамо сада, кад је у Италији Депретис ипак већ једном увидео, да се са његовом чашћу и родољубљем не слаже више даљи његов опстанак на управи земаљској, те се под притиском народнога незадовољства и својих греха одлучио, да даде оставку на министровање, које је онако жарко љубио.

Депретисова оставка оборила је истинитост поменутога упоређења између Депретиса и Гарашанина. Сада се Гарашанин не може ни с ким више упоредити. Он остаје јединствен егземплар свога рада у Европи.

Али морамо признати, да је и иначе италијанска опозиција сувише строго осудила свога Депретиса, кад га је упоредила са нашим Гарашанином. Депретис је био само у малом Гарашанин.

О овоме се једним летимичним погледом може сваки уверити.

Депретис је у Италији представник аустрофилске политике, која је италијанском народу онако исто мрска, као и нашем; али за Депретисове владе патриотско друштво Jrredenta отворено је радило и агитовало за ослобођење италијанских покрајина, које су још под Аустријом, приређивало је јавне демонстрације против Аустрије, изашиљало је емисаре у оне крајеве, славило је спомен Оберданка, ког је Аустрија обесила због атентата на цара.

Овако је било у Италији за владе Депретисова аустрофилства; а у нас за Гарашанинове владе?

У нас се дају људи под суд због увреде Аустрије; у нас ни поједини, ни патријотска удружења не смеју скоро ни споменути ослобођење Босне и Херцеговине, а камо ли што радити бар као припрему за ослобођење српских земаља под Аустријом.

Депретису у Италији никада није ни на ум пало да изда Аустрији кога од онога мноштва бегунаца и агитатора, који су се из Аустрије у Италију склонили. — А у нас?

У нас се усрдно хватају оружје и људи, који само прелазе кришом преко Србије за Босну и Херцеговину, од којих су пре неколико дана тројица свршила на аустриским вешалима.

Депретис је у Италији употребљавао, истина разне вештине и прилике ради владине

победе на изборима, али се никада сетио није двогласаца, ни извештачених спискова, нити свих оних у нас и сувише познатих *енергичних* средстава против бирачке слободе.

Депретис је извесно јако утицао на слободу избора у Италији, али је опет то утицање било таке врсте, да усред Рима није могло спречити избор социјалистичког трибуна Кокапелијера, ког је народ из Депретисове тамнице на рукама изнео и одвео га у скупштину.

У нас бива са свим обратно: у нас се народни изабраници из скупштине одводе у тамницу, а уништи се онолико опозиционих избора, колико се нађе да је влади од сметње.

Ма да народ у Италији осуђује владин досадашњи правац политички, Депретис је ипак у скупштини могао склапати себи већину због раздробљености многих политичких фракција, које се никада не могоше сложити у компактну опозицију. У нас је на против чисто и јасно побеђивала на изборима једноставна опозиција, али се ни после таких народних осуда у нас није одустајало од осуђеног правца у политици, него се на против још безобзирније истим путем настављало.

За Депретисове владе десила се сада једној чети италијанске војске несрећа, да у једном кутићу Африке претрпи пораз од Абисињана, и то је изазвало у народу и Скупштини против владе изјаве уврећеног народ-

ног поноса. И те изјаве и разумевање народне осетљивости, и осећање родољубља и части отрезниште Депретиса, уверише га да поштен родољуб не сме терати даље, и он даде народу задовољења, сиђе са земаљске управе. Абисинска заседа у Африци, где је погинуло 400 италијанских војника, довољно је јака за Депретиса да га потисне са владе.

— *А у нас?*

— *Ни Сливница — чак ни Сливница, која је српском народу у глиб потисла и част и интересе, само Гарашанина није могла померити.*

Рђаво су у Италији упоредили свога Депретиса са Гарашанином. Између њих има разлике колико између Масале и Сливнице. Још више разлике има између њих, јер се Депретис после Масаде сакрио, Гарашанин је и после Сливнице остао! Остао и доказивао како на њој није било ни војног ни политичког неуспеха!

Депретисов пад од великог је значаја данас и с тога, што са њим пада аустриски главни ослонац у Италији. С тога су аустриски листови доста суза већ пролили над својим обореним пријатељем. Ми желимо да се ни он ни његов правац никако више не поврате у Италији, а још више желимо, да се и у нас овај правац прекрати бар у очи ве-

ликих догађаја, који би могли наступити у свету.

Депретисов пад може охрабрити уздањем италијански народ, да неће пр̀етрпети нешто горе од Масаде.

У нас није тако. Српски народ, док ове прилике трају, мора све већма стрепити и зепсти, да не претрпи још што год горе и од — Сливнице.

4.

Шетња по отаџбини.

Одјек, 1. и 3. фебруара 1887. год.

Од како је код нас уведено васпитавање, које су стари знали под именом калокагатије никако не смем да се шетам у друштву, особито кад нас је свега двојица. Смртан сам човек па се бојим. Ко зна шта може бити. Зато, обично, ходам сам. Кад се проходам добро, а нисам намеран да одмах одем кући, заврнем у механу. Механу је Бог оставио. Бар нама Србијанцима у њој је и пупак одрезан. Ми живимо само у механи. Механа нам је све. Али од како су се и механе претвориле у уши, ретко завр̀ем и тамо (ја волим тајне), него савладам умор па се даље шетам и разгледам како крај теразијских кестенова ничу жандармске еполете (на Врачару, веле, нема те чудне појаве, — тако новој системи васпитања, која није баш са свим одобрена про-

светним саветом, те еполете не сметају и она мирно даје своје плодове). Гледајући у то чудновато ницање, ја често дођем до Лондона, али ту се сетим лондонске полиције (детективи!) па одмах стругнем натраг. (Бојим се ја јако полиције). Свр̀нем обично у „социјалистову“ кафану (у којој све „маршали — ђенерали“ седе), па се одморим мало. Поседим, поседим и разгледам људе. Видим по некога професора Велике Школе како унапређује науке играњем фарбла, каквог знаменитог правника како погађа на конгену, или — за каквим столићем цело министарство просвете како игра „санса“ па ми приседне одмор и побегнем кући.

Често се ја тако шетам. То је ваљада и дало повода да један „чувар“ посумња да ли ја нисам „из прека“. Једном он ир̀ије к мени:

— *Јеси ли ти одавде?*

— *Што питате?*

— *Све ми се чини ниси?*

— *Добро нисам.*

— *Ама да ти ниси „из прека“?*

— *Јесам.*

— *Па да идемо до кварта...*

Ја се побојах да не мисле да сам ја онај уредник коме хоће да одвале 50 батина, (батине су укинуте!) *чим га ухвате, па рекнем:*

— *Шта ћемо тамо?*

— Тамо ћеш видети.

— Нећу да идем.

— Како ти смеш!... Мораш...

Ја му дам динар и на томе се ствар сврши.

Ја истина нисам за мито, али, знате, и то је Бог оставио... Шта ћеш — како су по нашим квартовима писмени људи, могу и не знати шта је то „Маркиз“, па ме прво понизити, па онда узети ми још веће мито, док се курталишем беде. Ја због тога и волим свршити све код прве инстанције, која је најписменија. Осим тога, ја сам имао несрећу те сам окушао на леђима воловску жилу у „другој“ инстанцији, па нисам рад да се излажем могућности за друго познанство с њом. Уз то, у мојим жилама тече права аристократска крв, па ме страшно вређа и кад ми неко каже ви, а не ти, за које само и знаду код нас.

Ово дана шетао сам се по обичају. После умора свратим у једну мени познату механицу. Беше већ пред вече. За дугачким столом искупило се неколико „отмених“ гостију. Сваки пије своје пиво, мезети и — ћути. Заседнем и ја. После малог ћутања, упитаће један, који целог века пита, шта има ново: — Маркиже, ти се муваш (Маркиз и муваш!) по вишим сферама — шта је ново!

— Шта може бити ново! Мића не даје оставку, а ђенерал такође.

— Ама хоће ли шта бити од рата? пита он.

— Па биће, ако Бог да.

— Што: ако Бог да!

— Па, тако, ја волим рат. Ту се пушта погана крв, која се усири у државницима од дуга сеђења...

— Хм...

У тај мах уђе један од најотменијих гостију. Он има ту добру страну што целог века говори, чак и кад спава.

— Е људи, баш смо срећни. Хвала господу Богу. Време је већ! Ово је страшно било. Нема човек шта читати! Сад ће бар бити шта.

— Говори, човече, шта је — шта си заокупио молитвати, а нико не зна коме се молиш — рећи ће један од гостију за столом.

— Кроз који дан изаћи ће „Отаџбина“. Једва један књижевни лист. Озбиљан лист. Ту ће радити снаге. Ту ће чудеса бити. Баш ми је мило....

ПРВА КОАЛИЦИЈОНА ВЛАДА
и
прва радикална влада

Пошто је добио разрешницу, на познати начин, за сливничку несрећу и поругу српском имену и оружју нанесеном, Гарашанин је таворио још до 1. јуна 1887. године. Краљ Милан који је осећао колико се јако не само могао но и морао одазвати овај несрећан и судбоносан догађај и на сам престо, и који је још осећао колико је много у томе свему било и његове сопствене кривице и одговорности, држао је дотле свога првога министра, несрећнога као и сам што је био, одлучно и свим краљевским ауторитетом својим. После тога односаји су између њих почели ладнети. У којој су мери за то криви били односаји између Краља Милана и Краљице Наталије не знам, али да су они у том имали свој део мислим да нема сумње. Краљ Милан је претворно или искрено, још онда, од-

мах после првог критичног дана у рату, 5. новембра, помишљао на абдикацију. Ј. Ристић, М. Пироћанац, Стојан Новаковић и Радивоје Милојковић позивани су онда били да дају своје мишљење о том и писали један меморандум. Краљица је Наталија требало да буде регенткиња, како се онда говорило. Гарашанин, који је имао пуно разлога страховати од такога обрта, био је одлучно противан такој идеји и у том правцу је употребио сав свој утицај... Сећам се да ми је пок. М. Пироћанац причао како је Краљ Милан био незадовољан оним меморандумом, који је непосредно провоцирала била Краљица Наталија...[1]

[1] Г. Стојан Новаковић прича о том опширно у свом спису *Српско-Бугарски рат и оновремене кризе*. Из причања г. Новаковићева ја сам добио утисак, да је у Краља Милана тада озбиљно никла била мисао о абдикацији, али да се он прибојавао или зазирао од евентуалног намесништва — Краљице Наталије. И онда би, по мом мишљењу, цела Његова ондашња игра у том погледу била јасна. На то, рекао бих, указује и садржина трећега питања које, карактеристично, гласи: *да ли данашња ситуација захтева да и Краљ* или **Краљ и династија** *абдицирају*?... Краљица Наталија је позвала била горепоменуту четворицу у Двор у вече 11. децембра, а Aide mémoire, који г. Новаковић саопштава у целини, носи датум 14. децембра. Да је Краља Милана још више почела била интриговати ствар, кад је видео да позвани нису хтели дати, по савету Ради-

И у оставци кабинета Гарашанинова крајем маја 1887. године односаји Краља Милана и Краљице Наталије играли су неку улогу. Гарашанин као да није хтео подржавати Краља Милана у довољној мери у његовој размирици с Краљицом Наталијом. Али држим да је то само био или могао бити један разлог за отпуштање Гарашанина...

Коалиција либерала и радикала, од које је Краљ Милан зазирао, несумњиво је имала утицаја на одлуке Краљеве. То се види и по борби коју је он с пок. Пером Тодоровићем водио био противу ње од самога почетка, и којом је било испуњено све време од Цвети 1886. године. Краљ се надао био да ће помоћу пок. Тодоровића успети да растури коалицију. Али то му није пошло за руком. Онда ју је почео узимати у рачун за владу, не напуштајући ипак идеју да је растури, као што ће се после видети.

И одиста он се обрати после на Ј.

војеву, писмен одговор на то питање — јасно је, чини ми се, кад се узме на ум да је Краљ Милан знао о приближењу Ј. Ристића и М. Пироћанца... Аустријски листови донели су били, одмах сутра дан, депешу *нашега пресбироа,* како г. Новаковић каже, о тој конференцији у Двору, с незгодним тумачењем по позвану четворицу на саветовање у Двору. И Гарашанин је би дошао из Ниша да поменутој господи да обавештења о ситуацији.

Ристића, који је са свим лојално поступио био по закљученом споразуму с радикалима, и саставио *први коалициони кабинет у Србији*, по мом знању.[1] Сад је Краљ Милан променио био своју тактику. Сад је тражио помоћнике за борбу против радикално-либералне коалиције у либералима и незадовољним елементима радикалним, сејући и подржавајући вешто неповерење једних према другима које је већ и из раније постојало.

Министар унутрашњих дела је био пок. Радивоје Милојковић. Крупно питање је било ко ће имати већину у новој Народној Скупштини. Радикали нису смели допустити да остану у мањини, јер им је већина давала једину могућност да могу имати озбиљна утицаја на управу земље, и у влади и у Народној Скупштини. Сва администрација, Државни Савет, судови били су састављени од самих елемената противних радикалима.

---

[1] Овај први коалициони кабинет, који је био плод једне претходне коалиције двају странака, заснован на једном програму за рад познатом и знаном и владаоцу и бирачком телу, био је овако састављен: Ј. Ристић, председник и мин. споља. послова, Рад. Милојковић, министар унутр. дела, А. Васиљевић, министар просвете, Ј. Авакумовић, министар правде, П. Велимировић, министар грађевина. д-р М. В. Вујић, министар финансија, Светозар Милосављевић, министар привреде и С. Грујић министар војни.

Избори су нови, дакле, били нови пробни камен за одржање коалиције. У самој влади односаји су били, колико знам, добри.

Тада смо, кад су избори били већ расписани, пок. Таушановић и ја обишли земљу, састали се с друговима и дали им инструкције за држање: где смо год ми у већини да сложно гласају за радикале, а где није било већине наше да гласају за либералног кандидата. Од тога нашега пута било је користи, али је он донео и једно незадовољство код савезника. Пок. Таушановић је имао обичај да ради с масом, и на свом путу разговарао је с много људи: држао је конференције формалне. На њима је наравно лако било ушуњати се и ком шпијуну. И из Зајечара, ако се не варам, било је Радивоју достављено како је пок. Таушановић рекао, стишавајући неповерљиве: „да добијемо ми већину, то је главно, па после ћемо ми њих лако на винт окренути.“ И он се одмах љутито на то пожалио у влади рекавши: ...па добро, кад је тако, видећемо ко ће кога на винт окренути!

Краљ Милан је нарочито дејствовао на пок. Радивоја да он за либерале изради већину. И Радивојеви су полицајци

били, заиста, местимице и сувише ревносни. И Краљ Милан и либерали су се бојали да радикали не добију врло јаку већину. Као што је нама двеста рици у двору,[1] по паду коалиционог кабинета, сам Краљ Милан признао, он је из Татрафиреда, где је, ако се не варам, за време избора био на лечењу (указ за изборе од 13. августа Краљ Милан је потписао у Будим Пешти) пок. Радивоју писао и подстицао га да не допусти да му „јучерањи жутокљунци“ отму већину.

Поред свега тога радикали су на изборима од 17. септембра 1887., којима је руководио пок. Радивоје Милојковић и где је сва администрација са судовима била у нерадикалним рукама, добили већину. То је четврти пут од 1880. године како радикали добијају на изборима већину, и то све из опозиције, јер и на овим изборима од 17. септембра 1887. године они су све имали против себе, осим она четири своја члана у кабинету.

Да би се одржала равнотежа у парламенту колико толико, либерални чланови кабинета, подржавани и Краљем, настојавали су да се постави већи број

[1] Те године сам ја први пут изабран био за посланика, пошто сам почетком исте 1887. године навршио био 30 година.

Краљевих посланика од либерала него од радикала. Тако је од педесет и два Краљева посланика постављено 36 либерала и 16 радикала.

Народна се Скупштина састала 15. новембра и једва је радила до 15. децембра с коалиционом владом, немогав свршити ни предлог о зајму којим се имао покрити дефицит наслеђен од напредњачке владе. Незадовољства се било накупило прилично много о изборима, а Краљ Милан је то, преко својих људи, још вешто и потпиривао. Али је то незадовољство било уперено поглавито против министра унутрашњих дела, Радивоја Милојковића, којега су и напредњаци више него радикале кривили за *народни одисај*, којему су, у истини, они с Краљем Миланом главни узрок били, јер су се нарочито од 7. септембра 1883. године одржавали на власти простом силом. Нарочито је, колико се сећам, стрчао избор посланика у пожаревачкој Морави. И после једног прилично оштрога сукоба у заједничком клубу, Радивоје је престао долазити и у клуб и у Скупштину. Ристић је видео сву опасност и покушао је био да кризу ограничи и незадовољство стиша одступањем Радивојевим. Али на то нису пристајали били ни Краљ Милан ни Радивоје. Ј. Ристић је настојавао да влада изађе пред Народну Скупштину па ту падне, али Радивоје на то није хтео никако пристати и подео је Краљу оставку сам. Краљ Милан је покушавао био и преко радикалних чланова кабинета да изазове Ристићеву оставку, али они на то нису пристали. Онда се у нашим редовима веровало да је пок. Радивоје и престао био долазити у клуб и Скупштину по жељи Краља Милана, који стално није трпео споразум између радикала и либерала, створен противу његове воље а по његову веровању и противу њега. Радивоје је, сигурно, био израз и свог сопственог и Краљ Миланова расположења кад је говорио: заједно смо дробили заједно морамо и да кусамо!

У такој ситуацији Ристићу није било остало ништа друго него поднети оставку целога кабинета, што је он и учинио.[1] Краљ Милан је био са свим радостан. Одмах је позвао себи у двор нас двадесет радикала посланика, рекао нам мало театрално, како је он то имао обичај, да

[1] Ј. Ристићу је због свега овога остало било толико жао на Радивоја, да су од тога доба престали били говорити један с другим, па је тако између њих остало и све до смрти Радивојеве, како ми је рекао г. Живан Живановић.

смо ми одговорни за ситуацију, да смо дужни дати му кабинет и да он жели имати један програм који би кабинет имао да изврши. Одмах се ту почео и разговор о програму, и његов је секретар, мислим пок. Миша Милићевић, стенографисао наше разговоре. Ми смо примили на се да у клубу према разговорима вођеним с Краљем у двору спремимо програм и поднесемо га Краљу.

Кад смо ми поднели Краљу Милану програм, који овде саопштавам, и који је прочитао г. Андра Николић, као нарочито за то одређен од стране клуба, Краљ Милан се врло љутио. Нарочито се љутио на оно место програма, где је реч о помиловању емиграната. Још на оном састанку двадесеторице посланика радикала у двору о том је било говора. Ми смо то питање били покренули и тражили да Краљ и емиграните помилује, и тако са свим доврши дело амнестовања кривице Зајечарске Буне. Краљ Милан је ту једнако био у контрадикцији: он је амнестију давао, дакле дело забораву предавао, а, међу тим, одвајао учеснике дела па на једне примењивао амнестију а друге из ње искључивао! Он је театрално још на оном састанку једнако бранио тезу како је то његово Краљевско право

и како ту не треба нико да се меша! Ми смо га у програму на том питању, полазећи баш од те саме његове тезе, ставили били у један врло незгодан положај. Ми смо просто рекли: „да би неупотреба тога права према политичким кривцима из радикалне странке била знак, да Његово Величанство Краљ нема оволико поверења према самој странци и њеним представницима колико им треба да би смели прићи извршењу овде изложенога програма, на случај да би Његово Величанство изјавило свој пристанак на њ!“

Краљ је осетио сву и тежину и вештину овога пасуса, па је љутито дохватио програм и рекао: ово је вешто написано, али то није оно што смо и како смо ми говорили! И онда је нас Београђане, по свом обичају, добро изгрдио и цео клуб отпустио. То је био један од најмучнијих тренутака у радикалној странци. На онај вехементни атак Краља Милана, међу присутним члановима клуба опазило се било неко колебање. Ђурђе Ђоровић, ваљни Гружанин, гласно је рекао: Бога ми, Господару, ми и не знамо добро шта је то тамо све написано!... Међу тим Краљ Милан чим нас је отпустио, он је позвао био г. Светозара

Милосављевића и понудио му састав кабинета. Г. Милосављевић је одбио и упутио Краља на г. Саву Грујића, који је у брзо кабинет и саставио. Програм носи датум 17. децембра, Краљу Милану је поднет 18. децембра, а кабинет је образован 19. децембра!

Тако је постао први радикални кабинет, који је имао овај састав: С. Грујић, председник и министар војни, Драгутин Франасовић, министар иностр. дела, П. Велимировић, министар грађевина, Д-р М. В. Вујић, министар финансија, Свет. Милосављевић, министар унутрашњих дела Стеван Р. Поповић, министар привреде, и Гл. Гершић, министар правде.[1]

Још нешто вреди поменути што је тада било и што је врло карактеристично. Краљ Милан је врло желео и јако настојавао био да у овај први радикални кабинет уђе и пок. Пера Тодоровић. Још док се програм у клубу претресао, Краљ Милан је преко својих људи и Перових пријатеља, који још нису били на чисто с његовом улогом и његовим положајем, пустио био међу нас глас да ништа од кабинета неће бити, ако не при-

[1] Тада сам и ја први пут ушао био у административну државну службу, поставши секретаром министарства унутрашњих дела, и оставши ту докле је и влада радикална остала.

станемо да и Пера уђе у кабинет! Сам Краљ Милан тражио је то од Милосављевића и Грујића. Г. Светозар Милосављевић је био врло одлучан и одбио сваки даљи разговор о том, остављајући Краљу да бира. Краљ Милан је пок. Пери намењивао био министарство унутрашњих дела и корео нас да нећемо Перу у кабинет „што је он исправан према престолу!“

У *емигрантском питању* Краљ Милан је у толико одржао био своје што је из помиловања, објављенога писмом С. Грујићу на нову годину, кад је и С. Грујића произвео био за генерала, искључио био Н. П. Пашића. Ово искључење Н. П. Пашића Краљ Милан је правдао у писму свом тиме што је Пашић вршио „издајничку припрему против отаџбине и српске мисли у јесен 1885. године“!

Да је ово био само изговор Краљу Милану сведочи не само писмо Н. П. Пашића — које Пашићу само на част може служити — писано и на рецепис послано Краљу Милану у Ниш из Калафата *18. септембра 1885. године,* које је он на време и примио био, него и цело држање наше емиграције од Пловдивског Преврата, који је био 6. септембра 1885. године, и држање Бугара и бугарске владе према

емигрантима нашим од тога времена. Они су из Бугарске и терани, па и шпијунима српске владе називани. Пашићу нису дали, настојавањем Аустро-Угарске, чак ни у Букуреште да се скраси. *На четрдесет дана*, дакле, *пре објаве рата* Краљ Милан је имао био у рукама ово писмо Н. П. Пашића, јер је рат објављен тек 2. новембра 1885. године. Али је Краљу Милану требало да једнако потсећа српску публику и српску јавност како је било некога који је Њему и Његовој влади с М. Гарашанином на челу ометао, па и омео био, успешно извођење „великог државничког дела“ — српско-бугарскога рата! Несрећом за њега, сами његови сарадници и поштоваоци разорили су му тај план. И д-р Владан Ђорђевић, и пок. д-р Мих. Марковић, и пок. мајор Ст. Грујић, па и сам М. Гарашанин, који је после пред Народном Скупштином у Нишу доказивао да на Сливници није било ни политичког ни војног неуспеха, а 30. новембра 1885. лично признавао „да је његов политички рад свршен и да би најрадије тада погинуо на бојном пољу“ — изнели су сву мизерију, и државну у опште и војну посебице, онога времена. А г. Стојан Новаковић је дошао после да 1907. године у свом веома важном спису *Српско-Бугарски рат и оновремне*

кризе (засебно одштампано из Чупићеве Годишњице XXVII) сву ту нашу државну и војну мизерију онога времена тако живо наслика и допуни својим материјалом, опажањима и оценама, да се данас човек мора грозити кад види с колико се мало памети и с колико много лакомислености и неспреме онда земљом управљало и земља у рат увлачила![1]

---

[1] Упућујући читаоце на саму књигу г. Новаковића, нека ми је слободно истаћи овде по њој неколико факата, који сведоче о оновременој државној и војној мизерији нашој:

Краља Милана је Пловдивски Преврат затекао био ван земље, у Бечу. Ту је он остао 6., 7. и 8. септембра. Дошао је у Београд *9. септембра* у 1 сат по подне. Његов први министар, изгледа, није га тражио ни звао! Одмах је војска стављена у ванредно стање, Народна Скупштина сазвана у Ниш за 19. септембар *и обустављена слобода говора и штампе!* Осим договарања са својим министарским саветом Краљ Милан се тада ни с ким није договарао, ни о политичкој ситуацији ни о мерама које треба предузети. Да би још јаче истакли важност овог Новаковићева саопштења напомињемо: да су тада од Гарашанина одвојени били и Ст. Новаковић, и М. Пироћанац и Кујунџић, и да и они нису били за рат. На дан 23. септембра се још није знало на кога ће се у рат полазити. Није се хтео послушати савет М. С. Пироћанца, тога дана дат, да се позове Хрватовић. Одбила се 6. октобра мисија Грековљева, а пропустио се, међу тим, тај моменат и за рат, па се оставило Бугарима скоро месец дана на спремање.

Кад је рат 2. новембра објављен, пешачке муниције у самом почетку није било довољно; с новим топовима

*

Овај први радикални кабинет трајао је врло мало — од 19. децембра 1887. године до 14. априла 1888. године, кога је дана уважена била оставка кабинету г. С. Грујића, а образован кабинет *г. Николе Христића,* у који су ушли били Ч. Мијатовић, као министар иностраних дела, К. С. Протић, као министар војни, Ђ.

нису била извршена пре рата ни најобичнија вежбања; никакве веће војне маневре није било пре рата; тромесечари и петомесечари први пут су тада у рату с пушком пуцали. Петога новембра већ је почео био наступати слом, јер 6. новембра Краљ Милан наређује одступање, а 7. новембра он је сам већ у Пироту. Кад му је д-р Владан 7. новембра у вече рекао да треба да пође ма којој војсци, Краљ Милан му је одговорио: *„Ама, докторе, знате ли ви да мој штаб већ двадесет и четири сата не зна где су му три дивизије?...* Официри, вели Ст. Новаковић, нису били одани војевању и успеху, него су радили као чиновници у служби.... Тим се једино објашњава што се у овом рату догађало да батаљони и дивизије гледају и слушају борбу на своме десноме или левоме крилу, а ништа не чине да томе своме суседу у борби помогну. Д-р Владан Ђорђевић пише за главну борбу на Сливници да је била делимична против концентрисане непријатељске војске. Војска, вели најпосле г. Ст. Новаковић, није имала праве Врховне Команде; она је била без главе; ондашњи министар војни Јоца Петровић био је човек обичне памети и индалентан... Пре рата овај је човек могао бити згодна лутка у рукама Краља Милана, али кад је настао рат... Јоца Петровић није био министар за такво време!

Павловић, као министар правде, Мих. Богићевић, као министар грађевина, д-р Владан Ђорђевић, као министар просвете и привреде и Мита Ракић, као министар финансија.

Шта је све од утицаја на пад кабинета било не може се с тако мало речи па ни позитивно, можда, још рећи. Било је свакојако више узрока: и одношаји између Краља Милана и Краљице Наталије, и Црквено питање, и узнемирење Аустро-Угарске, која није научила била гледати никако слободно кретање у Србији, и по свој прилици још онда замишљена промена Устава, коју су саветовали сви озбиљни политички људи и све странке, а која је почета била прокламацијом Краљевом на Свету Петку 14. октобра 1888. године. На то би указивао и састав кабинета новог, јер Краљ Милан је увек хтео да стрчи, а само је тако могло изгледати, формално, да је промена Устава чисто — Његово дело! Нико, заиста, није могао осумњичити старога Н. Христића да је он с таким предлогом и хтео и могао пред Краља изаћи!

Како су се и Краљ Милан и његов министар иностраних дела Ч. Мијатовић онда играли угледом и чашћу Србије, најбоље казује окружница Ч. Мијатовића

којом је објављена била промена кабинета српским посланицима на страни и у којој се као задатак новом кабинету постављало на првом месту: да „енергично и одсудно стане на пут анархији, дезорганизацији државне управе и корупцији“ !! И та је окружница била јавна. *Одјек* ју је донео у свом 52. броју као „домаћи глас“.

Како се у Аустро-Угарској гледало онда на Србију, сведочи држање ондашњега аустро-угарскога посланика *Хенгелмилера*, који је тражио био сатисфакцију од владе С. Грујића за неки напис у *Великој Србији*, коју је Влад. С. Каћански онда баш био покренуо! Кад је, пак, С. Грујић у разговору свом с дописником Correspondance de l'Est-a указао био на то као на вероватан узрок свога пада, онда је био одмах стављен у пенсију!

1.

Програм[1]

КОЈИ ЈЕ РАДИКАЛНИ СКУПШТИНСКИ КЛУБ ПОДНЕО БИО ЊЕГОВОМ ВЕЛИЧАНСТВУ КРАЉУ МИЛАНУ I 18. ДЕКЕМБРА 1887. ГОДИНЕ.

Одјек, 30. априла 1889. год.

На изјављену жељу Његовога Величанства Краља двадесеторици, нарочито за то

1 Предајемо јавности ову погодбу између Краља Милана и радикалне странке, да бисмо и овим побили ли-

Краљем позваних, чланова радикалнога скупштинског клуба, да радикални клуб скупштински јасно обележи политику којом би требала да буде руковођена нова влада и делокруг рада садашње Народне Скупштине, скупштински клуб радикалне странке износи пред престо ове своје главне мисли у том погледу.

Схватајући потпуно значај и тежину данашње и политичке и финансијске ситуације у земљи, радикални скупштински клуб, полазећи с основе која је обележена и у самом писмено састављеном разговору између Његовога Величанства Краља и двадесеторице чланова радикалнога клуба, мисли да је најбољи пут, који би давао основана изгледа на успех, да се земља извуче из мучних политичких и финансиских неприлика и упути на стазу правилнога и мирнога развијања, тај,

бералска и напредњачка потварања, и да бисмо пред целим светом доказали, како радикална странка ни у најмучнијим приликама није никада ни часка заборавила на свој програм, те је и у овој погодби, и ако је намењена била само за једну скупштинску сесију, имала на уму и црквено питање, не хтевши га признати за свршено, као што се упорно захтевало, нити оставити неодређену од своје стране спољну политику, као што су против нас износили наши противници. Радикална странка може се само поносити овом погодбом, као и свим својим дојакошњим радом, а умесност му доказује досадашњи успех. У идућем броју проговорићемо о овоме коју више.

ако би се политика нове владе смотрено кретала у овде обележеним границама.

I. У политичком погледу.

Радикални скупштински клуб мисли да би програм рада нове владе у политичком погледу требао да буде овај:

1. Да се општински закон измени на начелу самоуправе под резервом, да држави буде остављено потребно јемство за извршење државних послова од стране општине. Радикални клуб мисли да би у овом општински закон од године 1875. могао послужити као основа, уз коју би дошле још измене и допуне према исказаним начелима.

2. Да се измени изборни закон у смислу већега прецизовања изборнога права грађана, јасно обележене и под закону одговорност стављене власти, која руководи изборе, искључења утицаја полицијских власти на изборно право и на сам ток избора.

3. Да се закон о штампи измени бар толико, да не буде строжи од самога кривичнога закона.

4. Да се измени садашњи закон о зборовима и удружењима бар толико, колико је неопходно потребно за могућност опстанка и редовнога јавнога кретања груписаних политичких странака у земљи.

5. Да се изменама и допунама у кривичном закону, кривичном поступку и закону о чиновницима створе јача и већа јемства за личну безбедност, камо би долазио и закон о сресним судовима, пошто је за већа јемства личне и имовне слободе неопходно потребно да се од управне власти одвоји судска и иследна власт.

6. Да се садашњи закон о судијама реформише у смисму веће самосталности и потпунијега искључења утицаја управне власти на судску власт тако, да нови закон о судијама могне одговорити начелу: да се судија нема ни чега бојати ни чему надати — од управе власти. Осим овога потребу реформе закона о судијама захтева и садашњи искључно партиски склоп оба виша суда, који је могао испасти тако само с тога што се први састав чинио са свим противно начелу независности, под искључним утицајем управне власти. Томе се, по мишљењу радикалнога клуба, може помоћи тим, што би се при новом личном састављању судова дало учешће поред управне власти нпр. Државном Савету или каквој нарочитој корпорацији.

Сматрајући овај политички део програма као задатак овогодишње сесије Народнога Представништва, радикамни скупштински клуб мисли да би још у политички програм владе морало ући испитивање и проучавање: како да се реорганизује и по могућности упрости

државна администрација, у вези са самим извођењем ресултата таким проучавањем добивених.

II. У финансиском погледу.

Што се финансија државних тиче радикални скупштински клуб наллзи, да је, пре свега, задатак садашње сесије Народнога Представништва да одобри поднети јој већ предлог законски о зајму за исплату привремених дугова државних, јер је уверен да је учињена финансиска операција, према мучним приликама у којима се земља находи и према затеченом стању ствари, и неопходно потребна и за државу корисна.

О буџету радикални клуб мисли, да се с потребним уштедама поменутим већ у разговору представниха клуба с Његовим Величанством Краљем, отварањем обилних извора, праведнијим распоредом даначних терета и саразмернијим оптерећавањем сталних прихода и већих капитала, може још одмах прићи близу стварнога балансовања буџета. Радикални клуб не губи из вида, да се и овим мерама неће моћи одмах стално на здрав темељ поставити државни буџет, али мисли да се за ову годину могућан недостатак може покрити и преостатком учињеног зајма за исплату привремених дугова.

То је, по мишљењу радикалнога клуба,

најбољи пут, да се и привремено сада, а и доцније стално доведе државни буџет у равнотежу.

На завршетку овога дела програма радикални скупштински клуб, ценећи високо племениту и патриотску реч свога Краља, да између владаоца и народних посланика треба да влада пуна отвореност и искроност, не устеже се пред Његовим Величанством исказати и своје уверење, да радикална странка: и према показаној радњи својих досадашњих представника у влади, и према јачини и снази својој у народу, највише изгледа има да може уз високо владаочево поверење, повољно за земљу решити ове тешке задатке.

Овде радикални скупштински клуб сматра за дужност изјаснити се и о једном посебном питању, које, знатним делом својим, улази у круг финансиских питања, и ако по себи није само финансиско.

То је питање војно.

И ако радикална странка, ценећи тешки финансиски положај земље, осећа да је војни буџет доста велики тег на финансиским државиим теразијама, радикални скупштински клуб налази, да му патриотизам, данашње политичке прилике у Јевроии и војно стање суседних земаља налаже, да прими предлог Његовога Величанства Краља у погледу војнога буџета, ослањајући се с пуном вером на ме-

родавну реч у тим питањима садашњега министра војнога, за кога клуб верује да ће он, дајући српској војсци карактер народни, који је она од вајкада имала, умети и моћи с могућним уштедама држати је увек на висини и у духу, који захтевају одбрана земље, потпора престола и част и углед отаџбине.

Што се тиче, на послетку, уштеда на жандармији, у посланствима, радикални скупштински клуб имајући на уму реч Краљеву, исказану представницима клуба, мисли да се број жандармерије сведе на 300 с ограничењем на саму престоницу, од кога би се броја, кад се потреба укаже, један део могао одвојити и за Ниш; а од посланстава, према Краљевој речи да се не може сложити с укидањем извесних посланстава, да се укину она, за која би нова влада у споразуму с Краљем нашла да се укинути могу, с обзиром на садашње мучно финансиско стање земље.

III. Спољна политика.

Радикална странка, поверавајући се потпуно основној мисли народне политике дома Обреновића, која се састоји у величини и угледу српске државе, сматра за дужност да, примајући одговорност пред земљом и историјом за вођење спољне политике, пред престолом Његовога Величанства искрено и отворено изнесе ове своје мисли о спољној политици:

Радикална странка вољна је потпомагати у спољној политици правац, који би са свим великим силама удешавао добре односе на основу узајамне правичности, клонећи се сваког рада у корист једне а на штету друге велике силе, све до граница очитих српских интереса.

Уважавајући разлог Његовога Величанства да, у случају образовања радикалнога кабинета, министарство спољних послова треба да буде у рукама „чисто Краљевога човека“, радикални скупштински клуб мисли да би министар спољних послова у таком кабинету, поред дужности да као члан владе потпомаже цео правац кабинета, требао још да ужива и поверење радикалнога скупштинскога клуба.

IV. Нарочита питања.

Односно црквенога питања, радикални скуцштински клуб, узимајући на ум реч Краљеву о овом исказану представницима клуба, усваја да то питање не улази у програм нове владе и народнога представништва.

Што се тиче амнестовања политичких криваца из године 1883. радикални скупштински клуб, признавајући да се нико не може мешати у владаочево право помиловања, мишљења је, да би неупотреба тога права према

политичким кривцима из радикалне странке била знак, да Његово Величанство Краљ нема онолико поверења према самој странци и њеним представницима колико им треба да би смели прићи извршењу овде изложенога програма, на скучај да би Његово Величанство изјавило свој пристанак на њ.

V. Уставно питање.

Радикални скупштински клуб, бележећи с особитим задовољством тако јасно и одлучно поново наглашено мишљење Краља о потреби промене Устава, сматра за дужност још додати, да је то питање за нови кабинет после свршетка означених послова законодавних у овој сесији народног представништва, прво на које би влада сву пажњу своју обратити имала продужујући започети посао у том погледу.

Износећи пред Његово Величанство искрено и отворено програм нове владе, која би поникла из средине радикалне странке и народнога представништва, радикални скупштински клуб изјављује отворено готовост примити на се обавезу, да сложно потпомаже овде изложени програм само у том случају, ако и лични сасав радикалнога кабинета, на случај усвајања овога програма, буде израз поверења и владаочевог и радикалног скупштинског клуба; јер клуб отворено исповеда пред Његовим Величанством, да би тек на тај начин

било потпуно рашчишћено земљиште између престола и радикалне странке, и избегли се ма какви погрешни покушаји или експерименти, који могу изазивати брзе кризе, било с једне било с друге стране, од законодавних фактора.

На послетку радикални скупштински клуб, да би одговорио више пута изјављиваној жељи Његовога Величанства Краља, и да би Његовом Величанству дао мугућности за брзо и стално општење с радикалном странком, кад оно то за потребно нађе, изјављује, да се Краљ увек ради саслушања мишљења странке било о појединим питањима, било у опште о политичкој ситуацији, може обратити на г. г. Саву Грујића и Перу Велимировића, као представнике пред Његовим Величанством.[1]

17. децембра 1887. год.
у Београду
(Долази потпис председништва клупског)

2.

Писмо Н. П. Пашића Краљу Милану

(из чланка *Изазивачима*)

Одјек, 13. септембра 1890. год.

Краљу!

Из љубави и оданости спрам отаџбине сматрам за своју дужност да Вам у име моје и мојих другова напишем ово неколико реда.

1 Нацрт за овај програм спремили смо били Ј. Ђаја и ја.

По нашем најдубљем уверењу није никада било, нити ће скоро настати тако повољних спољних прилика, какве су настале после 6. септембра, да Краљевина Србија може присајединити своје српске земље у Турској — Стару Србију и Македонију — да тим удари камен темељац хегемонији српског племена на Балканском Полуострву. Па кад се наша отаџбина и цело Српство може да користи, ми у таком времену угушујемо сваку унутрашњу зађевицу и мржњу, обустављамо сваку радњу, која је била управљена да Србију ослободи од унутрашње тираније и да освети невино проливену братску крв, и стављамо се Вама на расположење, у колико нам положај допуштао буде.

Покаже ли се, пак, да је Србија поново обманута напредњачком политиком, и да је пропустила по ослобођење Српства најзгоднију прилику, онда ћемо гледати да Србију ослобођавамо унутрашњег ропства.

18 септембра 1885. године

У име моје и мојих другова
Никола П. Пашић

КРАЉ МИЛАН И М. ГАРАШАНИН.

Краљ Милан није желео да Народна Скупштина сазна за формални узрок оставци кабинета Грујићева, зато се веома љутио кад је С. Грујић овим карактеристичним писмом известио о томе председника Народне Скупштине Р. Поповића:

„Господине,

Пошто је Његово Величанство Краљ Милан изволело изјавити да није вољан дати свој потпис на закон општински, који је Народна Скупштина решила и на који је Влада пристала, и пошто је у данашњем разговору с потписаним председником министарства и министрима спољних и унутрашњих дела благоволео у даљем разговору изјавити, да споразум који је зимус закључен између Његовог Величанства и радикалне скупштинске већине, сматра као да више и не постоји, и да по томе тај споразум не везује ни једну ни другу страну, то је потписани

с осталим члановима владе поднео Његовом Величанству оставку, коју је он благоволео примити, о чему част имам известити и Вас.“

Писмо ово, писано 14. априла 1888. године, прочитано је 15. априла у Народној Скупштини, а Никола Христић је одмах за тим, 16. априла, *закључио* седнице скупштинске преко Живојина Блазнавца, државнога саветника, који је указ у Скупштини прочитао. Краљ Милан је убрзо по том, 1. маја, отпутовао у иностранство, али се том приликом није дуго бавио у иностранству, јер је већ 15. маја у Београду потписао *закон о изменама у закону о таксама*, који је вредан помена нарочито с тога, што је он, накнадно, после закључења скупштинских седница, реконструисаван из стенографских бележака и од стране Христићеве владе поднесен био Краљу на потврду.

Краљ Милан је остао у земљи до 22. јула, а тада је опет отишао био у иностранство. Цело лето је било испуњено размирицама Краља и Краљице, која је била у иностранству с престолонаследником. Престолонаследника је ђенерал Коста Протић, министар војни, из Висбадена довео, одвојивши га силом од Краљице Наталије, помоћу немачких власти, а по

захтевима Краља Милана, 2. јула у вече.[1] У исто време Краљ Милан је, како се види из факата које и М. Гарашанин помиње у својим писмима, а које и Краљ Милан помиње у мало доцнијем писму свом уреднику Temps-а, почео био нове везе и састанке с Ристићем и либералима.

Развој ове размирице између Краља Милана и Краљице Наталије и приближења између Краља Милана и Ристића и либерала, нешто услед тога а нешто

---

[1] *Српске Новине* од истог дана донеле су биле овај телеграм бечког Кореспонденц Биро-а: „Берлин 1. јула: *„Норд-дајче Алгемајне Цајтунг“* пише ово: Српска влада затражила је ту скоро припомоћ пруске владе за повратак српског дванаестогодишњег Краљевића Престолонаследника. Таквој реквизицији одговорило би се, све кад би она потицала и од приватне личности, а у овом случају не тиче се само извршења очинске власти, него и суверене моћи Краља Србије над Својим сином и подаником. Пруска влада позвала беше Краљицу, да преда Принца пуномоћнику Краљевом. Краљица је то одрекла и показала се да је вољна силом стати на супрот покушају да се Принц удали. Говори се да су послужитељи у тој цељи снабдевени оружјем. Краљевска Влада не може желети да види, како се њен земаљски ауторитет не признаје, нити да прими одговорност за то, да се српски унутрашњи спорови извојују у Висбадену под саучешћем тамошње полиције, те под таквим околностима желети је да српска Краљица, ако она намерава отпор дати пруском ауторитету власти, изван Немачке нађе себи станишта.“

услед спремане промене Устава и абдикације, довели су били Краља Милана до једнога оштрога сукоба с М. Гарашанином који је најпосле добио израза и у познатој сензационој преписци.

Краљ Милан је сумњао на Гарашанина да он подржава Краљицу у Њену опирању Њему с једне стране, а с друге стране да он подстиче неповерење Христића и другова му у кабинету према Краљу, обраћајући им пажњу на везе и састанке Краљеве с Ристићем у Абацији и Радивојем у Глајхенбергу.

Тако је дошло до преписке између њих која је врло важна и карактеристична и за њих, и за оно време на које се она односи.

Писма која се ниже саопштавају нису постала сва у овој 1888. години, али се она сва, садржином својом, односе на време у овој и ранијим од ње годинама. Прво од ових писама објављено је у *Погледу* Гарашанинову 1889. године, а остала су објављена у *Виделу*, фебруара месеца 1891. године.

У *Погледу*, бр. 8., 1889. године Гарашанин је у чланку *У законитој одбрани* уз писмо Краљу Милану од 29. августа 1888. године објавио и писмо Краљици Наталији *од 30. новембра 1885. године*, које јој је онда писао био да је од абдикације и намесништва одвраћа. Новаковић у поменутој већ својој књизи о српско-бугарском рату не помиње *ово* Гарашаниново писмо Краљици, а и ја сам на њ наишао тек тражећи ово друго Гарашаниново писмо од 29. августа.

Саопштавајући ово своје писмо Краљу Милану од 29. августа 1888., Гарашанин у уводу у то саопштава и историју свога одступања у 1887. години, а на крају и своје повлачење у приватан живот које, наравно, није трајало дуго, што он објашњава својеручним писменим и врло ласкавим позивом „ондашњега Краља Србије“ !

Кад читаоци прочитају писмо Краља Милана од 18. септембра 1888. године, које је било одговор на Гарашаниново писмо од 29. августа исте године, онда ће се по свој прилици и они зачудити, као и ја сам, овим чудним одношајима између Краља Милана и Гарашанина, који су и после она два последња писма настављени били — почетком 1894. године!

1.

Поглед, бр. 8., 1889. год., страна 254.

.....Године 1887., ноћу између 4. и 5. априла, у очи Ускрса, једна ситница довела је до

прекида и ствар је постала јавна. На сам дан Ускрса, у једанаест часова пре подне, моја је оставка била у рукама Краља Милана.

Онда није био у питању развод брака.[1] На то није у то доба ни једна ни друга страна помишљала. Све се сводило на питање раздвојеног живота, чему би васпитање краљевића на страни послужило као згодан разлог.

На ово ја као министар нисам хтео никако пристати, и то је не само главни, него и искључни разлог моме одступању са земаљске управе.

Ћутањем прелазим преко свију појединости, којима је ова несрећна ствар била испреплетана и преко свију непријатних сцена, којима је неизбежно довести морала.

Кад сам једном престао бити министар и вратио се у приватни живот, разуме се да сам остао изван могућности и позваности, да на даљи развој ове ствари утичем, а да за то ни воље имао нисам, доказ је моја оставка.

Међутим, раставши се у најбољим односима и с Краљем и с Краљицом, кадгод сам по овој ствари био од Њих упитан за мњење

1 Развод брака је извршио Митрополит Мраовић по повратку Краљеву из иностранства 1888. године пред саму прокламацију уставну кратком и згодном формулом: јеже свјажете свјазано будет; јеже развјажете развјазано будет!

ја сам га и даље давао, са оном отвореношћу коју ми је истинита преданост Њиховом заједничком добру саветовала. Могуће је да ми је то у Њиховим очима нашкодило, али ја остајем и даље при моме, можда и кратковидноме уверењу, да сам радио онако, како је требало да радим и ма како се данас то ценило ја се зато не кајем.

Кад је доцније ствар узела размере, који су довољно познати; кад је питање развода изнесено било пред консисторију и прешло у област штампе и наше и стране; у оном моменту, кад је Краљ Милан био у највећем огорчењу према мени, из разлога који су и мени и Њему познати, али преко којих засад прелазим, не зато што би их се плашио или постидео, него зато, што би у оквиру ове расправе били сувишни, ја сам узео слободу, да прошле године у месецу августу управим на Краља Милана писмо овога садржаја:

Београд, 29. августа 1888.

Господару!

Нисам мислио, да ћу имати потребе да се користим дозволом. коју ми је Ваше Величанство при своме поласку дало, да Вашем Величанству пишем, док се у иностранству бавило буде.

Али гласови који ми са разних страна долазе и који су ми у многом и од извесних

министара Вашег Величанства потврђени, а по којима изгледа да је Ваше Величанство незадовољно мојим држањем, у питању развода покренули су ме, да учиним употребу од те високе дозволе.

Моје мњење о овој фаталној ствари, може бити тајна за многога, али нити је тајна за Ваше Величанство нити за Њено Величанство Краљицу. Ја сам то мњење још много раније но што се прва експлозија у брачном животу Вашег Величанства десила и Вашем и Њеном Величанству исказао, са свом отвореношћу, коју сам своме Владаоцу био дужан и као министар и као грађанин. И не само то, него сам на годину дана пре експлозије, упознао Ваше Величанство са држањем, које као министар мислим да заузмем, кад једном тако затегнута ситуација до прекида дође. То сам сматрао за дужност да учиним за времена, јер сам се увек, док сам имао част да се бројим у саветнике Круне, у границама моје снаге трудимо, да Ваше Величанство свагда што чистију ситуацију пред собом има. И пошто сам као министар покушао све, што ми је у дужности лежало да покушам, те да се колизија избегне; пошто су се моје способности показале одвећ недовољне, да образложе несрећне последиие и за Краља и за Династију и за Отаџбину, ја сам моју реч одржао и дао оставку коју је Ваше Величанство уважити благоволело.

Ово што сам овде казао, могло се и упамтити, а могло се и заборавити. Али факат је да су несугласице у брачном животу на Престолу и последице, које сам отуда предвидео и које су се на жалост и одвише остариле, биле први и искључни повод, моме последњем одступању од земаљске управе. На тај корак, нити ме је решила оскудица високог поверења од стране Вашег Величанства, нити ма какве иначе околности политичке природе.

Господару!

Док сам имао част, да будем близу Престола и да са мојом скромном снагом, као министар, стојим у служби Вашег Величанства и Отаџбине, ја сам — било по мојим погрешкама било то силом околности, — пролазио кроз врло тешке ситуације. Ја мислим, да се из спомена Вашег Величачанства још није избрисало, да се испред тих ситуација никад нисам уклањао, све донде, док су се тегобе подизале у земљи или изван ове. Али кад се тегоба појавила на самом Престолу; кад се на Престолу развило питање, које је бацило одсудну несугласицу између Краља и Његовог првог министра, ја сам учинио оно, што ми је дужност била да учиним, а то је, да замолим Ваше Величанство, да расправу овог питања повери другим рукама, које ће га са више снаге, више воље, више вичности и више

поуздања прихватити и решавати него што би ја то учинити могао.

Ја сам проценио одмах при првом почетку несугласица између Ваших Величанстава, да ће моја помоћ и моја снага бити недовољне, да је једном срећном резултату доведу.

У тој фази питања ја сам потпуно разумевао, што је Ваше Величанство сматрало моја предвиђања као погрешна и неоснована. Али за мене су та предвиђања била правилна и ја сам се према њима управљао.

Међутим данас ствар са свим другојаче стоји. Данас то више нису проста предвиђања ни произвољне замисли, него свршени факти. И кад онда нисам сматрао, да ми је дозвољено моја убеђења начињати, данас би с моје стране било и безумље и несавесност, да то пред фактима чиним.

Ваше Величанство сетиће се можда још свију разлога којима сам и онда и од онда моја схватања подупирао. Ваше Величанство неће ваљда бити заборивило ни то, колико сам се трудио да образложим последице којима ова несрећна размирица неизбежно води. Предвиђајући опасну ситуацију, која се са тако лаким срцем ствара, ја сам се трудио да не сметнем с ума ни један једини разлог, који би кадар био да осветли последице које отуда потећи морају. Запињао сам из све снаге, док сам још по дужости био позван,

да то радим, да зауставим, да се једним ударом не стрмоглави све оно, што се са тако великим напорима подизало и утврђивало. Чинио сам све то из осећаја дужности према Владаоцу и Србији. И ако сам се у тим мучним расправама врло често изложио опасности, да на себе обрнем гнев Вашег Величанства и да изгубим високо благоволење, којим сам онако милостиво почаствован био, ја сам ипак налазио потпуне накнаде у уверењу, да би био само ниски спекулант, кад све то не би рескирао, те да отклоним једну тако тамну црту од Престола и једну тако велику несрећу од Србије.

Ваше Величанство остало је неприступно за све разлоге, поднесене са најчистијом искреношћу, са најпотпунијим убеђењем и са најпреданијим пријатељством. Глас човека који се кроз тако дуго време и у свима тешким околностима одазивао Владаоцу увек са готовошћу и истином, био је потиснут и загушен другим неким гласом — који ма откуда да је потицао — није могао имати извора нити у јачем пријатељству, нити у чистијој несебичности. Ваше Величанство остало је неприступно томе гласу.

Данас, Господару, ствар је уведена у један пут, који је без излаза на свима странама. Данас је постало јасно, да моја предвиђања нису биле празне замисли. Данас је јасно за

свакога, да није више питање у томе, хоће ли Краљ своју ствар на суду добити или изгубити. Сваки коме страст или себичност није помрачила свест, разговетно увиђа, да Ваше Величанство губи, па било да му тражење буде судом уважено, било да буде одбијено. Неуспех је ту и цело питање почиње да се своди на то, да ли ће се још у последњем часу покушати, да се спасе од Краљевског ауктoритета, угледа и достојанства оно, што још преостаје или ће се безбрижно и то упустити, да утоне, заједно са оним, што је већ изгубљено.

Јест господару! Данас је ауктoритет владалачки у овој земљи озбиљно заљуљан. Црв јавнога скандала увртео се у Краљевски Престо и живо га подгриза. Принцип династички потресен је у својим основима. Влада и власти остале су без снаге и важности. Развратни елементи добили су новога полета и живота. Пожуде непријатеља заоштриле су се, а пријатељи стоје обезмоћени, поражени и забуњени. И данас кад цела Европа са бригом и слутњом погледа у најближу будућност; данас, кад мали народи имају најозбиљнијега разлога, да поправљају, да стварају и да се спремају, данас је у Србији укрућен сваки живот, сваки рад и сваки полет. У Србији је све остављено на страну; све се сконцентрисало око једног питања, које је са Престола положено и безбрижно на улицу бачено. О Србији се у Европи више нити говори, нити пише другојачије него са подсмехом. Србија — ова творевина великог духа Милошевог; ова жива и искључна брига племенитог срца Михајловог; ова земља за коју је Ваше Величанство своје име везало новим тековинама, постала је предмет, којим се данас храни скандалозна кроника европска. И кад се човек упита за што је то тако; какав је државни разлог, каква ли политичка нужда, која заповеда да то тако буде, онда се са жалошћу коистатује, да државног разлога нема, и да је из нетрпљивости, без пажње и без потребе, једно лично питање бачено на улицу, те да се њиме оживе болесне амбиције болесних спекуланата политичких и њиме исхрањују.

То сам све ја предвиђао још онда кад сам први пут био позван, да по овој — по себи несрећној, а још несрећније упућеној ствари, свога мњења дадем. И не само да сам то предвиђао него сам са отвореношћу, која ми је својствена, Вашем Величанству, у своје време и казивао, кад год сам имао част, да од Вашег Величанства упитан будем. Ово сам предвиђао и напомињем само с тога, што се то већ и обистинило, а са ћутањем прелазим све оно, што према створеној ситуацији данас предвиђам, као и оно што са поуздањем знам, да ће се у даљем развоју десити.

Господару!

Сви они, који Вас подржавају у нади, да ћете са овим несрећним питањем успети или су код очију слепи, или Вас за рачун неких неваљалих спекулација са бестидношћу лажу. Све баш нека Ваше Величанство и добије пред судом своју парницу, изгубиће је на најжалоснији начин пред мњењем и пред историјом. Ово говори човек, који је своме Краљу само истину говорио; човек, чији се глас увек одазвао, кадгод је Владаоцу у озбиљним приликама затребао. Ово говори човек, који завршује свој политички живот и који уклањајући се са попришта, хоће да изравна рачуне са савешћу својом, као поштени и предани служиоц Престола и Отаџбине.

И ако тај глас не може више да буде код Престола чувен; ако странка којој сам до сад припадао; која је Краљу своме тако предано послужила и која је ово питање крвљу својом залила, не заслужује милосрђа Владалачког; ако је Србија тренутно изгубила могућности, да на себе скрене пажњу Вашег Величанства, смилујте се, Господару, на то дете, које уз Вас стоји, које је све наше уздање и коме сте Ви данас сва потпора. Не дозволите да се његова млада душа, његов непомућени живот, натопе тако рано горчином и затрују несрећом. Не дајте да у том младом срцу свену сви осећаји доброте и љубави и да на

њихово место стане мржња и освета. Не допуштајте, да се још од ране младости около њега савије интрига, неваљалство и најодвратнија спекулација. Спречите, да се у његов дух не залеже отровни црв сумње и неверовања у оно, што је узвишено и племенито. Доћи ће дан — и дај Боже да то не буде скоро — кад ће таласи, који се овако без пажње око њега подижу и нагомилавају, почети запљускивати и брод његовог живота и кад ће се са гњевом у души запитати:

„Зашто све то; где је повод и ко је свему томе узрок? Шта сам скривио да тако рано будем отргнут из материнског загрљаја и лишен те свете љубави? Зар оно, што сви закони и људски и божији дају свакоме, па и ономе, који је од целог света остављен и заборављен, зар то да се мени не да; мени потомку Обреновића; мени, у кога се толике наде стичу; мени сину Краљевском и наследнику Краљевске Круне? За што се од мене та жртва тражи; каква је то нужда и где је тај разлог, који то од мене захтева? Шта сам ја томе свету дужан; шта ли сам се Богу задужити морао, да то тако скупо данас исплаћујем? Зар у истини не беше никога, да се у своје време — кад сам још млад без снаге био — и мене сети, да и мене у заштиту узме?“

И кад он једнога дана ова озбиљна пи-

тања положи и на њих одговора потражи, онда ће нестати свију оних, који данас с лаким срцем свога Краља обмањују и који се не стиде да своју болесну сујету и своју ненаситу себичност исхрањују, трошећи углед свога Краља, важност Краљевског Престола, снагу Краљевске Династије. Онда ћете Ви, Господару, остати пред Вашим сином сам, да на ова горка питања одговарате. Узалуд ћете се обзирати на њих, да у тој свечаној и мучној прилици своме Краљу помогну. Пацови се разбегну, кад брод почне да се ломи и Ви ћете Господару остати *само — сам*, да се браните, не више пред конзисторијама и синодима, него пред гласом природе, који ће кроз уста Вашег сина проговорити и који се ничим помести неће дати.

Ја нисам безуман, нити ми је каква амбиција памет помрачила, да не знам у којој се мери излажем гневу Вашега Величанства, кад све ово исказујем. Али силазећи с поља политичког рада на коме више ништа не видим, до помрчину и најнесрећније слутње, ја сматрам за моју поданичку дужност; за дужност преданога пријатељства Краљу, кога сам имао част да служим; за дужност поштенога човека и несебичнога пријатеља Вашега сина и Вашега имена, да се са позорнице у заборав не спустим пре, док од свога Краља опроштај не узмем и док га при

растанку не замолим, да далеко од Себе отури све гласе ласкаваца и ниских интригината; да се у Себе прибере; да се потпунце унесе у љубав према земљи и сину Своме; да се задахне споменом на она славна имена својих предака; да се сети светлога имена Обреновића, које је светло примио и које Му треба светло Своме сину предати; да се строго затвори у троструку дужност Краља, Оца и Србина, па да ову Своју размирицу, која се данас по прашини вуче, истргне из руку недостојних, да је прихвати и да сам Собом Краљевску размирицу Краљевски и реши.

Господару!

Одустаните од овога несретног развода и једним снажним узлетом Краљевске великодушности и племенитости, којих је Ваше Величанство тако често дало светлога примера, скрушите непријатеље Ваше и Вашега имена, утешите Ваше пријатеље, оживите земљу и једним махом учините оно, што као човек и Србин треба да учините и што сте као Отац и Краљ дужни да учините.

То је, Господару, последња молба, а у исто време и последња исповест, коју при растанку подноси Краљу Србије

Његов највернији слуга
и увек најпокорнији поданик
М. Гарашанин

У овом писму изложени су моји погледи на питање о разводу брака између Краља Милана и Краљице Наталије. Такви су били моји погледи на ту ствар и кад сам био на власти, и кад сам се са ње скинуо. Такви су и данас, такви ће остати до века.

На ово писмо одговорио је Краљ Милан, после три недеље из Глајхенберга, на начин који би само потврђивао могућност онако мало одабраних израза, какви му се данас приписују.

И опет понављам, да моји назори могу бити погрешни; верујем да би у подобној прилици многи другојаче радили; знам чак да их има доста, који су у истини са свим на друге начине у ову ствар утицали, али ја и опет остајем при томе, да ми је овако ваљало мислити, писати и говорити; па ма какво било данас мњење о мени и Краља Милана и Краљице Наталије и целог осталога света.

При завршетку имам још да додам и то, да сам одмах после овога писма, учинио у једном овдашњем јавном листу изјаву, да се повлачим из активног политичког живота, и ако сам се после врло кратког времена опет у политички живот повратио, то је било само услед својеручног писменог и врло ласкавог позива ондашњег Краља Србије.

Неизазван не бих извесно ова саопштења на јавност износио. Али толико је било нужно за одбрану моје части — а све остало прелазим ћутањем.

Гар.

2.

Њ. В. Краљу Милану.

Видело, 17. фебруара 1891. год.

У пештанском „Лојду“ штампано је писмо, које је Краљ Милан мени из Глајхенберга писао 18. септембра 1888. г. Тим је писмом мени Краљ Милан одговорио на моје писмо од 29. августа исте године, које сам Му из Београда био упутио у Абацију и које је најпре било одштампано у повременом спису „Погледу“, а доцније и у „Виделу“.

Што и Краљев одговор нисам штампао у исто време разлог је само лежао у томе, што ми је за то било нужно одобрење Краљево; а како су моји односи према Краљу Милану већ у оно време били без наставка прекинути, то сам био у немогућности да то одобрење тражим.

Разлог пак због кога нисам на то писмо Краљево одговорио лежао је у томе, што се у опште на писма, написана овим тоном, не жели имати одговора.

Но како је сад, после неколико година то писмо предано јавности, то и ја узимам слободу да га у верном препису са оригинала овде одштампам. Оно је целокупно исписано руком г. Милана Христића, ондашњег секретара Његовог Величанства Краља Милана, а потписано је својеручним потписом Краљевим.

Ево га:

Глајхенберг, 18. септембра 1888.

Господине,

Примио сам ваше писмо. Оно ме ни мало није зачудило. Доста сте поодавно са собом самим конзеквентни.

Није нужно да улазим у појединости рада летошњег и данашњег. Ограничићу се да вам споменем, да сте ви главни фактор који сте између Краљице Наталије и Мене створили данашње стање; да сте ви тај, који сте летос из Мехадије савете јој давали, који су допринели да Је на непокорност према Краљу и супругу доведу; да сте ви тај, који код мога кабинета тежите да посејете семе неповерења у сталност Мојих осећаја према њему. Нека вам Бог суди за ваш рад, а савест ваша на путу на коме сте, нека вам сама каже, да ли ваша дужност не према Краљу него према отаџбини, не налажу вам да примите понуду да Србију заступате на страни.

Ја немам шта да вам кажем.

Седам година дана Ја сам се, као бесомучан, борио против целог свог народа за вас и партију, којој сте били вођа. Нисам никада рачунао на благодарност, али толико права имам да захтевам од вас, да се или одсудно и отворено изјасните као мој непријатељ, или да данас водите толико рачуна и да се уклоните. Ово је најбољи начин, да дате следства намери, на којој вам само честитати могу, да се из политичког живота повучете.

Милан.

У моме животу ја сам добио огроман број писама од Краља Милана. Сва су без изузетка за мене ласкава, а по нека од њих у толикој мери, да не стоје ни у каквој сразмери с мојом службом престолу и отаџбини. Та писма ја никад никоме не показујем, просто са разлога, што су процене моје личности и мојих услуга у толикој мери претеране да бих — хвалећи се њима — дао основана разлога посумњати, ако баш не у здраву моју памет, а оно на сваки начин у озбиљност моју.

Између свију писама која сам у разним приликама од Краља Милана добио, ово, које је данас овде отштампано, једино је веран отисак осећаја, које је Краљ Милан према мени увек гајио и који су зачети још пре мога ступања на управу земље. Потреба је захтевала да се ти осећаји, за време мога борављења у земаљским пословима, завесом застру, а кад је потреба прешла, завеса је одигнута и испод ње појавили су се прави осећаји, онакви какви су увек били. И са тога разлога ја ово писмо сматрам, као најважнији документат из моје државничке прошлости и заједничког рада са Краљем Миланом, јер је једино чија је искреност чиста и непомућена.

И ако сам ја, за време мога министровања, све то врло добро знао, опет нисам ни за тренут оклевао, да у границама моје могућности из све снаге и са беспрекидном верношћу по-

служим престолу. Смарао сам да је служба престолу то што и служба Србији. Лични осећаји нису ме могли помести. А кад је од мене затражено да у једном специјалном случају послужим лично Краљу Милану, видећи да ће та услуга уродити штетом и пометњом за живот народни, ја сам ту услугу одрекао и уклонио се. Тим мојим актом још ни данас не видим да сам се огрешио о савест, или о земаљске интересе.

Ја сам објаснио разлоге, са којих писмо Краљево нисам штампао и са којих нисам ни одговорио на њега. Данас нити сам ја министар ни Краљ Милан Владалац, и кад је Краљу Милану воља да наше међусобне односе путем штампе расправљамо, ја сам готов да му и на том терену дам исто онако искрена и разговетна обавештења, каква сам увек давао Краљу Србије, кад год ми је учинио част, да их од мене затражи. Мој одговор стиже мало доцне, али како смо видели већ да се на извесна писма може тек после једанаест месеца одговорити, и то без икаква повода, ја мислим да није задоцњен одговор ни после две три године, особито кад се нарочито тражи.

Ево одговора:

Његовом Величанству Краљу Милану I

ГЛАЈХЕНБЕРГ

Господару!

Господин председник министарског савета предао ми је писмо Вашег Величанства, писано 18. септембра 1888. године, по што ме је претходно понудио по заповести Вашег Величанства, да примим посланичко место у Риму и да на дужност идем. У исто време изјавио ми је, да ми писмо неће предати, ако се ове понуде примим. И тек пошто сам понуду одбио, предао ми је г. министар председник незапечаћено писмо Вашег Величанства, и ја сам га примио к знању.

Врло сам захвалан Вашем Величанству на овој искреној исповести. Оно је за мене једини и врло драгоцен доказ свагдашњих осећаја Вашега Величанства према мојој скромној личности, осећаја ничим непомућених и исказаних у пуној чистоти својој.

И благодарећи Вашем Величанству на овом великом доказу владалачке искрености, ја ћу у најдубљој поданичкој покорности изјавити, како савршено разумем што моје писмо од 29. августа 1888. године није било кадро да Ваше Величанство *„зачуди“*, и што налазите да сам *„са самим собом консеквентан“*. Ја се увек трудим да са самим собом будем доследан, а нарочито у мојим односима према Владаоцу, под којим сам имао част да послужим у границима моје снаге Србији. Ваше Величанство само је такво писмо од мене и могло добити. Ружно би било и на сваки начин за мене веома прекорно, кад би се усудио да Вашем Величанству дрикчије пишем. Ја

бих тиме демантовао све оно, што сам, као министар, имао част да Вашем Величанству живим гласом у разним приликама изјавим. Онда бих био са собом самим неконсеквентан и тек би онда Ваше Величанство имало оправдана разлога да се чуди и да ме презире.

Што се пак тиче оних оптужења, која Ваше Величанство управља противу мене као да сам ја *„створио данашње стање између Вас и Краљице Наталије“*, и да сам *„из Мехадије дражио Краљицу Наталију на непокорност према Њеном Мужу“* — као и онога прекора *„да ја сејем семе неповерења између Вашег Величанства и кабинета“*, — нека ми Ваше Величанство дозволи најучтивије приметити, да је и Вашем Величанству и мени врло лако измерити сву тежину ових прекора. За нас двојицу не може бити никакве забуне. Јер као год што Ваше Величанство зна, да у рукама нема ни једнога аутентичног документа, којим би основаност ових прекора потврдио, исто је тако Вашем Величанству познато и то, да и ја то исто знам.

Извесно је, Господару, *„да ће мени Бог судити за мој рад“*, јер ће судити свакоме. Али што се моје савести тиче, она ми је баш и забранила да се одазовем високом позиву Вашега Величанства и „да примим понуду да Србију заступам на страни“. Ја сам дубоко дирнут овом великом владалачком милошћу.

Али ако ме нешто уздржава да понуду примим, то је била савест, јер ја не смем заборавити, да би ја на страни заступајући Србију у исто време и представљао узвишену личност Вашег Величансва. А стојећи под тешким прекорима, које је Ваше Величанство благоволело упутити противу мене, изгледало би веома чудновато, да не рекнем чак и смешно кад би се заступање Србије на страни, и представљање Краља Њеног, поверило таквоме човеку, за каквог ме Ваше Величанство сматра. То моја савест не би умела да измири и за то сам мислио да је и боље и достојније не примити ову милостиву владалачку понуду.

Ваше Величанство тврди да се *„седам година борило као бесомучно за мене и партију којој сам био вођа“*. Чудновата је заиста ствар да сам ја тако дуго био на заједничком раду са Вашим Величанством, и да смо тек после седам година дошли дошли до уверења да се нисмо разумевали. Ја сам све до данас живео у заблуди, да је на против напредна странка — и ја у њој — борила се — нећу рећи као бесомучна — али свакојако врло одлучно за ваше Величанство и за Србију. Ја сам све до данас тако веровао, а веровао бих и даље да ме Ваше Величанство није благоизволело из заблуде извести. Изгледа да је за све време напредњачке владавине Краљ радио једно, а напредна странка са свим друго. И пред оства-

реним резултатима данас је то заиста очигледна ствар. Јер је напредна странка, радећи за Краља и за Србију оставила иза себе две велике железнице светског и две унутрашњега значаја; решење аграрних односа у ново ослобођеним крајевима; организовану војску; промењено целокупно наоружање; груписане општине; независност судова; измењен порески систем; створену Народну Банку и велики број новчаних завода; подигнуту Академију Наука и вештина; уређено учитељско и свештеничко стање и обновљењу Краљевину српску итд. И баш кад се не би хтело узети да су тековине за земљу у исто време и тековине за њенога Краља, опет не треба заборавити да су из овога рада напредне стрэнке, лично и непосредно, потекле за Владаоца: 1-во *Краљевска Круна*, 2-го *Краљевски двор*, 3-ће *Краљевска цивилна листа*. То су резултати рада напредне странке за Србију и за Краља. А за напредну странку после њеног силаска са управе следовао је народни одисај, Деспотовац, Злот, Бобова. И ова разлика у резултатима показује јасно, да се Краљ и напредна странка нису разумевали и да су се за време заједничка рада очајнички борили, али сваки у другом правцу и сваки са необично различним резултатима. Требало је да то Ваше Величанство овако каваљерски под својим потписом констатује па да ствар буде дефинитивно на чисто изведена.

Ја сажаљевам, Господару, што одбијајући високу понуду Вашега Величанства да се из земље уклоним, не могу следовати ни за оним другим позивом, да се *одсудно и отворено изјасним као Ваш непријатељ*. У истини, кад бих ја имао прохтева да се као непријатељ Вашега Величанства изјашњавам, ја би то учинио и *одсудно* и *отворено*. Али ја то не могу и нећу да учиним из разлога, што је то политички противно мојим принципима монархијским, у чију потребу верујем, и што би то од мене било веома простодушно, да се изјашњавам отворено и одсудно као непријатељ Вашега Величанства — све баш кад бих и имао воље да за овако џентлменским позивом Вашега Величанства пођем, баш у оном тренутку, кад вам у Глајхенбергу уз колено седи један Радивоје Милојковић и кад вам је уз друго колено до пре неколико дана седео у Абацији један Јован Ристић.

Ја, Господару, узедох слободу да ово писмо напишем, надајући се да ће оно, као допуна Вашега писма, послужити на то, да наше међусобне односе изведемо начисто, те да ни Ваше Величанство, ни ја, о њима не будемо више у заблуди.

Са овим остајем, Господару,

Вашег Величанства
најпокорнији слуга и поданик
М. Гарашанин

Београд

Овако данас одговорам; овако бих био одмах одговорио, да нисам сматрао, да је пристојније не одговарати. Али кад се овом публикацијом писма Краља Милана од мене затражило одговора — онда га ја и дајем. Истина да је доцкан — али кад се већ тражи, онда је боље и доцкан, него никада. Ситуација је чистија и од тога не може бити штете.

М. Гарашанин.

3.

Господину грофу од Такова — Беч

Видело, 24. фебруара 1891.

Прекјуче сам добио ово писмо на француском језику, које је у бечким новинама истога дана одштампано:

„*Беч*, 8/20 фебруара 1891.

„*Господине*,

„Тек сам јутрос прочитао у вашем листу писмо, које сте ми, у виду новинарског чланка упутили прошле недеље и које сте хтели да ми пошљете у Глајхенберг септембра 1888. Ваши монархични принципи претрпели су заиста чудновату промену, а ваша наивност достигла је врхунац грађанске куражи за ово две и по године, што су претекле између тренутка, када сте хтели да ми то писмо пошљете и тренутка у коме налазите за добро да ми га упутите.

Сажаљевам дубоко да га нисам онда добио: ја бих вас можда могао уважавати. Данас остављам увиђавности јавнога мњења да оно донесе пресуду о државнику, који је, како сам признаје, пристао да буде редом министар унутрашњих дела, спољних послова и министар председник једноме суверену, за кога је веровао да гаји у себи осећаје неповерења према њему и његовој странци, и то онда кад га ништа није везивало да остане на влади, у пркос више пута са свим јасно манифестираној жељи народа. Ја остављам на част поштених људи из свих партија, да процене карактер једног државника, који редом публикује писма свог бившег суверена, изврће и фалсификује факта, и најзад, после две и по године, фабрицира одговор на писмо које му је упутио његов суверен у јасно одређеној цељи, да учини крај извесним интригама, штетним по интересе земље, и сувише деликатне природе да би могле бити откривене у овом тренутку, а које су од то доба избиле на јавност, благодарећи нарочито вама.

Овај акт неверства цениће, по правој вредности његовој, и садашње генерације и историја земље.

У тренутку кад ми је ово писмо требало да буде достављено, ја сам владао у Србији; у тренутку, када ми га ви упућујете, ја сам најверниј поданик Његовог Величанства Краља Александра I, и двоструко обавезан да бу-

дем у врло великој резерви у питањима ове врсте.

За ово две године, од како сам абдицирао, ја сам пустио да ме из дана у дан нападате и ви и они, који вас инспирују. Али данас моји осећаји преданости према узвишеној личности мога Краља, као и моја дужност да, као лојални грађанин, подржавам законити ред у земљи, на који ви сваки дан надате, начином перфидним и превратничким, никако ми не допуштају да ћутом прећем преко ове ваше нове имфамије.

Политичке странке, противу којих се ви борите, имале су бар грађанске куражи да се боре отворено и искрено противу човека који је био њихов владајући суверен.

Па пошто ме принуђавате да вам јавно кажем оно што мислим, поновићу, да је са ваше стране дрско одрицати и порицати савете, које сте из Мехадије давали бившој Краљици, и да је још дрскије тврдити, да нисте чинили никакве кораке код министра председника, Николе Христића, у цељи, да му скренете пажњу на мој случајни састанак у Абацији са садашњим првим намесником г. Ристићем, и да на тај начин посејете неповерење између мене и министарства.

У улози коју сам на себе узео, не приличи ми да говорим о политичкии питањима, и ја не могу да процењујем радове странке,

којој сте ви били вођа као министар председник. Ја сам јој јавно, још као суверен, изјавио моју захвалност, и ја сам, из каваљерства, примио пред земљом и народом, на себе одговорност за ову владавину од седам година, а нисам је се никад одрицао, док сте међу тим ви лично покушавали да на мој рачун повратите вашу невиност. Ви сте требали да ћутите јер у вашој политичкој историји и на застави коју ви носите, има једна тајанствена тачка, која би за историју Србије била интересантнија но фантастична проза, на коју сте се данас бацили.

Требало би да објасните — и ту би можда требало тражити узроке вашем личном држању према мени, за ово неколиао последњих година, и вашем садашњем држању према круни и према онима, који у њено име владају земљом, и према мени самом — како су и зашто, после пуцња Јелене Марковића у сред катедрале београдске под вашим министарством, и кривац и саучесник умрли обоје у затвору, једна обешена а друга удављена.

Ово је, господине, од моје абдикације прва јавна реч на вас упућена, а биће и последња, остављајући историји народа да вам она суди онако како заслужујете.

„Гроф од Такова".

На ово писмо одговарам овако:

Београд, 23. фебруара 1891. год.

Господине!

Примио сам ваше писмо које сте 20. фебруара ове године управили из Беча не мене.

Немам намере давати вам лекције учтивости и доброга тона. Ту празнину требало је у своје време да попуни једно брижљиво и озбиљно васпитање. А од једног грофа било је очекивати више познавања правила уљудности, него што сте ви у овој вашој последњој литерарној елукубрацији показали. Јер ако се суверени увек пажљиво клоне од извесних начина, то је само за то, што су ти начини исто тако стидни за грофове као и за људе од части и добра васпитања у опште. Тај посао дакле остављам на страну, јер ми изгледа да смо и ви ја већ прешли оне године, у којима би се отуда могло очекивати још неких изгледа на успех.

Али сматрам за нужно да вас изведем из неких заблуда, у које сте са извесним рачуном, са свим произвољно запливали.

Какво ћете ви, господине, мњење имати о мени са свим је за мене равнодушна ствар. Нити ће ме ожалостити ако је зло, нити ће ми поласкати ако је добро. Ја се надам да је иста таква равнодушност и у вас, према мњењу, које ја о вама имам. О овоме дакле не вреди ни да говоримо. Тим пре што је за мене одвратно црпсти изразе у вашем речнику, који

је истина врло пун и необично богат, али који није у домашају мога васпитања.

Но овом приликом морам исправити један ваш појам, који ви са толиком снагом савијате, да је бојати се — ако вам се из руку отме — да се не поврати и да вас посред образа не ошине.

Јест истина, да је једно јутро Лена Книћанка осванула обешена у Београду, а неко време доцније и Јелена Марковићка удављена у Пожаревцу. Данас вам се, господине, ове појаве чине и чудне и нејасне, и ви ме позивате да вам их објасним. И ја, по познатој мојој готовости, ево излазим вам на сусрет и стављам вам на расположење податке за чију поузданост јамчим.

Сви, који су по делу атентата били у затвору, од првог момента, били су под судском истрагом, и над њима иије никакво полицијско ислеђење ни отпочињато. Том судском истрагом руководио је један судија првостепеног суда, са својим судским писаром а под надзором једнога члана Касационог Суда. То је позитивна ствар.

Сви, који су били узети под истрагу, били су затворени у београдском граду. Најпре су били чувани жандармеријом, којом сам ја као министар унутрашњих дела заповедао, и за то време ни једном од њих није никакав вред био нанесен. Убрзо је по заповести Краљевој жан-

дармерија била замењена стајаћим војницима, са којима ја као министар унутрашњих дела нисам раополагао, ни могао располагати. И то је позитивна ствар.

Даље, истина је, да је Јелена Марковићка осванула једно јутро мртва, али пошто је судовима земаљским већ била осуђена на смрт, милошћу владалачком помилована на двајестогодишњу робију и упућена у пожаревачком казнени завод, који је стајао изван домашаја моје министарске власти. И то је позитивна ствар.

Истина је, такође, да је и Лена Книћанка осванула обешена у београдском граду, али то онда, кад је стајала под судском истрагом, кад је била чувана стајаћом војском и кад сам ја био, већ од два месеца, далеко изван Србије, на осуству у јужној Француској. И то је позитивна ствар.

Истина је и то, да је у то време погинуо и један војник. који је ноћу чувао стражу над затворенима и да је истрага војничких власти констатовала, да то убиство није било злочино дело. И то је позитивна ствар.

То су, господине, подаци, које вам стављам на расположење и за које јамчим да су истинити. Они не доказују ништа особито, али признајем да ништа не сметају ни вашем мњењу, да је могло бити некога у Србији, који је имао и воље, и могућности и укуса, да наређује, да се даве жене по државним затво-

рима, без обзира на то да ли сам ја као министар на дужности или на осуству — без обзира на то, да ли су те жене у рукама органа на које се моја министарска власт не простире. А на сваки начин признаћете да би за онаква чуда нужна била много јача снага, него што је у опште снага министарска.

Али, да ви, господине, не би помислили да ја овим хоћу да стресем са себе сваку одговорност, ја ћу мој део да примим и да признам да сам необично крив што сам одвише простодушно поверовао да су то била самоубиства, и што нисам брижљивије потражио овога претходника Цека Трбосека. Да сам то у своје време учинио, данас не бисмо били принуђени, да се на овако непријатан начин објашњавамо јавно.

Али мораћете, господине, и ви примити вашу одговорност, што сте до сад о овоме ћутали. Да сте у своје време проговорили, не би се ондашњи владалац изложио незгоди, да после године дана узме мене за председника министарског савета, да ондашњег министра правде постави за председника Касационог Суда, и да онога истог члана Касационог Суда. који је истрагу водио, по два пут доцније узимље у кабинет, баш као министра правде.

Толико, господине, што се тиче *тајне*, о којој сте у вашем писму проговорили.

А при завршетку сматрам да је нужно напоменути вам, да се више са мном не упуштате ни у какву преписку. Нужно је да вам кажем, да вам то забрањујем, јер и ако сте у вашем писму напоменули да је то последња ваша реч, опет за то, знајући добро колика је тежина ваших речи, које ви према потреби задајете, мислим да ова напомена није ни мало излишна.

М. Гарашанин.

БОРБА ОКО УРЕДНИКА.

На сам Краљев дан, 10. августа, изашао је био у *Одјеку* чланак, на уводном месту, о разводу брака. Писао га је, ако се не варам, г. Гига Гершић. У чланку се заступа мисао да развод брака између Краља и Краљице није приватна ни породична ствар високих супружника, и да, према томе, ту има своју реч да каже и Народна Скупштина; и то у толико пре што је, код младости Краљеве, могућна и нова женидба, која носи собом велике и тешке последице по државу. Констатује се, даље, да је развод брака на престолу веома ретка ствар, и да би, колико је познато, ово био тек трећи случај поред позната два историјска примера: Наполеонова, где је брак раскинут са бесплодности и где је и једна и друга страна на развод пристала, и Ђорђа IV, енглеског Краља, који је, други случај, дошао пред парламенат.

Овај број *Одјека*, 93., забрањен је. За-

брану 93. броја *Одјека* ондашњи Касациони Суд одобрио је — с једним гласом већине. Стављањем под суд и *у притвор* уредника *Одјека* због овога чланка, настаје борба око уредника *Одјека* која је трајала двадесет и пет дана — од 28. августа до 23. септембра 1888. године, када је *Одјек* почео поново излазити.

За ондашње наше прилике, и за стање слободоумне и опозиционе штампе онога времена, ова је борба значајна и карактеристична. Те прилике и ток ове борбе виде се прилично лепо из ова два прилога.

1.

Читаоцима „Одјека“

Срп. Независност, 17. септембра 1888. г.

Ево већ 20 дана, како „Одјек“ не излази, и то не због незгода које би потицале из самих закона данашњих, већ због препрека које му самовољно стављају председник варошког суда г. Коста Христић и управник вароши Београда г. Глиша Ђорђевић — да ли из својих побуда или као извршници туђих упутстава и наредаба нећемо да испитујемо, јер то је и за нас и за саму ствар са свим све једно.

Да би читатељи наши знали узрок привремену застанку у излажењу „Одјека“, и да

не би долазили у искушење да верују разним гласовима о том који многи протурају, ми смо решили били одмах да сами јавним путем објаснимо како та ствар стоји. Али до сад то нисмо могли учинити с тога, што нам није било лако наћи начина за то. Покушај да преко „Дневног Листа“ дамо објашњење о досадашњем неизлажењу „Одјека“ разбио се о одговор г. уредника, да ће тим његов лист навући на се разне незгоде, и да нам с тога не може допустити да преко његовог листа објаснимо нашим читаоцима неизлажење „Одјека“. После тога неуспеха ми смо стали, журећи се да што пре добијемо могућност да то у свом листу учинимо. Али све до сада ми ту могућност не могосмо добити, и ако смо све законске формалности испунили и уредника имали. За г. Христића и г. Ђорђевића то није вредело ништа; они су пошто по то хтели да нам силом спрече излажење листа, и до сад су то успели. Видећи то, ми смо замолили уредништво „Српске Независности“ да нам учини ту колегијално-новинарску услугу и допусти, да преко „Српске Независности“ објаснимо читаоцима нашим зашто „Одјек“ до сад није могао изаћи. Уредништво „Српске Независности“ одазвало се нашој молби те тако смо ми ево добили могућност да јавно објаснимо шта је било са „Одјеком“.

Да пређемо на ствар.

Први уредник г. Миленковић стављен је био решењем суда вароши Београда под суд и у притвор због уводног чланка у 93. броју „Одјека“. *По захтеву суда* он је 24. прошлога месеца спроведен полицијом у суд где му је поменуто решење саопштено, после чега је одмах притворен. Сутра дан 25. прош. мес. у 9½ часова пре подне г. г. Коста Таушановић, власник „Одјека“ и Милан Ж. Маринковић трговац на Сави, предстану суду и понуде јемство: да се г. Јован Миленковић уредник пусти у слободу. Суд не хтедне одма ствар решити, већ остави за сутра. Зашто? — то нек погађају читаоци из даљега нашега излагања. Факт је само то да су се тога дана председник суда и управитељ вароши *морали* преписивати и договарати, јер сутра дан, 26. августа, управник под тим истим датумом шаље суду акт у коме му јавља да је дознао како се г. Јован Миленковић спремао да бега! И на основу тога суд решава да се јемство не прими. Међу тим да би „Одјек“ 26. августа изашао, ми замолимо уредника „Велике Србије“ да се јави као заступник, што он и учини, али му Управа одговори да он мора *поново*, у копији, поднети уредничка документа, и зато му не хтедне примити пријаву. Овој незаконитости он доскочи тим, што пред 2 сведока преда акт пријаве и оде. То је било 25. пр. мес. Тога истога дана, по том, њега зову

после подне у теразиски кварт, и саопштавају му да он не сме сутрашњи број „Одјека“ од 26. августа потписати. И на ову незаконитост није се г. Милош О. Ђорђевић освртао, те тако је број „Одјека“ од 26. изашао, али опет — под врло изузетним приликама! Око 4 сата изјутра пред уредништвом „Одјека“ били су жандарми и писар полицијски. Кад су момци, у своје време, изашли из уредништва да носе лист, жандарми с писаром одузму им бројеве и одведу их у полицију. Тек пошто су господа прочитала лист врате бројеве и пусте момке, не нашавши ништа што би њину неосновану сумњу оправдало. Опет, дакле, једна очевидна незаконитост, јер, по закону о штампи, на име чл. 8. Управа вароши Београда за могућно невршење прописа тога члана може тужити уредништво суду, а не сме са жандармима долазити и бројеве отимати без икаква решења. Само кад је број већ забрањен она са решењем у руци може у уредништво доћи, и бројеве од забрањеног листа одузети. То је по закону једини случај кад она непосредно има посла са уредништвом. У сваком другом случају она може бити само тужитељ и више ништа.

Сутра дан, 27. пр. мес., Управа тужи суду уредника „што је бесправно потписао број“, а власника што је допустио да једно лице које нема на то права потпише број. 28. августа

изађе 101. број „Одјека“ и он би забрањен. Нека је поменуто овде одмах да је Касациони Суд о забрани тога броја могао решавати *тек 10. ов. мес.* и ако смо се ми на решење суда вароши Београда жалили још 30. *прошлог месеца*, и ако ствар о забрани по закону о штампи долази у најхитније послове судске и мора се одмах решавати и отправљати. За варошки суд то не вреди, и ево данас кад ово пишемо нама тај број полиција још није предала ма да је Касациони Суд поништио решење првога суда и забрану скинуо.[1]

Тога дана, 28. августа, затворе и г. Милоша О. Ђорђевића, уредника „Велике Србије“ и заступника уредника „Одјека“, што је при саопштењу решења о забрани употребио неке изразе, које је Управа квалификовала као иступ и осудила га на 25 дана затвора. Тако ми останемо за часак без уредника. Првога дана по празницима, 30. пр. месеца, у уторак, јави се за уредника Јован Димитријевић. Тога дана он затражи актом од судије за неспорна дела (Варошког Суда) уверење да има грађанска права, т. ј. да није суђен ни осуђиван ни за какво бешчасно дело. Уверење Општинског Суда о житељству и владању већ је имао. У суду му рекну да мора чекати дан-два! И ако је то ствар која се свр-

1 15. ов. мес. саопштено нам је то решење Касационог Суда и број враћен. Ур. „Одјека“.

шава и мора свршавати за сат-два, јер је хитне природе и што не захтева много посла, опет он пристане да чека. Тако је чекао до петка 2, ов. мес. Тога дана оде у суд да тражи уверење, али ту га дочека жандарм са старешином кварта и одведе у Палилулски кварт, где га осуде на 10 дана затвора и да со протера у Смедерево „зато што нема занимања“. Да би публика српска видела колико законитости има у овом поступку, ми ево цитирамо дотични параграф из закона кривичнога:

„§ 342, а. Затвором од 10 дана да се казне они који без занимања остану, и у беспослици живот проводе ако не могу показати да имају откуда на поштен начин живети, а не нађу занимање до времена, које им полициска власт одреди, и по издржаној казни имају радити онде где им полициска власт посла нађе, ако га опет сами не нађу“.

Тако пише у закону, и сад читаоци могу јасно видети како се мора назвати иступак полицијске власти према г. Јовану Димитријевићу који има од општине уверење о добром владању, и који од суда тражи уверење да ни за шта прљаво није суђен ни осуђиван, напослетку који је баш у тренутку кад га полиција осуђује што није имао занимање *нашао себи посла*, баш и кад би било истина да *дотле* није посла имао. То ни више ни мање не значи, но једном грађанину отимати леб

из руку и *забрањивати му да ради један посао*, који се, рецимо, власти може не допадати, али који је не само законима дозвољен но који је још и нарочитим законом регулисан.

Незаконитост решења, којим је осуђен г. Јован Димитријевић, још ће се јазније видети из ове одредбе § 342. кривич. закона:

„2. Оне скитнице и бескућници, који без уредног каквога занимања и начина живљења у банчењу и беспослици живот проводећи разне полициске неуредности, као што је опијање, свађање, псовање, бијење, крађа, и у опште оно чине, што јавни мир и поредак квари — да се казне 10 дана затвора. Ако они и почем су два или више пута кажњени, опет таково што чине и по томе се као непоправими показују, по издржаној казни могу се цротерати у друго место".

Јован Димитријевић има уверење о добром владању, ни једно од свега није учинио и ни један пут дотле није био кажњен.

Кад је на тај по све незаконит начин „Одјек" изгубио свога новога уредника, јави се одмах за уредника Алекса Живановић, и затражи од суда уверење да није ни зашта под судом. Међу тим полициска власт истога дана, 2. ов. мес., осуди на 5 дана затвора и да се протера у Крагујевац Милана Станковића, експедитора „Одјека", опет под изговором да нема

занимања! Као што се види по мишљењу полиције експедитор „Одјека" није занимање никакво. Ако ово није незаконитост, онда је за цело немогућно знати шта се то зове законитост, по мишљењу господе која овако раде!

Алекса Живковић још ни до данас није добио уверење од варошког суда.

Пре 5—6 дана јавио се суду и г. Љубомир Марковић, те и он тражио такво уверење за себе. Он је отишао са адвокатом г. Милутином Марковићем, али на велико чудо њима кажу у суду, да је председник забранио да се ма каква уверења из суда издаду без његовог одобрења, и ако је та ствар чисто ствар неспорног судије, а не председникова. Г. Марковић пође да се жали на то председнику, али председника суда у суду нема. Он онда оде најстаријем судији, те му се жали, овај заповеди практиканту да уради што треба, т. ј. да види у протоколу: је ли г. Љубомир до сад зашто суђен или није; практикант одговара да не сме од председника. Судија за неспорна дела напише наредбу на акту, којим се уверење тражи, да се изнађе што треба, али и то остаје непослушано и неизвршено. Један дежурни судија оштром наредбом заповеда практиканту да уради што се тражи, и он донекле ради. Председник суда, после, долази и протествује што је судија наређивао практиканту да то ради. Он изреком вели,

како је он то забранио, како судија не сме у то да се меша, и све писмене пријаве за уверење, које припадају архиви судије за неспорна дела, узимље и мене у своју фијоку.

Ономад кад је г. Љубомир отишао опет у суд да тражи да му издаду уверење, жандарм га један одводи најпре у један кварт, па онда управитељу. Управитељ га испитује шта ће му уверење, упућује га у Смедерево, па му за то својеручно даје дозволу за пасош и на тој дозволи бележи: „службено“. За тим му нуди практикантску службу, ако хоће овде у Београду, после му предлаже ако све то неће, да се уклони одавде из Београда, и на послетку му прети да ће га ухапсити![1]

Пошто смо већ видели да суд вароши Београда баш не да никакво тражено уверење, ми набависмо уредника из Врање, који собом донесе *сва потребна уверења*. Тај уредник, г. Апостол Дудинчић, бив. практикант, поднесе Управи вароши Београда 11. ов. м. у недељу своја уредничка уверења и затражи на то признаницу. Члан управе, коме је акат пријаве са уверењима предао, рекне: Све је у реду, причекајте за признаницу. За тим оде

1 16. ов. мес. из суда вароши Београда, где је очекивао тражено уверење, Љубомир је спроведен у Теразиски кварт, ту осуђен на три дана затвора и да се протера у Књажевац, па упућен управи на издржавање казне и извршење прогонства. Ур. „Одјека“

управнику и покаже му уверења, па запита да ли да дâ признаницу! Управник заповеди да се признаница не даје, *јер треба*, вели, *да има уверења од суда вароши Београда*! Како изгледа овај нови захтев према закону о штампи, читатељи могу видети из чл. 4. закона о штампи који гласи:

„Сваки лист (новине) или сваки повремени спис мора имати одговорног уредника, који мора бити српски грађанин пунолетан и уживати сва грађанска права“.

Ето то је све што се може тражити по закону од једнога грађанина, који хоће да буде уредник каквих новина, и г. управник опет преко свега тога не само не даје признаницу г. Апостолу, него још наређује те га терају у Теразијски кварт, где га држе читав дан, и ту му саопштавају да мора одлежати двадесет и четири сата у апсу па после одмах ићи у Врању.

Ето читаоци зашто „Одјек“ није до сад изазио, и ето шта се данас под владом законитости, реда и рада ради. Све ово што смо навели чиста је истина, и ми смо у стању све доказати на суду сведоцима и актима.

Кад ни забране, ни оптужбе, ни затварање уредника и држање у притвору, и поред јемства, не поможе господи ништа, онда ето где на тај начин хоће да се курталишу једнога противника политичкога, што преко свакога

закона и реда никоме не даду да буде уредник „Одјека“....

Тако стоји ствар са „Одјеком“ до овог часа. Шта даље буде, ми ћемо овим путем опет читаоцима јавити.

13. септембра 1888. год.
у Београду

Уредништво „Одјека“.

2.

После двадесет и пет дана!

Одјек, бр. 102., 23. септембар 1888. год.

Равно је двадесет и пет дана како „Одјек“ не излази пред своју читалачку публику! Равно је двадесет и пет дана како је он престао одјекивати. И све до пре пре шест дана читатељи негови нису знали за што и какве су то сметње, које су његову редовну јављању сметале и његов мушки глас гушиле. Ни то за тих двадесет и пет дана он није могао учинити. И то му је било брањено и спречавано. Па још нешто. Не само да је он за све то време морао да издржава борбу, какву до сад ниједан лист никад и нигде није издржавао, но је био те жалосне среће да га је цела журналистика српска у Краљевини Србији оставила у тој борби сама, без икакве моралне помоћи са своје стране.

И ако је за свакога било јасно, да се гушењем и спречавањем „Одјека“, органа једне

најмногобројније и најпоцуларније партије у Србији, на са свим незаконит начин, крњи и руши једно право грађанско, један закон; и ако је за свакога било очигледно, да се у сред српске престонице, на очи целе владе и све српске журналистике, дижу две власти да на најнезаконитији начин угуше глас целе једне странке, да јој орган њен ставе ван сваког закона, да јој одузму законима ујемчена права, над чувањем и поштовањем којих има у првом реду да бди српска журналистика — ипак, поред свега тога, ни један лист у Београду није нашао за вредно да са своје стране проговори коју реч о том заиста важном и врло симптоматичном појаву. Сви су ћутали, а неки нам чак нису ни допустили да сами у њихову листу кажемо што о тој ствари.

Појава је и сувише важна и карактеристична, а да би је могли пропустити без нашега коментара у тренутку, кад после дуге и мучне борбе ево опет излазимо пред читатеље да продужимо наш прекинути посао.

Права и слободе грађана колико год зависе од закона којима се они обележавају и ујемчавају, у толико исто зависе и од готовости грађана да их, кад затреба, солидарно бране и чувају од свачијега насртаја и изигравања. То је стара и сувише већ позната истина, а да би је требало сад поново овде доказивати. За њу знају сви који знају

шта су то слобода и права, и којима није непознато како се она добијају и одржавају. Несумњиво је да за ову истину зна и српска журналистика, јер толико јој неправде никад учинити нећемо да је бедимо незнањем тако простих и азбучних истина. Па ипак она за ту тако просту и одвећ важну истину није хтела да зна, кад је дошао ред да од ње учини употребу у једном конкретном случају, у случају где се једном њеном новинарском другу на незаконит начин спречава живот и опстанак!

Кад овога пута свраћамо пажњу на ову значајну и карактеристичну појаву, нама није до тога да се тужимо и јадамо. Не. Ми о овоме говоримо само с тога што је то један феноменалан појав у нашем јавном животу; што је то један еклатантан доказ једне наше друштвене болести, која нам је до сад доста зала починила и која и данас кужи наш јаван живот.

У нас као да је поодавно већ постало правило: кад тебе само не дирају — ћути. Овај ситничарски и уско егоистични морал, као да ето продире и у журналистику, те се свак брине и гледа како он само да остане читав, да њега само не закаче и не очепе. Заборавља се са свим, да је то најпоузданији начин да се угуши свака слобода, и да се усели и одомаћи деспотизам

и самовоља. Не помишља се на ону лепу и значајну народну изреку: игра мечка пред чичином кућом па ће доћи и пред нашу. Отуда у нас и такве појаве, да кад се једном чини неправда други ћуте, а кад овим другима онда опет први ћути. Ресултат тога је, да Бог ме, да и један и други страдају, с том разликом, што данас једни а сутра други. Ту разлику мудро изводе они који терају и једне и друге, варајући их на тај начин и спречавајући њихову солидарност, које се боје и којој не би могли одолети.

У других народа је то сасвим друкчије. У њих питају само је ли праведна и поштена ствар, а не кога се тиче. За њих је важно само је ли повређен закон или какво грађанско право, а не према коме. Они сви заједнички онда устају те праведну и поштену ствар бране, а неправедну и незакониту нападају и одбијају. У Француској, у Белгији, у Румунији, у Грчкој, у Русији, у Немачкој, па чак и у Аустро-Угарској видећете где људи са свим различних боја и различна друштена положаја бране или нападају једну ствар, једну појаву, један поступак власти скоро без икаква обзира према личности која је у питању. Монархиста, републиканац, социјалиста, либерал, радикал, конзервативац — сви они налазе заштите и потпоре материјалне и моралне, чим су њихова *законита* права повре-

ћена. Тек изванредни случајеви у анормалним приликама чине од овога правила изузетак, *који и онда иде само до извесне границе.* За то и видимо да у тим земљама извесна права нико не дира, нико их се прстом не дотиче. Она се сматра као опште добро свију, јер их сви штите, чувају и бране.

Само је у нас све то друкчије, и за то само у нас и јесу могућни Гарашанини, Христићи, Петровићи, Ракићи!

Колико смо год могли, ми смо се са своје стране борили и борићемо се увек против ове болести наше, јер она поткопава темељ држави нашој, јер она убија у корен дух и напредак у народу нашем. То смо чинили и на влади, па то чинимо и чинићемо и у опозицији. И свакојако се не варамо кад мислимо, да баш ова црта наша и боде толико очи противницима нашим, да баш толико насрћу они оволико на нас. И памет и сопствена корист налагали би и другима исто тако да чине, јер само тако и само на тај начин ми можемо очувати оно што још имамо и повратити оно што су нам одузели. Нека се нико не вара да може друкчије бити но што рекосмо. Историја наша последњих година жив је и непобитан доказ за то. Ако има памети у нас, онда треба да извучемо поуку из ње. Па ето и наши дани јасно и очигледно сведоче, како редом једне по једне склањају и уклањају с пута. Ето где

гоњења већ не остављају ни оне, који се никад томе нису надали и који су највише помагали ову нашу болест, против које се ми већ давно дижемо и боримо. Ето где већ скоро нико није остао, који није над собом осетио руку самовоље и личне ћуди!

Кад бисмо били пакосни и кад би нас руководили осећаји тренутнога нерасположења, или кад бисмо давали маха природној мржњи пред онима од којих смо многе неправде и многа зла претрпели, ми бисмо у овом тренутку иронично и с неким пакосним задовољством могли погледати на по неке појаве у нас. Али ми волимо више свега отаџбину; нама је она дража од свих наших моменталних личних задовољстава; пред њеним добром и пред њеном срећом морају умукнути сви други обзири. За то ми нећемо да водимо рачуна о личним увредама и неправдама, кад пред нама и над земљом нашом стоје друга већа зла и невоље. Зато ми вивичемо на ово болест нашу, која нас раздваја и онде где двајања не сме бити ради нас свију; за то ми осуђујемо и осуђиваћемо безбрижно гледање како се брату, комшији и сугрђанину чини неправда и незаконитост; за то се боримо и борићемо се против сваке неправде ма коме учињене; за то нам је и било тешко гледати како ни сама опозициона штампа ниједне белешке није донела о овој

мучној борби Одјековој, коју је он пуних двадесет и пет дана водио са судом вароши Београда и Управом вароши Београда.

*

За ово време од двадесет и пет дана док *Одјек* није могао излазити, ја сам спремао расправу *о Македонији и Македонцима,* која је одмах у 104. броју *Одјека* од 28. септембра почела излазити.

РАЗВОД БРАКА.

Несрећна размирица између Краља Милана и Краљице Наталије, која је толико много штете нанела не само династији него и угледу и достојанству земље, достигла је била у августу и септембру месецу ове 1888. године свој врхунац.

Пошто је престолонаследник Александар на познати начин одвојен од мајке и доведен у Београд, Краљ Милан је приступио и самом разводу брака. У очи 26. августа као дан рођења Краљице Наталије који је такође празнован, *Српске* су *Новине* демонстративно објавиле да се 26. август неће од сад светковати. Само питање о разводу брака прошло је кроз разне мене, док се није решило на један чудан начин.

Краљ Милан је у том питању наишао био на опште неодобравање и тако рећи општи отпор. Ниједна странка, ниједан важнији политички човек није у том питању стао уз њега ни хтео примити од-

говорност за ма какву сарадњу у тој ствари. И консисторија, и архијерејски сабор отказали су помоћ. Остао је био само још митрополит Мраовић, који је познатом формулом пресекао овај чвор!

Главне мене питања виде се из самога акта, који је Краљ Милан упутио био митрополиту Мраовићу и који је заједно с актом митрополита објављен у *Српским Новинама 12. октобра* 1888. године! У овом акту или писму Краља Милана пада у очи, између осталога, она теорија његова по којој он сматра себе изван свих закона земаљских, па тражи прибежишта у формулама канонским и богоданој власти митрополита, и ако је ту теорију сам уништио претходним обраћањем на архијерејски сабор и на консисторију. Од Краља Милана, наравно, није било ни очекивати да он у том питању призна какву улогу и власт Народној Скупштини која је, као што се зна, тада постојала и имала већину — радикалну.

Да ли је ово писмо и ову теорију састављао сам Краљ Милан, или онај адвокат с којим је он после ишао митрополиту Михаилу који је, како ћемо доцније видети, дао и Краљици Наталији решење, да Мраовићем извршени развод брака не вреди, и Краљу Милану да тај развод вреди — не знам.

Краљицу Наталију је код судова црквених заступао био пок. Милан С. Пироћанац.

1.

Српске Новине. 12. октобра 1888. г.

Ваше Високопреосвештенство,

По државно-правним принципима Владалац не може подпасти под јурисдикцију никаквих судова, па ни духовних.

По канонима православне цркве, судску власт имају епархијски епископи, и само са њиховим пристанком, и по њиховом наређењу епархијске конзисторије суде.

Архијепископ Београдски није само епископ једне епархије, него је и Митрополит све Србије, најстарији међу браћом епископ у Краљевини, старешина целе хијерархије автокефалне православне цркве, виши духовни судија од осталих епископа.

Према томе, и као миропомазаник Божији, који у цркви има са свим изузетни положај, Ми смо, после дугогодишњег трпљења у врло несрећном браку са супругом Нам Наталијом, и када смо се уверили, да је брачни живот између Нас постао немогућан, Нашим актом од 12. јуна о. г. обратили се Вашем Високо-

преосвештенству са молбом, да Наша света црква тај даље немогући брак разведе.

Отачаственн архијереји изјавили су и нама лично и писмено актом од 21. јуна о. г. упућеним Нашем Министру Црквених Послова, да је за решење Нашег брачног спора надлежан Архијерејски Сабор, што је и Ваше Високопреосвештенство, својом депешом, супрузи Нам Наталији до знања доставило.

Као смирен и одан син Наше свете цркве, Ми смо, Нашим актом од 12. јула ов. г. пристали на то гледиште отачаственнх архијереја, али смо, као Краљ Србије, у истом акту означили Наша Владалачка преимућства, и с тога смо захтевали: да се Наш брачни спор расправи канонским путем, и по канонском праву, које једино за Нас важи, јер за Нас, као Краља Србије, према Уставу земаљском, не могу важити прописи државних закона о одношајима личним.

Међу тим у седници Архијерејског Сабора од 13. јула ов. г. отачаственн архијереји који су се писмено изјаснили за надлежност Архијерејског Сабора, гласали су против те надлежности, и за собом повукли већину Сабора, те је донесена одлука: да су за решавање нашег брачног спора надлежни обични духовни судови, епархијска и апелаторијска конзисторија. Осем тога и Наша супруга Наталија, депешом Вашем Високопреосвештенству, енергично је протествовала против надлежности Архијерејског Сабора.

Желећи да, — и поред толикогодишњег личног трпљења, и поред Наше понуде за измирење, којом смо хтели да избегнемо развод брака, но коју је понуду супруга Нам Наталија онако нељубавно, некраљевски и нематерински одбила, — дамо још један нов доказ Нашега самопрегорења, Ми смо узели у обзир протест Наше супруге против надлежности Архијерејског Сабора, и актом Нашим од 16-ог јула ове год. допустили смо, да се Наш брачни спор спроведе конзисторији епархије београдске, али смо и у томе акту изречно резервисали сва Наша Преимућства које Устав и закони земаљски подјемчавају Краљу и Дому Његовом.

Противно тим Краљевским Преимућствима конзисторија епархије београдске узела је у поступак Наш брачни спор по процедури, која је законима прописана за брачне спорове Наших поданика, и ако се томе противе изречне одредбе Устава и осталих државних закона.

Налазећи се у то доба, из здравствених разлога ван отаџбине, Ми смо похитали да обуставимо тако неправилну радњу конзисторије, као и сваку њену даљу радњу по овој ствари до Нашег повратка у драгу Нам државу.

Вративши се у престоницу Богоданог Нам Краљевства, и увидевши да сва Наша вели-

кодушна попустљивост и самопрегорење, кроз толико месеца, нису постигли жељено дејство на супругу Нам Наталију, него су на против само послужили, да се од једног породичног питања Краљевског Нам Дома, направи озбиљна неприлика за Нашу државу и народну династију — Ми увиђамо да је Наша Владалачка дужност, захтевати од Вашег Високопреосвештенсва да силом Богодане му власти, а сходно канонским одредбама, уклони од српске државе и њене народне династије ову опасност, и да разреши на основу канона свете православне цркве Наш брак са супругом нам Наталијом.

Препоручујући светим молитвама Вашега Високопреосвештенства Нашу Државу и Наш Краљевски Дом, остајемо

Наше свете цркве верни и
одани син
Милан с. р.
Краљ Србије

Дано у Нашем Краљевком Двору
у Београду
11. октобра 1888. год.

Његовом Високопреосвештенству
Архијепископу Београдском и Митрополиту
Србије
Господину Теодосију.

2.

† Теодосије,

По благодати Светога Духа смирени Епископ Православне Цркве Краљевине Србије, Архијепископ Београдски и Митрополит Срб ије

Свима синовима свете Саборне и Апостолске Православне Цркве у Краљевини Србији: мир, очински благослов и поздравленије.

На основу исказа Његовога Величанства Господара и Краља Србије Милана I-ог о немогућности даљега брачнога живота између Њега и супруге Му Краљице Наталије; после свију од стране цркве дужносно покушаних начина за измирење брачне несугласице Њихових Величанства, но који су остали без успеха; и на основу заповести богоносних отаца: **тайну царскү хранити а дѣла Божїа проповѣдати,** узели смо овај важни предмет у озбиљно и зрело размишљање. И по свестраном испиту, дошли смо и сами до копачног уверења и убеђења о немогућности даљега брачнога живота Њихових Величанства. Тако исто, узели смо у обзир још и свештену и неприкосновену личност Владаоца и Његове династије, интересе наше свете цркве, као и интересе државне, па, по непроложној заповести Господа и Спаса нашег Исуса Христа, датој божественим Апостолима и њиховим прејемницима: **Єже аще скажете на ѕемли, бѹдетъ сказано на небесѣхъ, и єже аще разрѣшите на ѕемли, бѹдетъ разрѣшено и на небесѣхъ;** придржавајући се при том још и древног обичаја Православне Цркве у подобним приликама, по сили власти Митрополита афтокефалне цркве српске,

Благословом својим

разрешавамо и разводимо брак који је закључен по обредима Православне Цркве, 5-ог октобра 1875. године, у Београдској Саборној Цркви, између Краља Милана I и Наталије рођене Кешко, и проглашавамо да тај брак више не постоји.

ЕБр. 1247. Дано у двору нашем, у резиденцији наше Архиепископије и Митрополије српске у Београду, дана 12-ог, месеца октобра, године 1888-ме по оваплоћењу Господа и Спаса нашег Исуса Христа.

† Благословеније Господње на вас всегда нињее и присно и во вјеки вјеков. Амин.

Теодосије с. р.

(М. П.)

ВЕЛИКА УСТАВНА РЕФОРМА.

Оно што је од 1880. године, остављајући на страну раније и слабије покушаје у том погледу, стално тражено и сваким даном све јаче наглашавано, оно за што је толико жртава поднесено, за што је толико мучне и жестоке борбе вођено; оно за што је, најпосле, и крв грађанска потекла — почиње да се изводи у једном тренутку велике кризе на престолу и у династији!

Прокламацију своју, којом народу свом објављује да хоће да приступи промени Устава, Краљ Милан је објавио само један дан после — извршенога развода брака између Њега и Краљице Наталије! На тај начин је Краљ Милан, бар за неко време — јер он сам никад није могао дуже ићи истим путем и радити у истом правцу — успешно одвратио био пажњу народа, и јавнога мњења и у земљи и на страни, од једне династичне неприлике, и покрио једну дугу скандалозну

кронику једним крупним политичким и државним чином!

Прокламацију, наравно, није потписао нико други осим Краља Милана. Потписи министара дошли су само на указима, којима се, под истим датумом, сазива Велика Народна Скупштина за 1. децембар и наређују избори за њу на дан 20. новембра. Поред све театралности и Краљевске појезије, у њој има и важних констатација које, исказане самим Краљем, добијају још већу вредност, и постају у толико теже — за самога Краља Милана. За саму ствар, коју је почињао и на коју се решио Краљ Милан, важно је истицање у прокламацији *како Он својом Краљевском речју јемчи за слободу избора*. Ово јемствовање било је у толико потребније нагласити, што се кабинет Н. Христића наслањао на напредњаке Гарашанинове. Сва је администрација била у њиховим рукама.

Приступајући великоме послу Уставне Реформе, пошто је срећно, за неко време бар, скинуо с дневног реда питање о свом односу према Краљици, и призивајући све партије и све политичке људе у сарадњу — Краљ Милан се измирио са М. Гарашанином! Пироћанац је остао у страни.

Од Краљ Миланова писма, писаногa Гарашанину из Глајхенберга 18. септембра, до Његова „писмена и ласкава позива“ истом Гарашанину да и он са својом партијом суделује у грађењу новога Устава није прошло ни месец дана; а од Гарашанинова писма Краљу Милану од 29. августа, после кога се одмах „повукао у приватан живот“, па до Свете Петке када је објављена Уставна Прокламација кад је М. Гарашанин опет ушао у политику, једва је прошло месец и по дана! Тако су се брзо измирила ова два љута противника.

Још је интересантније и за њих обојицу карактеристичније њихово измирење после оних писама објављених и писаних почетком 1891. године! Света Петка их је 1888. године измирила на стварању једног крупног, великог државног дела које је земљи отварало нове путеве и обећавало лепше изгледе за будућност. Девети јануар 1894. године их је мирио на спреми и договору да се то велико дело сруши и уништи! Али — о том у своје време!..

*

Сутра дан по објави Прокламације, 15. октобра, Краљ Милан је упутио и једно писмо министру председнику г. Н.

Христићу, у коме изјављује *своју жељу*: 1., да се образује један Шири Одбор који би израдао и претресао предлог новог Устава; 2., да у тај Одбор уђу и буду заступљене све политичке странке; 3., *да се у том Одбору не решава већином гласова,* „већ да се јасно обележе разна политичка гледишта, па да се путем компромиса постигне споразум, коме се од родољубивости политичких странака нада.“ Тим писмом, у исто време, Краљ Милан поставља за потпредседнике Одбору: г. г. Јована Ристића, Милутина Гарашанина и генерала Саву Грујића, задржавајући право за себе да „по кад што и сам председава томе Одбору“.[1]

1 У Шири Одбор су истим писмом позвана и одређена ова лица: Митрополит Теодосије, Ђорђе Ценић, Филип Христић, Радивој Милојковић, Јован Мариновић, А. Чумић, Влад. Вујовић, К. Магазиновић, Моја Гавриловић, А. Васиљевић, Ник. Крстић, Дим. Маринковић, Ж. Блазнавац, Ст. Бошковић, К. Јовановић, владика Мојсије, Ј. Белимарковић, М. Лешјанин, Ј. Грујић, Милан Богићевић, Ђ. Павловић, Драг. Рајовић. М. Кујунџић, Драг. Франасовић, П. Велимировић, Св. Милосављевић, С. Вељковић, Ј. Авакумовић, Ђ. Стефановић, Свет. Николајевић, К. Алковић, Ст. Марковић, Ј. Бошковић, Г. Гершић, Ст. Р. Поповић, Д-р М. Вујић, Дан. Анђелковић, Св. Арсеновић, Ђ. Вајферт, П. Вуковић, М. Глишић, М. Драгојевић, А. Дреновац, М. К. Ђорђевић, Ник. Ђорђевић, М. Жуњић, А. Здравковић, Ж. Карабиберовић, Дим. Катић, М. Клидис, А. Ковачевић, Ј. Крсмановић, Н. Крупежевић, Рад. Милошевић, Љ. Молеровић, С. Несторовић, Ђ. Нешић, Љ. Новаковић, Мих. Павловић, Марко Петровић, Р. Поповић, С. Рибарац, Марко Стојановић Р. Тајсић, К. Таушановић, П. Тодоровић и Т. Туцаковић.

За секретаре били су именовани: Ђ. Ђорђевић, Ј. Ђаја, Д-р М. Миловановић, Стојан М. Протић и Никола Јовановић—Американац. Главни секретар, у Ужем Одбору, онде где се спремао нацрт за Устав нови, био је г. д-р Миловановић.

1.

Уставна прокламација.

Срби!

Идуће 1889. године навршује се пет векова, од како је на Косову пољу пропала стара српска држава.

Божјој промисли угодно је било да у данима тако светих и свечаних успомена на обновљеноме престолу славних Немањића седимо Ми из племена народне династије Обреновића.

Велики Милош, неумрли Михаило створили су и на чврст темељ поставили живот препорођене српске државе. Ми се преко шеснајест година усрдно трудимо да њиховим стопама следујемо. Благодарећи пожртвовању Нашег верног народа успели Смо да Србију напред поведемо.

Тиме смо 10-ог августа 1872. године задатој му речи одговорили.

То нам је и дужност била.

Жарко љубећи Свој народ, брижљиво чувајући Српску Државну мисао, свакад па и данас, ако не већа оно тако исто велика дужност Нам је да предвидимо опасности које броду младе препорођене државе прете, да се противу њих крепко боримо.

Народе Српски!

У повесници нашој и славној и жалосној потражимо заједнички лека тим опасностима.

Моји ми верни и драги Срби!

Заједно с оним који се поноси да је први међу вама, који осећа сву части пуну одговорност за срећу и будућност вашу, са вољом вашом првим краљем вашим, нађите у прошлости народној поуке противу погрешака које су се могле, од нас свију, и које се могу учинити у данима у којима живимо, у данима кад нам је суђено да много стварамо и потомству осигурамо лепу и светлу будућност.

Народе Српски

То ће бити и најплеменитији и највеличанственији начин да достојно дочекамо и прославимо тужну успомену битке косовске.

Срби

Да ли нам данас прети опасност од какове туђе навале?

После дугог и дубоког искуства на престолу свестранога познавања свију прилика, ево вам се у овој искреној речи народу своме, Срби, Господар обраћа, и вели вам: не!

Државе су жељне мира и спокојства, и траже само да и други поштују њихов мир и спокојство.

Политика лојалног признања факата свршених вољом Европе, политика добрих и узајамних пријатељских односаја са силним суседним монархијама Њихових Величанстава цара Фрање Јосифа и Сулуана Абдул Хамида, са којим нас везују свакодневни и сваковрсни заједнички интереси, *политика коју сам лично повео и водио после великих догађаја источних*,[1] када су моћни народ руски и његов племенити цар *Александер II.* заложили снагу своје државе и крв својих синова за слободу хришћана, и када се Моја љубљена верна и храбра војска јуначки борила за независност отаџбине, та политика сва је основана на потреби мира Европскога с којим је солидарна потреба Србије да се у миру крепи и развија. И ако се можда по кад што та политика није у свима круговима разумевала, Ја је са чистом и мирном савешћу остављам оцени повеснице.

Али и ако данас младој српској држави

[1] Курсив је мој.

не прети никакова опасност од стране навале има једна опасност која јој прети, као што је негда славну државу српску средњега века и срушила. Та опасност лежи у нами самима. Кобни раздор унутрашњи подрио је земљиште на коме је пропала средњевековна српска држава. Раздор тај треба и данас уклонити да нова држава српска живи правилним, редовним и здравим животом, те да се спасе од нових кобних опасности.

Партијске борбе и страсти дошли су до свога врхунца.

Народе Српски

Дужност је твоја и моја да томе на пут станемо.

Срби

Дужност је партија да се у борби уставе.

Дужност је партија да се сете да над партијским интересима треба да лебди једно више и светије добро, добро мајке нас свију, добро наше миле и драге Србије!

Срби

У данима када приступамо петстотинитом Видов-дну треба да отаџбина види „ко је вера ко ли је невера".

Народе Српски

Први Краљ васкрснуле Српске Краљевине обраћа се теби из дубине срца и вели ти: нек

у твојој средини умукну сви гласови раздора; нек једнодушно сви мисле само на опште добро; *а први пример томе ваља да ти даде*[1] и срећан је што ти га дати може твој господар!

Срби

Даља борба партијска може само стварати нових и жалосних призора каквих је од почетка овога века било и сувише.

Србија потребује више озбиљна рада: Србија потребује уређење државних финанција; Србија потребује строго екилибрирани буџет државни. у коме би се у склад довеле потребе свију државних грана са потребама штедње и тачног испуњавања државних обавеза; *Србији треба такво стање које би допустило да се данашње партијске борбе у Народном Представништву ублаже и да се приступи здравим реформама по свима пољима јавног и државног живота.*[2]

Ма како искрено да поједине партије теже да се постигне добро народа и државе немоћне су, *и трудови ће њихови остати неуспешни, докле год у питању буду основни закони земље, Устав земаљски.*[3]

Данашњи Устав нисам ја створио. Он није моје дело. Али сам га ипак ватрено бранио

---

[1] Курсив је мој.
[2] Курсив је мој.
[3] Курсив је мој.

и брижљиво чувао већ и с тога разлога што народи не треба олако да мењају Устав који сами себи дају. *И данас не бих са престола пред народ Свој с тим предлогом излазио да пред нама не стоји 1889. година*,[1] петстотинита од славног пада нашег, да нема те јединствене, торжанствене и величанственене прилике да апелујем на све партије, на њихово дужносно родољубље према отаџбини, и да тим начином не покушам у данима овако свечаних, тужних и опет славних успомена да оштру борбу, међу синовима мајке Србије, утишам.

Народе Српски

Тебе призивајући за сведока, прва моја реч биће, и нек је данас управљена на све партије да Ме помогну да се изради пројект новога Устава, и да се оствари ова велика моја и народна жеља, Устав који ће гарантијама за ред осигурати уживање већих и ширих политичких и грађанских слобода.

Срби

На основу свога уставног и владалачког права наређујем на дан 20-ог новембра ове текуће године изборе за Велику Народну Окупштину, коју сазивам у своју милу и верну престолницу на дан 1-ог децембра 1888. год., јемствујући својом краљевском речју за слободу избора, а од вас с правом захтевајући да их извршите у миру и реду достојном оваког заједничкога рада.

[1] Курзив је мој.

Срби

Дајте да за 1889-ту великом историјском догађају од 1389-те године, сложном радњом између престола и народа, створимо новим уставом земаљским најдостојнији споменик, чврст и сталан темељ, на коме се може правилно и сигурно развијати народни и државни живот и осигурати будућност слободног и независног народа српског.

У то име Бог помогао и Нама и свима вама на добро и славу Наше драге и миле Србије.

Дано у Београду
на Св. Петку, 1888. године

Милан
Краљ Србије

2.

Немили призори

Одјек, 2. новембра 1888. г.

Још од часа кад је Владаочевом проклама-цијом оглашено и на дневни ред стављено питање о промени данашњега Устава, ми смо сматрали за нашу дужност да оставимо на страну све задевице и обичне партиске полемике, па да колико више помогнемо да се

с присебношћу а без страсти приступи великоме послу, у ком је Његово Величанство Краљ узео иницијативу и који је више него и један други, посао целе земље, посао наше отаџбине. Тога смо се начела све до сад држали, па ћемо се њега и од сад држати — до последње могућности. Али схвативши тако свој положај и своју дужност мислили смо да смо у праву били очекивати, да ће и други свој положај тако појмити, јер отаџбина треба да нам је једнако драга свима и и јер се жељени ресултат: да се промена Устава изведе са што више ладна размишљања и објективна претресања — може постићи само на тај начин, ако се најпре свачије законско право и свачије мишљење како треба поштује, и друго, ако сви избегавају задевице и партизанске заваде.

На жалост поред све наше жеље да избегнемо сукобе и поред свега оправданога очекивања да својој предусретљивости нађемо друге и у осталих, ево где морамо, хтели не хтели, да улазимо и у полемику, и да одбијамо нападаје оне врсте који су најмање места имали да се јављају сада и на месту одакле су и овом приликом потекли.

На првом месту у овим немилим призорима стоји „Видело“, орган г. М. Гарашанина. Већ неколико бројева има како нас пецка, заједа, оговара и — клевета. Најпре смо мислили

да ће с тим оно престати, те нисмо хтели ни обраћати пажње на његова пецкања и заједања, и само смо на једну његову примедбу, која је више мање имала озбиљан карактер, ладно и озбиљно одговорили у прошлом броју. Али сад видимо да оно не само с тим не престаје, но нас једнако изазива и зачикава. Решили смо се да с ћутањем престанемо, али ћемо се опет држати колико је више могућно објективнога разлагања.

Пошто се два три пута враћало на наш чланак *Приберимо се*, оно се одмах у идућем броју отворено окреће противу нас и вели нам: како ми, позивајући се на своју бројну јачину, још у напред показујемо да бисмо ради били у уставном питању истаћи своје партиско гледиште и *„наметнути свој радикални Устав онако исто као што су либерали у своје време наметнули свој либерални Устав.“* („Видело“, бр. 125. од 28. октобра). То је редакциони део „Видела“. То и тако пишу баш господа из редакције. У истом броју у допису из Смедерева, није нимало боље, ако није горе. Тамо се вели: „напредна партија није никад лиферовала паликуће, разбојнике и убице. Који политички табори стоје у присним везама с овим друштвеним талогом — то знамо сви.“ У броју 126. „Видела“, у допису из Ужица вели се, како онамо „ајдуци комотно утичу на изборе кметова и већ

кандидују лица за предстојећу Велику Народну Скупштину". Нужно би било да наши политички противници боље промисле о последицама које наступају после шуровања с извесним агентима"....

У истом броју, у редакционом делу, к чланчићу *„Московске Вједомости" о слободним изборима* (за аустриску скупштину) редакција „Видела" примећује: „а да шта би рекао московски сабрат о слободи избора кад се на биралиште дође не само с оним што је горе описано него још и с пуним колима прућа, с ражњевима и кочевима за оне који се усуде гласати за друге а не за „народне људе". Добро би било да наши противници, који тако много полажу у свима приликама на глас руске „братске" штампе, и у овој прилици обрну своје уво њој, и кад траже слободу избора „озго" да се постарају да та слобода буде осигурана „оздо"....

Оволико је примера довољно. Они су јасни. Господа око „Видела" кажу нам како ми хоћемо њима да наметнемо свој радикални Устав и како радикали и либерали ремете слободу избора *оздо*, те, ваљда, не даду напредној партији да покаже своју праву снагу партиску! Је ли то, господо?

До сад ми нисмо апсолутно ничим дали никоме не доказа но ни повода, да може тврдити како ми некоме хоћемо свој Устав да

наметнемо. И то је са свим природно, јер ми немамо никакве потребе никоме ништа да наметнемо. Ако заиста и таквих прохтева има (ми их не знамо), онда се они могу тражити само на другој страни а никако код нас: у нашим рукама нема ни силе ни власти, већ једино много радикалаца. Тога, до душе, имамо у обилној мери по признању свију. Али они сви само бране своја права, а у туђе не дирају. Ако је неко наметање у том, што ми хоћемо и по праву и по дужности да одржимо неокрњен број наших чланова и томе сразмеран број представника радикалних у Скупштини — онда је то друга ствар; само онда молимо нека се отворено изађе с тим. Другога чега у нашим редовима нити се нашло нити ће се наћи. Ми смо и пре напоминьали, па и сад понављамо, да је договор искрен и слободан потребан за велико дело Устава, само смо и пре налазили па и сад налазимо да на том договору треба да су сви они којима закони земаљски права дају да у том договору учествују. Ако Народна Скупштина, као што сви находе, заиста има у државном животу некога смисла, онда је несумњиво да она треба да буде *израз фактичких одношаја*, израз онога што јест и како јесте. Што вреди за обичну Народну Скуштину, то извесно вреди и за Велику Народну Скупштину. И зар може неко од нас ма с колико основа тражити да

ми бацимо наше радикалце, да ми не желимо и не радимо да имамо већину у Скупштини? Нека нам се покаже земља где је друкчије, и нека нам се укаже партија која би или која је друкчије желела и радила. Нигде друкчије није било нити је друкчије могло бити. Не може онда, разуме се, ни у нас друкчије бити. Свака партија желела је и жели да има већину у Народном Представништву. То је природно и са свим на свом месту. Рђаво је и штетно само кад једна партија незаконитим путевима хоће да ослаби другу и да јој смањи број претставника у Скупштини. Од тога смо ми трпели, али другима то нисмо никад чинили; јер нам није ни требало, пошто већ пуних осам година фактички имамо већину и према једној и према другој странци: напредној и либералној. Што смо ми давно желели и што и данас желимо једино је то: да нам нико не дира и не покрада нашу тековину. На то имамо права, а то смо и дужни своме уверењу и својој странци. Али господа око „Видела“ завиде нам на тој партијској надмоћности, па, не могући нас поштеним надметањем сузбити са извојеваних партиских позиција, покушавају да компромитују нашу већину. За то су измислили и формулу притисак *оздо*! Бајаги радикали своју већину добијају незаконитим путем.

Да видимо колико има у томе истине.

Радикали су у најразличнијим приликама за ово осам година имали већину: и у редовном и у опсадном стању, и кад су на власти и кад су у опозицији били. Први пут су је добили 1880. године. Да ли су је онда добили неправилним путем? Отворите ондашње „Видело“, па ћете видети да о том нема ни речи. Године 1886., 26. априла, избори повереника извршени су свуда *у опсадном стању*. И тада су радикали добили већину. Питамо је ли могућно паметну а поштену човеку замислити да партија која, не будући у власти, под опсадним стањем бира поверенике — људе који посланике бирају, врши притисак над партијом која у својим рукама држи тако огромну организовану државну силу?! Па опет, господа говоре о притиску оздо, о којем се чудовишту нигде ништа у другом свету не зна сем у нас, у Србији, јер на другом месту тако што нико у своју главу не може да смести! Године 1887., 17. септембра, радикали су опет добили већину. И онда у њиховим рукама није било власти која може на изборе утицати. Године ове, 22. фебруара, радикали су добили огромну већину. Тада су били на влади. Па да ли је онда било притиска, било озго било оздо? Ни једнога ни другога. Ево да пустимо само „Видело“ нека о том говори: „Избори су били слободни. Били су слободни од утицаја власти, били су чак и правилни, у ко-

лико је изборни закон.... ту правилност омогућио". („Видело" од 24. фебруара ове године, уводни чланак *После избора.)* И даље у истом чланку: „...ми не можемо стајати у подозрењу да волимо радикале. Ми се од њих непрестано бранимо. Ми се против њих боримо и боримо се, али ако се хоће поштено да говоримо, *онда ваља признати да ви* (говори „Срп. Независности") *нисте пропали са неслободних избора* него...." У 124. броју „Видела", у чланку *Како да градимо Устав*, сумарна оцена нашега партискога односа снаге према другима странкама овако је обележена: „код нас постоје три признате политичке странке — напредна, либерална и радикална; *ова има највише присталица у народу, па је сва прилика да ће она имати и претежну већину у Великој Народној Скупштини*". Шеф напредне странке г. М. Гарашанин, у једној свечаној прилици последњих дана, овако се изразио: *ако избори буду слободни, онда ће у Велику Народну Скупштину доћи већина радикала*, а ако се власт буде мешала, онда.... Тако се говори, кад се хоће, по који пут, поштено да говори. Иначе долазе познате фразе: ражњеви, кочеви, кола прућа, притисак оздо! Зар није очевидно, „да су то проста увијања у невољи?" (Видело, 24. фебруара бр. 21.). Шта ће нама тај притисак оздо, ти ражњеви и кочеви, кад ми без свега тога имамо *са свим*

солидну већину? Није ли природније да се притисак дружи с оним који, сам нејак, тражи помоћи у власти, и сили? И откуд то, да једни исти људи признају јавно и отворено, да само мешање власти може спречити да не буде већина радикална у Скупштини, и опет у исто време говоре о неком притиску оздо?

То је, нек нам се опрости израз, просто заметање трага да се не виде или у напред извине онаке појаве, какве износи наш данашњи број. Јер заиста мора сваком паметном човеку изгледати чудно и одвратно кад н. пр. чита у „Виделу", како тобож ајдуци утичу на изборе и кандидују посланике, како се слобода избора *оздо* омеће прућем и не знамо још чим, како се врши неки чудновати притисак оздо — а овамо н. пр. или представник власти, Коста Стојановић, практикант ср. канцеларије у Х. П. Паланци, пуца из револвера у сред дана на Михаила П. Митровића, или се смењује с кметства баш сад Василије Цвијовић, народни посланик, човек чијим се заузимањем и одлучношћу ухватише и убише два ајдука, или Радован М. Николић из В. Плане вели како је „ствар у срезу за напредњаке свршена, а Краљева је реч за њих ништа" (у нашим су рукама и имена људи пред којима је ово речено, а о том је, како дознајемо, извештен и министар), или се позивају кметови па им капетан говори: „поставио сам

вас само за то, да ми ниједан не смете довести на биралиште људе за поверенике из партије либералне и радикалне“, као у срезу јасеничком округа смедеревског, или се појединци људи баш сад затварају као у Драгачеву, или се повереници „бирају“ без народнога учешћа и гласања, као што сведочи депеша из Лесковца и т. д. Овакви појави и овакве ствари као да баш нимало не дирају патриотско срце Виделово ни *његову умну јачину*. За њега је важно да говори само о некаквом притиску *оздо!*

Не, господо, тако, не... Велики народни и државни посао не може се тако радити. Он мора бити чист од сваке мрље, од сваке прљотине. И о том се морамо старати сви: и ми, и ви, и либерали, *а у првом реду позвана власт*. Ми смо нашу дужност чинили и чинићемо је, али то исто с правом тражимо и од других. Свака погрешка или незаконитост нека се отворено изнесе, па да је сузбијемо и осудимо сви, ма откуда она долазила. Али за то треба довољно добре воље у свих, а ето види се да је у свих нема. Оне који неће треба их на то натерати, а ми смо уверени да је успех сигуран ако на врху буде само одлучне решености тако да је сваки јасно види и у души осети: материјална принуда неће бити ни мало потребна. О том ми имамо довољно искуства: они слободни избори од 22. фебруара, по признању „Видела“, извршени су под радикалном владом у највећем реду и миру, а није нико ни оглобљен ни затворен. Оно што је успела учинити партиска радикална влада, без сумње још пре може учинити данашња влада која вели да је над партијама — ако се само расписи о слободи избора не пишу „обичаја ради“ (који је, као што се види и сад, из велике невоље постао и у живот уведен)...

*

Жалимо што смо морали, изазвани, и оволико рећи. Радовали бисмо се од срца да није било до овога дошло, али ћемо се још више радовати ако ово неколико искрених речи буде примљено к срцу те не мораднемо више о оваквим појмовима говорити. Што ћемо, пак, дотле, очекујући тај жељени ресултат у интересу отаџбине и нас свију, бити мало више на опрезу и на стражи — мислимо да нам после овога нити ко може замерити, нити друкчије држање од нас очекивати.

3.

Прашина у очи!

Одјек, 9., 11. и 13. новембра 1888. г.

I

Како који дан све више избија на видик да смо ми са свим имали потпуно право, што смо одмах у почетку учинили пажљивим на

могућност и вероватност непоштовања зајемчене слободе бирања повереника и посланика од стране органа извршне власти, и што смо захтевали одмах строгу контролу над њима. Ми смо врло добро познавали оне, којима је садашња влада поверила чување реда и законитости и вршење закона у земаљској администрацији, а да бисмо се ма чим ма и за тренутак могли занети, и из ока испустити њихову стару нарав и њихове стечене навике за време седмогодишње владе господина Милутина Гарашанина. Али наравно, учинивши надлежне пажљивим на то, ми смо сматрали за потребно не излазити с готовим пресудама одмах на среду већ причекати — на сама дела поменуте господе. Ми смо за то имали јака разлога, јер смо знали добро готовост извесне господе, да одмах нададу вику како ми „на памет“ сумњичимо људе што они још нису учинили, те тако, по њиховом мишљењу, сметамо „споразуму српских синова“, на који ђоја много полажу. Из истих разлога смо ми чак и прве немиле призоре, добивене из унутрашњости земље, само благом примедбом додирнули и од надлежних затражили да им у интересу посла који се ради, у интересу угледа престола, у интересу добра споразума који се истиче и као потребан находи, у интересу грађанских права и ауторитета закона, па на послетку и у интересу оних начела која се у

нови Устав желе да унесу — одсудно на пут стану.

Кад смо с толико такта, благости и смотрености излазили на сусрет излетима, задиркивању, и вређању грађанских права од стране органа извршне власти, ми смо хтели веровати да ће на врху земаљске управе бити бар толико такта, да се не допусти онако грубо изигравање Краљевске речи, и да се прохтеви господе око „Видела“ сведу колико толико у нормалне границе. На жалост место свега тога ми видимо, где се *једновремено* и из „Видела“ и из „Српских Новина“ хоће народу и страном свету да баци — прашина у очи! И то на начин који је не само недостојан једне владе, но који се не да замислити у једној земљи од реда и закона.

Да почнемо са „Српским Новинама“, јер је то много важније и много карактеристичније.

Г. министар унутрашњих дела објавио је у 244. броју „Српских Новина“, који је ономад у недељу угледао света, телеграфску преписку између њега и начелника окр. чачанског, ужичког и нишког, поводом жалаба на изборе повереника у дотичним окрузима. У овој преписци, као и у жалбама, главно место заузимљу догађаји у чачанском округу, и то у Драгачеву. Из те преписке види се ово: да је министар унутрашњих дела на изјављене му жалбе против полициске власти и

кметова *само тражио изјашњење — обавештење управо — од тих истих полицијских власти*, и више ништа. То и толико је сматрао г. министар за потребно да учини и да јави и публици српској! По што г. министар ничим не даје знака да он мисли по тој ствари и даље што предузимати, то излази да он сматра свој посао за свршен, кад му *тужене власти* јаве да *оне* нису криве ништа! Доиста чудновато! Али је још чудноватије да министар тим истим оранима извршне власти оставља, да они врше ислеђење над оним за што су тужене и да — затварају и истрагу отпочињу и воде *над својим тужиоцима!* За овакав поступак до сад се нигде није знало, нити он у земљи правној може постојати. Али то је ваљда потребно да се докаже, како су — невини г. г. Шурдиловићи, Панте Стефановићи, Бадемлићи и т. д.!!

Смер ових објављених депеша у „Српским Новинама“ је очигледан. Њиме се хоће *да се извештајима тужених власти докаже свету како су за неправилности изборне криве „руље бескућника“, и како тужене власти раде свој посао правилно и како треба.* Хоће ли се у том и успети, то је друга ствар. О том ми овде нећемо говорити. Ми само бележимо да се нигде у правној земљи извиђања по жалбама не завршавају извештајима и изјавама тужених, а још мање да се тим истим тужени-

нима оставља право старешинства и право ислеђивања над тужиоцима. Исто тако дајемо на знање сваком, да се ми тим не можемо заварати никако, па да ћемо се својски потрудити и око тога да се тим и нико други заварати не може, те да се са слободом избора парадира а овамо кришом и ноћу повереници бирају и спискови гласачки фалсификују. Нека господа буду уверена да ми њихову тежњу са свим јасно видимо: да под маском слободе избора протуре силом власти Гарашанинове људе у Скупштину. Исто тако нека буду уверена и у то, да то они не могу учинити никако под маском слободе. Њу ћемо им ми са свим сигурно скинути.

Да разгледамо сад мало изближе објављене депеше.

Милош Живковић у својој депеши од 31. октобра тврди, да је у општини дучаловачкој председник извршио избор повереника тајно тога истога дана. У извешћу начелника г. Шурдиловића на то се одговара овако: „у општрни дучаловачкој избор повереника је извршен правилно и у највећем реду изабрани су људи од реда и закона...“ Је л те да је то жесток доказ?! Господин Шурдиловић мисли да није потребно знати: кад је објављен тај избор а кад је био, да ли су спискови били правилни и на време објављени, да ли је законским путем јављено људима на време о

том те да на избор сви могу дући који имају права на то. О свему том г. Шурдиловић у свом извешћу ћути, а све је то врло важно за оцену правилности избора у општини дучаловачкој. И на све г. министар ништа не примећује! Бар у „Срп. Новинама“ нема о том никаква помена. Празнину свога извештаја г. Шурдиловић је мислио да попуни тим, што прича како је истог дана „пред мрак“ дошла гомила људи пред судницу (а за што је дошла?) и како је Љуб. Поповић ударио кмета батином и — отео му 53 динара у сребру! Тако се тужи кмет. И то ће сад да ислеђује г. Панта Стевановић, капетан драгачевски, у чијем се срезу то дешава, што дотле није било, и на кога се људи жале.

Петар Шолајић, народни посланик за срез драгачевски, са седам својих сељана, у име 700 пореских глава, жали се Краљу, преко министра унутрашњих дела, на избор повереника у општини лучкој и тврди да је избор био ноћу између 30. и 31. октобра, кришом од народа, да је списак гласачки фалсификован и *тек у очи 31. октобра* изнесен на углед. Министар унутр. дела тражи о том извештај од окружног начелника, и он овако одговара: „суд (дакле кмет) општине лучке јавља, да је под данашњим (31. октобра) сазван збор за бирање повереника. Избор почео у 8 сати пре подне у највећем реду и тишини, придржавајући се законских прописа. У току тога рада дошли су П. Шолајић, Вељко Милићевић и т. д. који су водили *велики број људи*, и то све који немају права гласања, па је ту та *руља* под предвођењем напред именованих, држећи се објашњења у листу „Одјека“ бр. 117. да сви без разлике који плаћају преко 15 динара, рачунећи и *прирезе* и порез, имају право гласа са батинама у руци, у највећем нереду напала на општинску судницу и кметове, отев списак гласача, нарушила је мир и закониту радњу суда. За тим се вели како је председник збор распустио и начелник примајући за готово (можда и заједно удешено) што кмет, на кога се туже, прича, обећава како ће „законе мере предузети“ за овај неред који је причињен те није *закони рад* и избор повереника извршен.“

Кмет, дакле, вели да није истина оно што тврди г. П. Шолајић, али мудро прећуткује да каже *кад* је заказао избор повереника и да ли је то учињено правилним путем, да сви сељани могу у одређено време доћи. Да је то било неправилно види се из тога: 1.) што суд општински избегава о том да говори; 2.) што је за свакога јасно да *један народни посланик*, који се жали, један поп и онај *велики број људи* који је с њима дошао, не би за цело изостали да на време дођу да им је за то јављено; 3.) што је према свему овом готово

са свим сигурно да избор није почео у 8 сати већ раније. То је једно. Друго очевидна је неистина, да је „Одјек“ у 117. броју рекао, да се у петнаест динара и *прирези рачунају*, нити ико може веровати да један народни посланик, који је до сад толико избора претурио и у њима учествовао, не зна како се законом регулише право гласања. Треће. Извештај апсолутно прећуткује оно место у жалби где се тврди да је списак гласача фалсификован, и да је у очи 31. октобра, дакле на неколико сати пред сам избор, изнесен на углед а то је без сумње врло важна околност. Четврто врло је карактерна она јеткост званичнога извештача, који, нечувено у једној правној земљи, у званичном акту: народнога посланика, свештеника, учитеља и остале грађане назива „руљом бескућника“. Пето министров извештач, начелник Шурдиловић, већ унапред, на основу кметскога извешћа против кога се диже жалба, осуђује жалиоце и обећава да предузме законе мере противу њих.

С таким извештајима, господо, нећете ником доказати да поштујете слободу избора и законитост. Њима ћете само наудити и ауторитету закона и угледу престола. А колико сте водили рачуна о достојанству и угледу Србије кад штампате извештаје званичне, у којима се народни посланици, свештеници, учитељи и сељани који сви имају своје до-

мове, називљу *руљом бескућника* — изволите проценити ви сами.

Марко Ивановић и другови жале се на избор повереника у општини гучкој и тврде: да је и он био неправилан и кришом од народа. Начелник 2. новембра извештава министра да је „њихова жалба неистинита“, а признаје да никаква извешћа о току ствари још нема кад овако министру телеграфише! „Том приликом“ напомиње начелник да је Марко напао на судницу гучку, председника избацио напоље и писара — тукао! Под 3. новембром о истој ствари јавља министру, на основу *капетановог* извешћа: „на дан 31. октобра имао се извршити избор повереника у општини гучкој. На збор позвани су били *благовремено* сви гласачи који имају права *гласа*.[1]

Кад се накупило до 200 гласача, ударили су на судницу сва три жалиоца итд. — Дакле опет се не казује, па према том и не побија главни навод у жалби, *кад* је заказан избор повереника, је ли објављен законим начином целој општини у напред тако да су у одређено време могли доћи сељани на гласање. Речима „благовремено“ само се забашурује неправилност и незаконитост, која се очевидно види из самога капетановог из-

[1] Начин како се ти позиви врше види у допису из Драгачева у данашњем броју, где су, примера ради, два три таква позива оштампана.

вешћа. И у овом се званичном акту говори „о руљи“, које у Драгачеву само онда има кад је тамо капетан Панта Стевановић и Илија Аврамовић, иначе нити ју је кад год било нити она онамо постоји. Види се да су поменутој господи руља сви они који не допуштају да се њихова грађанска права не поштују и изигравају. Под истим датумом начелник извештава министра, да капетан није ноћу позивао никакве гласаче, да он није на збор ишао са наоружаним пандурима, већ је *само дошао са својим персоналом* да употреби своје бирачко право! Штета што није тај персонал по имену казан, па тек онда да се види јесу ли били ту пандури, као што је важно и то што није казано је ли капетан са својим целим персоналом заједно дошао; јер ако је то, онда извесно нико неће веровати да је он *тако* дошао за то да употреби своје бирачко право!

Исти *Марко Ивановић* жали се 31. октобра да је власт ноћу с пандурима, својим и општинским, напала на његову кућу и да га је с оружјем задржала. И шта вели та власт на ово? Вели да је *26 октобра* ове године решењем среске власти он стављен под истрагу и у притвор, па га до 31. октобра (до избора повереника) нису могли пронаћи, а тада су га позивали, он није хтео доћи, већ напао на судницу и „опет се отео од власти“.

О нападу на кућу не вели се ништа, то се мудро прећуткује и избегава. Шта то значи — јасно је. Збиља вредно је забележити, јер је врло карактеристичко, *да су 26. октобра ове године, дакле на четири дана пред избор повереника у општини гучкој, за дело фалсификата решењем среске власти стављени под истрагу и у притвор и Марко Ивановић и Ђока Протић из Гуче.* Кад су, дакле, иступне пресуде одузете, онда ево искршавају фалсификати као помоћно средство за уклањање политичких противника, и то „случајно“ на четири дана пред избор повереника! И сувише је ово господо јасно, да би могли кога тим заварати.

Извештај начелника Шурдиловића о току избора повереника у општини виров вској врло је карактеран и — жалостан. Ми за сад о њему можемо само ово поуздано рећи, да народни посланик среза драгачевскога и члан уставотворнога одбора г. Ранко Б. Тајсић, познавајући добро све именоване људе тврди, да то никако не може бити истина и *пристаје да сноси сав трошак око ислеђења ове ствари, ако се истинитост полицијских навода докаже, под погодбом да га сврши који судија.* (Види његово писмо под насловом *„Изволите да се уверимо“*, наштампано у прошлом броју „Одјека.“)

На крају о овим драгачевским догађајима, о овом јуришу на Драгачево, нека је поменуто, да је срез драгачевски до сад редовно давао посланике радикалце, и да је то срез за који су и данас народни посланици: *Ранко Б. Тајсић и Петар Шолајић.*

II

Од објављених депеша у 244. броју „Српских Новина“, који је у недељу изашао, остале су нам две још неразгледане: једна ужичкога окружног начелника, а друга нишкога.

Да разгледамо и њих.

Коста Арсенијевић са још седморицом сељака из Честобродице (ужичке) жале се министру унутрашњих дела: како власт сама бира поверенике и намеће, како се Краљева прокламација и указ не саопштавају, како бирачкога списка нема никако, но се повереници по селима од кметова на силу намећу, па моле министра да нареди окр. начелнику да дође у општину добрињску те да се у његову присуству избор по закону изврши. Ову су жалбу жалиоци послали министру телеграфом по гласу истог броја „Српских Новина“, *четвртога новембра, из Ивањице.* Министар тражи извештај о том од начелника окружног *трећега новембра*, и вели да су му се поменути жалиоци „јуче“ жалили депешом из Ивањице. Начелник окружни, г. Драгутин Стаменковић, одговара депешом министру на то *из Пожеге четвртога новембра*: да жалба није истинита, јер избор повереника за њихову општину није још ни одређен, да се власт ни ту ни на другим местима није ни појављивала, а још мање да је утицала и наређивала ко ће бити изабран.

Молимо читаоце нека добро узму на око *датуме* и *места* жалбе, министрова питања и начелникова одговора, па онда нека сами процене: како су се људи могли жалити из Ивањице *четвртог новембра*, министар питати *трећега* а начелник одговавати *из Пожеге четвртога* истога месеца. Док нам надлежни не разјасне ову загонетку, ми ћемо узети да је датум министрова питања погрешан случајно, па ћемо запитати како је начелник истога дана *из Пожеге* могао министру одговорити на жалбу опет од истога дана? У најмању руку мора се узети да је начелник истога дана био у Пожези, јелте? Депеша је начелника, дакле, морала затећи ван његова места становања, *у округу*. И поред свега тога ви на његову одговору видите и свезу нумере и његову нумеру! Загонетно је л те? Да, да, на сваки начин, баш и да оставимо на страну околност откуд начелник у том тренутку у Пожези.

Ну то су још све „споредне“ ствари према садржини одговора младога начелника. Ту је

тек смиље и ковиље. Слушајте само! Људи се жале да власт сама бира поверенике и намеће, да им није саопштена ни прокламација, ни указ, да нема никако бирачкога списка и да се повереници од кметова узимљу и намећу. А начелник одговара просто да жалба није истинита и да избор још није одређен. Та ствар баш у том и јесте што избор није одређен, а овамо искршавају повереници! Осим тога за што г. начелник у свом одговору прећуткује она места у жалби, која се односе на саопштења прокламације и указа, и за што ништа не говори о том је ли истина да бирачкога списка нема још? Зар може бити по закону да се указ људима до сад не саопшти, и да бирачки списак до сад није у општини изнет на углед? И зар такав један одговор може бити за министра одговор? Зар један начелник може своме министру тако шупаљ и никакав одговор слати? И, напослетку, зар може један министар таким одовором да се задовољи?

Остављајући даља питања и размишљања по овом, ми овде само констатујемо факат, да је преписка по жалби К. Арсенијевића загонетна по датумима, и да одговор начелника г. Стаменковића ни један навод у жалби није побио...

Стојилко Станковић и Ђорђе Ћирић, из села Липовице, жале се министру, да су у брестовачкој општини, срезу лесковачком, 30. прошлога месеца кметови сами изабрали поверенике, а кад је народ дошао на бирање да је председник саопштио кметовима избор; кад бирачи нису на то пристали, он их је растерао, казавши им да ће их везати ако не оду. Телеграфска жалба ова носи датум *другог новембра*. Министар пита о овом начелника окружног депешом *првог новембра*. Начелник окружни г. Бадемлић одговара трећега новембра, на основу капетановога извештаја, министру ово: „по извешћу општинског суда у Брестовцу је извршен избор повереника по закону и није било нереда. Жалиоци су дошли на биралиште после 4 сата по подне и тражили понова да бирају поверенике само из њиховог села, а *бирачки одбор* није им дао што је био закључио свој рад... Гласало је 222 гласача, а имају права на гласање 366.“

Да разгледамо ову депешу изближе. Пре свега ово је управо одговор онога кмета (или ако хоћете суда) на који се жалиоци жале. Капетан ништа не вели да се и сам уверио да је тако. Даље се у том одговору вели, да су жалиоци дошли после 4 сата. Ми имамо непосредна извешћа да ово није истина, а то се, у осталом, може доста јасно видети и из самога одговора г. Бадемлићевога, у коме се вели да има 366 гласача а дошло је свега 222

— *сто четрдесет и четири гласача, дакле, није на збору било*, а то је више од целе једне трећине (трећина је 122 гласача). Да више од трећине гласача дође баш некако „после 4 сата“ и да се ти исти бирачи жале што им нису дали да гласају — то може веровати само г. Бадемлић и, може бити, министар, а више, бог ме, нико. И на овакав извештај министар не примећује ништа: он се, као да, с њим задовољава, јер се без икакве примедбе или даљега питања штампа у „Српским Новинама“, сигурно с пуно уверења да је савесно извршио своју дужност и заштитио заједмчену слободу бирања!!

*

Ето каква је „службена радња поводом жалаба приликом избора повереника“ објављена у „Српским Новинама“. И она треба свету да докаже како је заиста било слободно бирање, и како су оне силне жалбе грађана на бирање повереника неосноване! Колико се у том успело, ми нећемо овде расправљати. Остављамо читаоцима да они сами о том изреку суд на основу објављене преписке и анализе наше. Ми ћемо овде само још да сведемо резултат досадашњега разлагања и да истакнемо неке значајне карактеристике.

Пре свега сви капетани и начелници, из чијих су срезова и округа објављене жалбе,

чиновници су напредњачки, из доба Гарашанинове владе. Друго, највише је жалаба на г. Панту Стевановића, капетана драгачевског, на кога је и прећe било не само много жалаба и повика *но који је за то био и под судом.* Сад се, дакле, понавља иста стара историја, коју је сваки напред могао предвидети. Ово понављање је доказ и потврда, да су и старе жалбе све биле истините и да овај господин није за старешину. Треће, жале се радикални Драгачевци, који су увек бирали радикалце за посланике, који су, дакле, у огромној већини, те апсолутно никакве потребе немају да обилазе закон. То је доказ да закон обилазе они који, будући у малој и незнатној мањини, не могу законим путем изабрати своје људе за поверенике и посланике, но покушавају да их протуре на незаконит начин, повредом грађанских права већине и искључавањем ње из бирања. Четврто, жале се Лесковчани, где такође у признатој и доказаној већини стоје радикали и либерали. И они, дакле, немају никакве потребе да обилазе закон; на против они баш кад испуне законске прописе имају оно што желе: своју већину. Пето жале се Ужичани, где су се више од осам година бирали редовно радикалци под владама из све три партије. Шесто министар пита тужене власти је су ли жалбе истините и оне одговарају да нису, а министар се тим

задовољава и још их оставља да тужиоца узимљу на одговор и затварају: иста појава као кад питате Милутина је ли узео Сави кесу, а он рекне да није и ви га пустите кући, те он и оде слободан кући и још почне јурити Саву што га је тужио! То је прави карактер и значај преписке, која је у „Српским Новинама“ објављена, поводом жалаба на избор повереника.

Још да споменемо овде и то, да су и остале жалбе, које су министрима упућиване и о којима је наш лист јављао, све из срезова и округа где су до сад редовно бирани радикали или либерали: Крајина, Млава, Трнава, Краљево, Омоље, Студеница, Гружа, Смедеревска Јасеница, Љубић. То је непобитан доказ да се на радикале и либерале насрће да им се украде или силом отме оно што је њихово. У осталом „Видело“ нам је јавно казало да не треба да се тужимо што нам оно хоће да поткрада нашу политичку тековину: вели где има богатства ту се, богме, и краде! Ону несрећну бројну јачину, на коју једнако виче а за којом тако страсно жуди, оно би, како се види, хтело да добије од нас крађом и отмицом г. г. Панте Стефановића, Шурдиловића, Милана Стефановића, Јекића, Теофила Максимовића, и т. д., и т. д. За то се Гарашанин уби пишући писма капетанима, и поручујући им да пошто по то протуре његове

људе. За то Панте и Шурдиловићи онако раде и онаке извештаје шаљу. За то не вреде министрови расписи, и за то се не поштује зајемчена слобода бирања. Они хоће поред све химне коју певају споразуму српских синова, да нам силом отму оно што је наше, нашу већину, а ми, видите, то — *не дамо*.

Збиља, господа око „Видела“ и они који са њима деле исто мишљење, треба једанпут да буду на чисто с тим: да се у уставној земљи влада већином и да Устав нови треба да ујемчи праву, неизмајсторисану скупштинску већину. Ко то неће, тај у ствари неће ни Устав. А ко против тога нема ништа, тај не може ништа имати ни против природне и логичне поставке: да и Скупштина, која с Владаоцем даје земљи Устав, буде већином својом онаква какав је већином својом и народ. Ако се мисли да грађење новога Устава треба да буде изузетак од овога правила, које нису радикалци измислили, онда је то ваљало казати одмах у почетку па и не сазивати Велику Скупштину нити писати расписе о слободним изборима, већ тражити другога начина и пута који, ваљда и по њихову признању, треба да боље осигура народу политичка и грађанска права и владу праве народне већине, а који не треба, по њихову мишљењу, да покаже да је нови Устав главно дело споразума Владаоца и представника већине народне, у којој њих

нема, већ неко дело споразума владаоца с једне стране и свију партија с друге стране. Али онда треба знати и то, да пут сазивања Велике Скупштине и расписа о слободним изборима неизбежно води томе: да су слободни избори ту за то да се партиске снаге на том политичком кантару измере и да они претпостављају Велику Народну Скупштину са извесном физиономијом, са извесном већином.

Ова два пута су, јасно је, једино могућна и једино разумљива. Ну господа Виделова, хтела би неким трећим путем, путем сметењачким, да се поведе дело Устава. Они би хтели у делу Устава споразум српских синова, како се они изражавају, али у исто време хоће и то да им или тај споразум дâ или да на силу отму неку пристојну мањину од једно — двеста посланика! Тако говоре њихови људи по Београду, и тако веле да је решено на њиховом скупу у уредништву „Видела“ — што се у осталом са свим јасно види и из рада њихових *партиских људи*, које је данашња влада наместила за старешине срезова и округа. И господа после тога чуде се и не могу да разумеју, како нико не може да одобри ово сметењаштво, и како нико неће да им верује у искрепост њихове придике о споразуму, који је у самој ствари, поред овака њихова рада, само — бацање прашине у очи!

III

Ми смо у прошла два чланка изнели службену радњу по жалбама на изборе повереника, испитали њен значај општи и одговоре капетана и начелника, па указали и на нека карактеристична факта, која у отвореној противности стоје са зајемченом слободом бирања повереника и, односно, посланика.

Док смо ми то писали потрудили су се г. г. министар, и његове подручне власти, и „Видело“, да нам пруже нов материјал, који не само што доказује оно што смо до сад рекли, не само што потврђује незакониту радњу извршних органа пред и при избору повереника, но који још износи на видик и такве појаве које на данашњу слободу избора онако свечано зајемчену и прокламацијом, поред законских одредаба, ударају печат избора од — 26. априла! Шта више сад се показују и нека средства која, колико се сећамо, нису бар онога пута била употребљена, а која данашњим изборима одузамају и саму сенку слободних избора.

Поред свега тога ми ћемо све те појаве овде ладно и објективно изнети и претрести ма да нас „Видело“ једнако изазива неким чудноватим причама „о масаћењу ножекања“, о неким испребијаним Мартићима („Видело“ бр. 129. и 130.) и т. д. На тај пут ми нећемо

ићи, јер нећемо да одустанемо од правила да избегавамо страсност и распаљивање, а оне, који и преко тога коре нас за дражење и распаљивање страсти, просто упућујемо на наш лист и на „Видело“, па нека изволе учинити макар мала упоређења — ако хоће истину да траже, а не у напред нас да осуђују ради забашурења оних ругобних појава које долазе из противнога логора. Неће бити с горега да мало, тога ради, загледају и у службену исправку г. Драг. Стаменковића, штампапу у „Виделу“ број 131.

Сад да пређемо на ствар.

Пре свега од доласка данашње владе измењани су скоро свуда кметови, које су садашње власти затекле. То мењање ретко где да је ишло избором, већ су просто стари збацивани а нови *постављани*. Онде где је збора било, ту се изабрани нису утврђивали, већ су им одређивани заступници, који су, и као незаклети, остављани да врше кметску дужност па ју и данас врше. Ено таквих случајева у Крајини (види депеше о том), ено у Смедеревском Подунављу (депеша П. Ранковића, народног посланика), ено у Мачви, за што се позивамо на Шабачки Гласник, који није партиски лист и који је јавио да је у појединим општинама било по 3, 4 и 5 пута бирања, па се опет изабрани неће да утврде, већ се остављају они које власт намести. Оваквих случајева има много више, управо они су правило, али ми оволико тек само примера ради наведосмо. Услед тога, пак, у Мачви је затворено 200 људи који, колико знамо, ни данас нису пуштени, а по другим местима видели смо и видимо шта раде при изборима повереника, јер су, без сумње, они за то и намештени на онако неправилан и незаконит начин. Није, дакле, никако чудо што гледамо данас да се по правилу избори повереника врше неправилно и незаконито, јер ти људи морају да раде онако како им кажу они који су их наместили — Гарашанинови капетани и пачелници, и јер на местима општинских председника нису најбољи људи у општинама, но они који само добро слушају што капетани и писари заповедају.

Све је ово урађено по једном плану и у једном одређеном правцу помагања партије напредњачке. И кад је то све тако удешено и намештено, онда нас позивају да се — споразумемо!

За то време, осим тога, почело се насртати на народне посланике, који су, као што се зна, огромном већином сви радикалци. Тако је затворен *Раша Нинић*, посланик за срез заглавски, *Урош Вукићевић*, посланик за срез белички. Тако су под некакав надзор стављени *Милија Миловановић*, народни посланик за срез темнићски, *М. Гашић*, народни по-

сланик за срез крушевачки. Овај надзор, вели власт, датира од осуде ових посланика за извесна политичка дела, и ако су ти људи *амнестовани*, и ако су, *после амнестије*, два пута били народни посланици, дакле законодавци своме народу. Тако је јуче стражарно спроведен одавде из Београда исти *Милија Миловановић*, народни посланик, по налогу начелника. Тако је оглашен за јатака и затворен *Милосав Витић* из Домуспотока, дугогодишњи председник општински, кандидат радикални и један од најчеститијих али, разуме се, и најпопуларнијих људи у срезу беличком. Тако су *Арсеније Лазаревић*, бивши народни посланик, и *Павле Златић*. оба из ариљског среза и оба кандидати посланички за тај срез, затворени *сад, пред избор*, за некакве фалсификате и крађе, о којима се не налази за нужно више шта да каже. Тако су *Марко Ивановић*, бивши председник општине гучке, и *Ђока Протић*, бив. члан суда исте општине, 26. октобра стављени у притвор опет за неке фалсификате. Тако су у Драгачеву и у љубићском срезу позатварани многи бирачи, опет сад о избору повереника. Тако се води истрага над *Василијем Цвијовићем*, народним послаником за срез црногорски у округу ужичком, и једним од најбољих кметова у свој Краљевини нашој. Тако су пре недавног времена. потрзани влашћу поп *Новак Милошевић* и

Радисав Митровић, народни посланик. Тако је *Јован Ђаја*, начелник министарства просвете, послат баш сад у Готу, без икаква одређена посла, у тренутку кад се поједини капетани напредњаци, као Станиша Новаковић, депешом остављају „да сврше изборе“, ма да су редовним путем премештени на друге дужности, н. пр. у Управу Фондова... И случајно баш тај капетан трком долази у Бачину и с револвером у руци улази у судницу где се врши избор повереника!

Шта значи ово? Зар је то, господо, ваша слобода избора? Зар мислите да је свет слеп, те не види шта ви радите? Зар мислите да није очигледно да је ово јуриш од стране власти, напредњачки обојене, на радикалну странку? Зар ви мислите да можете кога преварити да су ти људи заиста кривци, и да су то постали сад баш пред изборе повереника и посланика?

Уз ову радњу власти, одмах после прокламације, Гарашанинов орган „Видело“ отпочео је чарку с нама и почео говорити о неком притиску оздо, о хајдучким кандидатима, о друштвеном талогу, о неком наметању Устава, о неким ножекањама и неким тенденциозно смишљеним причама и т. д. То је требало да буде јаван упут њиховим службеницима и партизанима у власти, да куражно ударе на радикалце и да их свуда сузбијају свакојаким

средствима. Отуда видимо где начелници и капетани у истом тону шаљу извештаје званичне министру и називају њима немиле бираче и одабране грађане „руљом бескућника“. Отуда видимо где власти покушавају да на радикалце и њихов орган „Одјек“ свале кривицу за неправилности и тим забашуре своју незакониту радњу, и ако оригиналне наредбе и сами њихови извештаји сведоче о њиховом неправилном раду, од кога смо ми добар део извадили из службене преписке објављене у 244. броју „Српских Новина“, и од кога ћемо у идућем броју још доста примера навести, опет на основу саме те службене преписке после тога објављене. Отуда видимо да се депеше у „Српским Новинама“, које шаљу капетани и начелници, слабо што разликују од оних које читамо у „Одјеку“. Отуда видимо за што се господа толико љуте на „Одјек“, криве за нека бајаги нетачна тумачења изборнога закона[1] јер он, да богме, не може казивати да имају права бирати поверенике само они који плаћају 30 динара порезе непосредне као варварински општински суд што чини пред

[1] Министар Финансије објаснио је пре десетак дана да право бирања повереника и посланика имају они који *годишње* плаћају преко петнаест динара непосредне порезе (дакле макар и једну пару преко петнаест динара). И ако у закону „малко“ друкче пише, ми препоручујемо свима пријатељима да се по овом објашњењу

носом капетана (види објаву суда у данашњем броју), и они који су порезу већ платили до 1. новембра, као што чини исти суд, и као што чине кметови по Мачви. Отуда долази за што нам „Видело“ пребацује да желимо већину, до које оно не мари и на овако незаконит начин да дође — само ако се може. Отуда видимо где „Видело“ све жешће и жешће устаје против нас, не би ли нас како год извело из такта и повело у страсну новинарску борбу. Отуда оно никако не верује да власт, која је у рукама његових партизана, ради што није по закону, и т. д. и т. д.

Смер целога овога похода, у ком садашње управне власти и „Видело“ иду једном линијом, једним путем, правце на радикалце, очевидно је та, да кињењем и гоњењем, незаконитом радњом и отмицом узму од нас што више изборних места с једне стране, а с друге да нас свим тим „умекшају“ толико, да се боље с њима можемо споразумевати онако, како они и њихови патрони находе да је добро и право. Је ли тако господо? Мислимо да смо вас добро разумели, а надамо се да ће

министровом управљају, те да се избегну сви прекори односно тога. Значајно је да је варварински суд и после тога објашњења друкче урадио, ма да је по закону са свим јасно било и пређе да право бирати имају и они који и мање од 30 динара плаћају непосредне порезе. Ур.

то разумети и остали радикалци и остали свет. Видимо ми и сувише добро, да ви хоћете да сведете број радикалних посланика на „солидан број“, т. ј. ако не можете на „солидну мањину“ а оно бар на незнатну већину. Је л те да погађамо? Та то је тако јасно и тако стара ваша жеља, да ту не треба ни погађати — то је очигледно!

Ми бисмо ради били само да то и за друге буде јасно, те за то и пишемо ово. Тога ради ми подсећамо читаоце на 26. април 1886. године. Ова данашња историја је она иста, која је и онда била. Разлика је само у том, што је онда г. Гарашанин то отворено рекао, па мисли да с тога онда није успео, и за то се сад то увија у — „слободне изборе“ те да се права намера не види.

Нека је господи на знање да им тај план неће поћи за руком. Оно што радикална странка налази да је добро и паметно, и у што се разлозима може уверити да је тако, она ће примити чисто, јасно и драговољно, без икаква затезања. Оно што она не налази да је добро и паметно, и што јој се као такво не може доказати — она неће примити. То треба господа и да знају, и у то да буду уверена. Она воли да не прими учешћа у послу у који хоће сакату да је уведу, но да пристане на нешто под притиском, па ма то било нешто боље, и боље од овога што је сад. Она

је за погодбу, али за погодбу часну. Она хоће да се споразумева и погађа, али хоће да је при том слободна, и да су јој на збору сви задругари њени *које народ хоће на тај збор да пошље*. Тада ће тек она готова бити да прими свесрдно одговорност пред Владаоцем, народом и историјом за свој рад, и тада ће тек дело новога Устава бити чврсто, постојано и дуже од онога, које се њим замењује. Ако се то неће — добро... Радикална странка може и причекати!

4.

Краљевски комесари

Одмах сутра дан, 14. новембра, после ове *Одјекове* јасне изјаве, Краљ Милан је, бојећи се да се ствар не осујети одступањем радикала, нашао начин да их задовољи, а да друге партије не могу ништа против тога. Он је предложио да све три политичке партије назначе по једног свог представника за сваки срез и за сваку окружну варош, који ће као Краљеви Комесари присуствовати избору посланика за Велику Народну Скупштину. Већ 16. новембра г. г. Ристић, Гарашанин и Грујић, поднели су листе својих представника, и том је приликом Краљ саопштио и другу своју одлуку: да ти представници партиски присуствују и избору повереника, *који да се изврше понова*, а избори посланика и сазив Ве-

лике Народне Скупштине помакну за 4. и 11. децембар.

Ове одлуке Краљеве примили су сви присутни чланови *са захвалношћу*. Ово је важно уочити и упамтити нарочито с тога, што су напредњаци, после, у овим одлукама налазили неуставни постанак новога Устава!

*

Ресултат ове врло просте и безазлене мере био је тај, да у Велику Народну Скупштину није био изабран — ни један напредњак! Све је, међу тим, било остало по старом: и бирачки спискови, и посредно гласање, и јавно гласање, и гласање по срезовима — ништа се у свему том није било променило. Чак су остали били на својим местима и сви напредњачки начелници, капетани и писари! Осим деведесет либерала, у Велику су Народну Скупштину дошли били све сами радикали.

То је била опет једна нова и сјајна потврда радикалне већине у народу — кад они нису на влади и кад немају у полицији ни једног свог политичког пријатеља!...

*

Сам протокол о Краљевим Комесарима гласи овако:

Његово Величанство Краљ саопштио је Ужем Уставотворноме Одбору у седници од 14. новембра ову своју одлуку: да све три политичке партије назначе по једног својег представника за сваки срез и за сваку окружну варош који ћекао Краљеви Комесари присуствовати избору посланика за Велику Народну Скупштину.

У седници од 16. новембра истог одбора г. г. Јован Ристић, Милутин Гарашанин и генерал Сава Грујић поднели су Његовом Величанству листе комесара, који ће претстављати партије. Ну услед многих жалаба и од стране власти и од стране појединих бирача, поводом извршених избора повереника, Његово Величанство је саопштило Одбору ову своју нову одлуку: да се поново изврше избори повереника, да се избори посланика за Велику Народну Скупштину одложе за 4. децембар, а сам сазив Скупштине за 11. децембар. Комесари назначени у трима поменутим листама присуствоваће и новом избору повереника и избору посланика. Присутни чланови одбора примили су са захвалношћу к знању ову Краљеву одлуку.

Јован Ристић с. р., **М. Гарашанин** с. р., **С. Грујић** с. р., **Ст. Бошковић** с. р., **М. Кујунџић** с. р., **Марко Стојановић** с. р., **П. Велимировић** с. р., **Р. С. Поповић** с. р., **Мих. Павловић** с. р.

5.

Нови Устав и стари Устав

Нови Устав потписан и проглашен 22. децембра 1888. године, који је с неким омањим

изменама од 1903. године и данас у важности у Србији, израђен је у Ужем Уставотворном Одбору, који је изабрао Велики Уставотворни Одбор. Тај нацрт Устава Ужег Уставотворног Одбора штампан је као рукопис[1] и раздат свима члановима Великог Уставотворног Одбора. Све је то било готово 24. новембра, када је држана друга седница Великога Уставотворног Одбора и отпочет претрес израђеног нацрта Устава. Велики или Шири Уставотворни Одбор је претресао нацрт у петнаест седница и довршио тај свој посао 9. децембра. Нацрт је у Ширем Уставотворном Одбору претрпео неколико прилично важних измена, поглавито захтевима и утицајем радикала. Тако измењен нацрт новог Устава у Ширем Уставотворном Одбору поднесен је био Великој Народној Скупштини, и ту је примљен онако како је и поднесен с изузетком члана 200. Устава (сада 199.), који је претрпео измену једну.[2]

Краљ Милан се јако бојао да му се ствар не осујети, па је, нешто неверујући и сумњичећи сам, а нешто подржаван у томе можда и другима, нарочито с обзиром на састав Велике Народне Скупштине која је била скоро сва радикална, пустио био у јавност познату реч: Устав се мора примити од корица до корица! Нама је то код наших људи, нарочито првака из народа који су опет били испуњени неповерењем према Краљу Милану и бојазнима од какве преваре, врло отежало положај. Једва смо успели с једне стране њих стишати, а с друге стране Краља уверити да Он таким испадима само отежава посао, који и сам жели да сврши као и ми. Нама је било у толико теже то постићи, што је Краљ Милан још за време рада Великог Уставотворног Одбора увредио био Дим. Катића, одузевши му реч!

За известиоце Одбора Велике Народне Скупштине, који је имао да оцени поднесени предлог Устава, изабрани смо били ја и г. Ст. Рибарац. Одбор се поделио на већину и мањину. Ми смо били известиоци већине, а известилац мањине био је П. Максимовић.

Како смо ми онда гледали на Устав нов види се из извештаја одборске већине скупштинске, који сам ја писао, истина брзо и ноћу, у очи самога састанка Велике Народне Скупштине кад се предлог Устава имао претресати, али с осећањем и уверењем. Кад сам извештај у Скупштини прочитао, гледајући колико сам могао и умео и самим читањем да поједина места и речи истакнем, пок. Ристић ми, мало незадовољан карактеристиком и оценом Устава од 1869. године, рече: ама, Про-

[1] Види: Моје Одломке из Уставне и народне борбе у Србије, 1911., стр. 152. — Овај нацрт Ужег Уставотворног Одбора објавио је и *Одјек* онога времена у бројевима својим 131—136.

[2] Види већ наведене Одломке, стр. 151—2.

тићу, ти мало претера! — Ако желите и Ви, као што желимо и ми, господине потпредседниче, да се Устав прими, онда је морало тако бити; ситуација је таква — одговорих ја. Ристић на то рече: па имаш право, тако је!

Кад сам тај извештај, који ниже саопштавам у целини, и сад после двадесет и три године читао, не чини ми се да сам био неправедан према овој тројичкој творевини намесништва од 1869. године. Краљ Милан је имао обичај карактерисати Устав од 1869. године на тај начин, што је говорио: да он Владаоцу даје три четвртине власти, а Народној Скупштини једну четвртину! И ми смо ту карактеристику прихватили, па и сами Устав од 1869. године тако обележавали. У ствари тај је Устав давао владаоцу сву власт, а Народна је Скупштина била само као нека, доста рђава, школа за политичко васпитање!

Да се види колику је огромну власт давао у руке Владаоцу Устав од 1869. године, ја ћу навести овде један класичан пример из времена 1876. године — времена, дакле, кад је моја генерација била на почетку двадесетих година!

Указом од 18. јуна 1876. године оглашено је ванредно или ратно стање. Тога истога дана *влада је, на основу члана 38. и 56. Устава*, предложила и владалац усвојио, без садејства Народне Скупштине, *закон о Преком Суду*, по-

што је дан пре, на исти начин, *указом а на основу члана 56. Устава, проглашен као закон пројекат војно-судског законика!*

Члан први овога указног закона о Преком Суду, који је донесен на основу Устава и који, по томе, ослобођава *унапред* владу и целокупну државну администрацију сваке парламентарне и судске одговорности, а све грађане оставља влади и администацији државној на милост и немилост, гласи овако: Окружни судови у окрузима и суд вароши Београда суђиће и као преки судови! Члан 2. овога указног закона наређује да за Преки Суд не вреде ови прописи кривичног поступка § 28. и 58. односно присуствовања писара и сведока; § 7.; § 73. други одељак; допуна § 81., осим последње тачке о реверсу; § 86., 109. и 110.; допуна § 130. под б; § 131., односно предаје позива и издавања решења о притвору; допун. § 131. под б и в; § 141. први одељак; § 145., други одељак, и § 146. и 153! А члан 7. тога страшног указног закона о преком суду ставља под преко суђење ова кривична дела: злочинства и преступљења: против отачаства, владаоца и уста.; против закона, власти и јавног поретка; убиства; повреде тела; дела кривична против личне слободе; крађе и утаје; разбојништва, ајдуковање и насилно изнуђавање; повреде туђих ст.ри и опште опасна злочинства и преступљења у колико она већ

нису ушла у војно-судси законик и стављена војне судове тим законом од 17. јуна 1876. године!!

На исти начин и у исто време, 17. јуна, постао је *закон о реквизицији и општине стављене под полицијску власт.*

Они којима се не свиди енглеска теорија о парламентарном индемнитету, т. ј. теорију о накнадном парламентарном одобравању или озакоњавању, или опраштању погрешака и незаконитости које су влада, или који министар, или, који орган државни, или који грађанин или ред грађана учинили *на своју одговорност*, могу на овом класичном примеру видети за какву су се лепу Наполеоновску и Блазнавац-Ристићевску теорију залагали! Јер у овим стварима има само ове две теорије и практике: енглеска и француска. По првој учињену незаконитост, која је у животу државе не ретко неизбежна и неминовна, чини администрација на своју одговорност, па после парламенат цени и или опрашта, или пушта да закон ранији дејствује. По другој, француској теорији, то право парламентарно задржава администрација, односно владалац, за себе, и њим се Уставом или законом унапред обезбеђује. Она има или овлашћење у џепу да издаје указне законе за све друге осим за себе, и при себи оставља њима онолико власти и права колико хоће — да ради противно редовним, парламентом донесеним законима!.... Или је у облику административног права подигла на степен научног принципа стару Крунину прерогативу, из доба апсолутизма, да извршна власт у извесним случајевима издаје сама законе и уредбе, у шта ни судови ни парламенат немају да се мешају!

По овој истој апсолутистичкој француској теорији је Краљ Фрања Јосип, уз асистенцију Грофа Куена, завео у Хрватској и по други пут комесаријат, т. ј. уништио и онај један Устав који је Хрватска 1868. године добила!

*

Ево сад извештаја, који је већина Одбора за оцену предлога новог Устава поднела Великој Народној Скупштини:

Великој Народној Скупштини,

Одбор изабран Великом Народном Скупштином да проучи и оцени предлог Устава које је Влада Његовог Величанства Краља поднела Великој Народној Скупштини на решење, а који је по иницијативи Краљевој израђен нарочитим Уставотворним Одбором — свршио је поверени му задатак од стране Велике Народне Скупштине, и има част поднети Великој Народној Скупштини овај извештај о том:

Одбор је претресао најпажљивије поднесени предлог Устава тачку по тачку, члан по

члан, од краја до краја. Проучавајући и претресајући поднесени предлог Устава Одбор се задржавао нарочито код појединих чланова предлога и саслушавао разне примедбе које су поједини чланови чинили, па је после на крају свршеног претреса о том нарочито већао. Такве примедбе чињене су нарочито код чланова 5. (где је Одбор добио уверење од меродавних фактора да ће у оним окружним варошима, које би по новој подели земље престала бити административна средиштa, остати првостепени судови) 79., 85., 110., 132., 137., 138., 164., 190. и прве, друге и осме тачке члана 203. Али Одбор је, у последњој седници својој, кад се о тим одредбама већало, нашао, да све примедбе које су код горе поменутих чланова пале нису ни издалека такве природе, да би могле утицати на решење главнога питања, које је пред Одбором стајало и које исто тако и пред Великом Народном Скупштином стоји: да се поднесени предлог Устава прими или не прими у целини, те је с тога већином од 42 гласа решио: да Великој Народној Скупштини, сазваној указом Његовог Величанства Краља од 16. новембра 1888. год., предложи, да поднесени предлог Устава прими у целини онако како је Уставотворним Одбором израђен и Владом предложен.

Разлози који су Уставни скупштински одбор руководили да се на ову одлуку реши, ови су:

Суштаственi услови свакога Устава су: 1.) одредбе које се тичу односа свију грађана према управној власти; 2.) одредбе које се тичу односа Владаоца и Народнога Представништва; 3.) одредбе које се тичу склопа Народнога Представништва, начина бирања, и угледа и права појединих народних представника; 4.) одредбе које се тичу будетскога права и Контроле Народнога Представништва над Финансијама државним; 5.) одредбе које се тичу ујемчења правде у земљи, и 6.) одредбе које се тичу начина и пута којим се долази до измена у основном закону земаљском, кад се за то потреба у Народном Представништву покаже.

У свим овим главним деловима сваког Устава поднесени предлог одговара потпуно оним начелима, које *сувремена* Уставна теорија и Уставна пракса свих образованих народа признаје као тачна и потребна за слободан, правилан и истински Уставни живот.

На првом месту другим својим делом који говори о Уставним правима српских грађана поднесени предлог Устава испуњава све оне захтеве који се од једнога заиста слободоумнога Устава тражити могу. Шта више у по неким главним одредбама својим, које се тичу личне слободе, светиње домаћега прага, слободе исказивања мисли, слободе збора и договора, поднесени предлог Устава стоји више од многих јевропских Устава.

На другом месту однос између Владаоца и Народнога Представништва одређен је не само прицизно и јасно, но и начином којим то одређују скоро сви Устави јевропски. Подела власти између Владаоца и Народног Представништва проведена је тако, да сва она велика власт коју је до сада имао Владалац нарочито по члановима 38., 56., 65., садашњега Устава престаје са свим, а тим самим престаје и онај подчињени положај у коме се до сад находило Народно Представништво. По поднесеном предлогу Устава Народна Скупштина постаје права, истинска половина законодавне власти у нашој отаџбини.

Даље начела, која су у поднесени предлог Устава унесена за склоп и начин бирања Народнога Представништва спадају у најнапредније и најслободоумније начела. У том погледу поднесени предлог Устава може се, шта више, и једном слободоумном новином поносити, коју још многи Устави јевропски немају. То је начело сразмернога заступништва у Народном Представништву, с изборним системом који том начелу одговара. А оно што Народном Представништву уједчава углед у народу и слободу кретања у унутрашњем раду његову, утврђено је члановима 124. и 125. предлога, на начин, како се зацело боље не може пожелети.

Затим поднесени предлог Устава потпуно

уједчава Народној Скупштини буџетско право које је, као што је познато, једно од најглавнијих и најосновнијих права Народнога Представништва. Одбору је част свратити нарочиту пажњу Великој Народној Скупштини на овај део поднесенога предлога, јер је то онај део и оно право Народне Скупштине које њу поглавито чини оним важним и предсудним фактором у јавном и државном животу једне земље. Ко је иоле загледао у развој Уставности у разних народа европских, тај ће знати, да је буџетско право једно од најкардиналнијих права Скупштинских, и да оно поглавито даје Народној Скупштини у руке оно јако оружје којим Народно Представништво с једне стране свакад успешно може чувати и бранити своја и народна права, а с друге стране пресудно утицати на правац политике у својој земљи. Колико је ово право Народнога Представништва важно најбоље се види из тога, што се на пример у класичној земљи Уставности, у Енглеској, цела она развијена система грађанских слобода развила једино из овога основнога и одвећ важнога права Народнога Представништва. И овај управо кључ сваке праве Уставности потпуно је уједчен и утврђен поднесеним предлогом Устава, што се нарочито види из чланова 174. и 175., у вези са члановима 54. и 119. Већ и то једино, тако добро уједчено право Народнога Представништва,

кадро је, по мишљењу Одбора, да сврати најозбиљнију пажњу Велике Народне Скупштине на поднесени предлог Устава и да јој га најтоплије препоручи.

И суштаственa допуна овоме праву Народнога Представништва, самостална Главна Контрола, потпуно је уједначена поднесеним предлогом тако, да је Народна Скупштина увек у стању не само да зна како у сваком тренутку стоје државне финансије, но и да има увек могућности држати јаку и сталну контролу над целим радом Владе. Овако уједначено буџетско право, са потпуно самосталном Главном Контролом, дају Народном Представништву увек могућност не само да се отресе једне Владе према којој оно нема поверења, но и да је спречи у сваком њезином злом раду који би, по мишљењу Народне Скупштине, ишао на штету народну.

После овога, поднесени предлог Устава потпуно уједначава правду у нашој отаџбини, колико то људи у опште могу учинити: никад никаквих преких судова, никаквих ванредних закона који се без Скупштине доносе, никаквих по вољи владе постављених судија, никаквих опсадних стања, никаквих обустава Уставних не може бити ни у ком случају, по предлогу Устава, који у овом тренутку стоји пред Великом Народном Скупштином на решењу.

Напослетку у сваком Уставу је од врло

велике важности: на који се начин и којим се путем може доћи до измена у Уставу, кад се потреба за то преко Народнога Представништва покаже. Погођен начин и пут овде јемство је за правилан и незадржан развитак Уставности и државнога живота у једној земљи; јер то су врата на која се, тако да кажемо, из садашњости долази у будућност, а то је, најпосле, и одушка кроз коју налазе нове потребе, створене јачим развитком друштвеним, свога подмирења и задовољења. И чл. 200. предлога Устава потпуно се побринуо да осигура правилно и ничим не спречено мењање појединих одредаба у основном закону земаљском, чим се за то покаже довољно јака потреба у Народном Представништву. Он, овакав какав је, врши два важна задатка сваког доброга Устава, и чува земљу од разних трзавица и сувишнога нагомилавања незадовољства, и уједначава све даље и даље развијање и напредовање.

Тако стоји поднесени предлог Устава гледан у опште: према задатку који један добар Устав има да врши у државном животу једне земље, и према другим слободоумним јевропским Уставима. Поређен, пак, с Уставом који је Србија до сада имала и који је у овом тренутку још траје, поднесени предлог Устава има толико *претежности* над њим, да једва између њих може и бити поређења.

Уставни Одбор Велике Народне Скупштине слободан је да на овом месту помене неколико од оних бољитака и добитака које поднесени предлог Устава даје, остављајући Великој Народној Скупштини да их она по правди оцени и о њима свој суд изрече.

Пре свега по члановима 38., 56., 63., 64. и 65. садашњег Устава Краљ, односно Влада, имају права кад год за потребно нађу: 1.) да обуставе Уставне и законске одредбе о личној безбедности, о слободи штампе, о неповредности домаћега прага и о надлежности судова: 2.) да доносе ванредне законе и ванредна правила, каква им се свиде, без Народне Скупштине; 3.) да наређују изборе за Народну Скупштину, па и њине седнице да држе у тим ванредним приликама и у опсадним стањима; 4.) да, осим тога, продужују старе буџете по две и три године, или да вотирају нови унапред и од једанпут за две и три године, као што је свима народним посланицима из недавнога сопственога искуста познато; 5.) да задужују, до извесне мере, земљу, такође без пристанка Народне Скупштине, с једином том врло лаком обавезом да после изволе то саопштити Народној Скупштини и разложити јој узроке са којих је то тако чињено; и 6.) на исти начин и с истом таком обавезом Краљ и влада могу на основу члана 66. чинити издатке из државне касе за подмирење неких потреба, за које нема законодавно одобренога кредита. Све је ово по поднесеном предлогу Устава са свим искључено чланом 32., чланом 148., члановима 174. и 175., као и члановима 180., 181., 182. и 183.

Даље, по садашњем Уставу Народни Представници могу да се затварају, а могу и суду да се предају из сред средине Народне Скупштине, ако се само усуде што оштрије или опорије рећи не за каквог министра или кога високог чиновника, већ и за простога — жандарма. У садашњој Великој Народној Скупштини, пред којом стоји поднесени предлог Устава, има чланова који то сопственим искуством могу потврдити. Такво унижавање и убијање сваког угледа Народних Представника са свим је искључено члановима 124. и 125. поднесенога предлога Устава. По садашњем Уставу Народна Скупштина може да се зове кад се хоће влади, као што се и избори за њу могу наређивати кад је влади по вољи. По поднесеном предлогу члановима 101. и 102. то је искључено са свим, јер се Уставом одређује и дан избора и дан сазива, па чак и место састанка Народне Скупштине, те се, по том, она не би могла ни сељакати из места у место како је кад којој влади потребно и у рачуну. По садашњем Уставу Народна Скупштина нема ни онога врло важнога права: права предлагања закона, јер јој га одузима

чл. 58. садашњега Устава. По поднесеном, пак, предлогу, то је важно право ујемчено потпуно Народном Представништву чланом 34. По садашњем Уставу важно право интерпелације није ни најмање ујемчено Народном Представништву, а по поднесеном предлогу јесте, и то 122. чланом.

По садашњем Уставу Народна Скупштина нема ни тога права, да поједине буџетске партије смањује или брише, а још мање има могућности да контролише да ли је једна буџетска партија, одређена на прилику на школе или привреду народну, на то и утрошена, или је утрошена на са свим нешто друго, на пример на жандарме. По садањем Уставу Краљ, односно влада, имају права уводити у Народну Скупштину четврти део посланика по свом избору, а по поднесеном предлогу Устава улазе у Народну Скупштину само они посланици, које сам народ изабере. Колико се и шта се тим добија, могу најбоље оценити сами Народни Представници који су до сад бивали у Народним Скупштинама. По садањем Уставу није ујемчена ни једна грађанска слобода како треба, а поднесеним предлогом то је учињено на начин, који може задовољити и најслободоумнијега човека. Напослетку по садањем Уставу никаква изгледа нема да Народно Представништо икада до какве промене у Уставу, или чак и дискусије о том може

доћи, ако Краљ, односно влада, сами не пристану да зову Велику Народну Скупштину, јер рок за сазив Велике Народне Скупштине у таквом случају није одређен.

То су, у главном, разлози, који су Уставни Одбор Велике Народне Скупштине определили да прими у целини поднесени предлог Устава, и да предложи Великој Народној Скупштини, која је Одбор својим поверењем почаствовала, да она изволи решити: да поднети предлог Устава прима у целини онако како је Уставотворним Одбором израђен, како је Владом Његовог Величанства Краља поднесен и како је сад овде пред њом прочитан.

Већина Уставнога Скупштинскога Одбора, која има част да овај предлог Великој Народној Скупштини учини, сматра за дужност напоменути: да су четири члана одбора гласала противу предлога Устава, а осам чланова да се уздржало од гласања.

20. децембра 1888. год.
у Београду

Председник Уставотворног Скупштинског Одбора,
Ј. Ж. Јовановић

Известиоци:
Стојан М. Протић
Ст. Д. Рибарац

*

Као и свако људско дело, тако и Устав од 22. декембра 1888. године, поред свих својих добрих и јаких страна, поред несравњиве претежности своје над Уставом од 1869. године,

има и својих недостатака. Неки од тих недостатака уклоњени су на брзу руку, у години 1903., после мајске револуције, а други су остали и до данас. Ови недостаци Устава од 1888. године имају свога разлога и оправдања у самим приликама његова постанка и дотадашње уставне борбе.

По мом мишљењу главни му је недостатак у томе, што је сувише опширан, те је много што шта ушло у Устав што је требало да буде остављено закону. Таким начином не само без потребе, но и на штету бржег и лакшега развитка, отежан је рад законодавцу, везане су му руке. Погрешка је, осим тога, што су посланици народни подвојени у две категорије: обичне и квалификоване. За интелигенцију мора се тражити и наћи природнији начин за улазак у Народну Скупштину. Квалификовани су посланици, у поправљеном и модернизираном облику, пореклом стари владини посланици. Погрешка је, даље, што је Уставом везан изборни систем, као што ни принцип представништва мањине не само није беспрекоран, него има и својих озбиљних недостатака који му спречавају усвајање у најнапреднијим великим уставним земљама. У Енглеској, која је отаџбина уставне и парламентарне теорије и праксе, он не само ни данас није добио право грађанства, него против њега дижу глас и озбиљни теоретичари из

самога социјалистичкога логора, као што то чини J. R. Macdonald у свом делу Socialismus und Regierung. Године 1888. овај принцип је поглавито узет из обзира према мањинама либералној и напредњачкој, а радикална странка није му се противила јер је она онда била — и сувише јака. Карактеристично је да до тога времена нико није помишљао на принцип „сразмернога" заступништва, или заступништва мањине — докле год су либерали и напредњаци веровали да могу, како год, на изборном мегдану побеђивати радикале.

Питање о једном или два дома Народног Представништва решено је онда у корист једног дома. Краљ Милан је и онда, као и увек, био против два дома. То је било одлучно, чини ми се, и за држање двеју старих странака у том питању, ма да је и у једној и у другој од њих било људи за два дома. Нама, радикалима, чинило се, да је један дом Народног Представништва нешто напредније с овог главног разлога: што је у већини земаља горњи дом или Сенат аристократски, какав је састав тамо олакшан самом структуром друштва дотичних земаља.

Интересантно је да је шеф *напредне* странке, пок. Милутин Гарашанин, не само 1888. године био за један дом, него је 1889. године у свом часопису *Погледу* писао нарочиту расправу *Један или два дома* у којој је докази-

вао, да у нас, у Србији, нема услова за два дома! За то је прилично чудно како г. Слободан Јовановић налази да су у Уставу од 1901. године добиле израза „напредњачке идеје“ тиме, што је Устав од 1901. године усвојио систем два дома!

*

Децембра 22. пред подне Краљ Милан је свечано потписао вотирани Устав у Народном Позоришту и закључио седнице Велике Народне Скупштине, која му је многобројношћу и саставом својим много бриге задавала. Беседом у којој је парафразирао добитке које нови Устав доноси, он је истакао свој лични удео у том великом послу и, што је за доцнији развој догађаја важно, изречно сам истакао: да је и народ Краљу свом дао *достојно уздарје окруживши га свима правима и прерогативама, којима су јевропски народи своје владаре окружили.* Важно је истаћи још да је у овој истој престоној беседи Краљ Милан и ово рекао: *Тридесет година траје у нашој земљи борба за грађанска и политичка права, она је тако искључиво занимала и Народно Представништво и све владе, она је била тако заробила све духове, да је с тога занемарено много животно питање материјалнога развитка и унапређења!* Речено 22. децембра 1888. године, ово значи да Краљ Милан сматра да ова борба за грађанска и политичка

права у Србији иде од — 1859. године, и обухвата тако и сву Кнез Михаилову владавину! Држим да је Краљ Милан свесно и намерно хтео био овај моменат истаћи!

Кабинет Н. Христића је 29. децембра поднео Краљу оставку, „пошто је своју мисију завршио био“! Краљ је кабинету дефакто, али не и формално уважио оставку, оставив га да „још неко време врши дужност“. То је време трајало до 22. фебруара 1888. године, кад је Краљ Милан дао оставку на престо!

У очи самога тога дана, или управо у очи самога тога чина Н. Христић лично дао је оставку, не хтевши у том да учествује. Један је владалац под мојом управом погинуо, нећу да други владалац под мојом владом даје оставку — рекао је, кажу, стари Н. Христић!

У овом међувремену, од 29. децембра 1888. године до 22. фебруара 1889., *продужена је тајна конвенција с Аустро-Угарском.* То је продужење било извршено 28. јануара, односно 9. фебруара 1889. године!

ОСТАВКА КРАЉА МИЛАНА.

Очевидно је Краљ Милан, поред посла који је имао свршити око продужења конвенције с Аустро-Угарском, чекао још и на 22. фебруар да изврши и последњи чин свога Краљевања — да дâ оставку на престо. Он је хтео баш на дан проглашења Србије за Краљевину, да скине Краљевску Круну са своје немирне главе, и постане бајаги само — *највернији* [illegible] *даник* Његовог Величанства Краља Александра [illegible] свога!

Краљ Милан је Краљевску Круну примио и за Краља проглашен 22. фебруара 1882. године, у једном тренутку велике парламентарне затегнутости и часу једне државне невоље и несреће — у сред банкротства Генералне Уније, у чијим је рукама тада било више од 24.000.000 дин. државнога новца, кривицом ондашњег министра финансија г. Чедомира Мијатовића![1]

[1] Г. Чед. Мијатовић, у 70. броју *Правде*, покушава доказати, како тада Србија није нимало била оштећена

У Румунији, која је за Краљевину проглашена била 26. марта 1881. године, опозиција је, и у са свим друкчијим приликама, тако да кажемо нагнала владу на проглашење Краљевине!

После само седам година од онога времена Краљ Милан оставља Круну, напушта престо, *продужује* до пунолетства Краља Александра ону исту тајну кон-

противно тврђењу *Самоуправе*. У доказ свога тврђења г. Мијатовић наводи, како тога нигде нема забележено — у државним рачунским књигама! То је истина, само је г. Мијатовић заборавио, или хтео заборавити, да је Comptoir national d' Escompte који је образовао „Друштво за грађење српских железница“ са свим правима и обавезама Генералне Уније обезбедио још онда за то друштво грађење пруге Ниш—Пирот по цену *од 223.000 динара у злату километар*, и да му је, после, и српска влада и формалним уговором од 1884. уступила ту пругу за 223.000 динара километар у злату. Пругу, пак, Београд—Врање уступила је била Бонту-у *за 198.000 динара километар*. Колико је већ та пруга преплаћена била, то је очевидно за свакога који терен те пруге познаје, а та преплаћеност још више искаче на видик кад се дода: да је Бонту-у уступљен зајам, *с хипотеком на железнице* за 71·4 од стотине динара *бруто*, *с 5% интереса*, и да је он добио и грађење, и финансирање, и експлоатисање пруге. Уз цену од 223.000 динара у злату по километру за пругу Ниш—Пирот, Comptoir national d' Escompte обезбедио је био за ово ново друштво и све ове користи Бонтуова уговора и још неке друге. (Види: Збирку закона, уговора и погодаба о зајмовима, 1889. г., стр. 83, 92, 93, 173, 182 и т. д.)

венцију, коју је тако да кажемо у очи примања Краљевске Круне, 1881. године, склопио с Аустро-Угарском сам, без своје владе, и дао јој правну и уставну вредност мимо савета свога председника министарства, преварно и њему иза леђа! Он није мислио, и са свим правилно, као Ј. Ристић, да то није ништа. На против, он је то с планом, свесно и намерно учинио. Верујући саопштењима г. Бранка Петровића о том,[1] човек се збиља мора чудити наивности или несхватању Ристићеву кад је он могао веровати: да је „овде на дну (касе) сарањено најфаталније дело Краља Милана, тајна конвенција с Аустро-Угарском. Док сам ја овде на овом месту, неће видети бела дана!“ Краљ Милан је добро познавао и Ј. Ристића и саму ствар. Тешко да ико може замислити да би Краљ Милан за то продужавао тајну конвенцију да она само лежи у каси, а још мање да он није могао предвидети и оценити значај свога ондашњег корака. Како је он о том мислио показује, у осталом и сама прокламација о оставци. Да је та продужена несрећна конвенција дејствовала и у Ристићевој

[1] Јован Ристић, биографске и мемоарске белешке, од Бранка Петровића, Београд, 1912. стр. 79.

каси, то је Ристић осетио, после, и на својој сопственој кожи. Али... о том доцније. Сад ту да станемо.

У што су прошли ових седам година *Краљевања* Краљу Милану видели смо у главном. Да је бар Уставом од 1888. године одиста завршио био свој политички рад, па ма и с продужењем оне несрећне тајне конвенције, он би, ипак, у знатној мери искупио своје владалачке и политичке погрешке. На жалост — он није мировао ни после оставке. Он је само на други начин, и под туђим фирмама, врло брзо продужио и даље водити политику, не остављајући земљу на миру никако.

Одмах првога дана, после прокламације, он прави погодбу с Намесништвом, коју је сад објавио г. Бранко Петровић у наведеној књизи својој и коју и ја ниже саопштавам, *јер је врло карактеристична*. Она је доиста била тајна, и ако г. Бранко њену тајну обележава козјим ногама. За њу је знао, како се види из саопштења г. Бранкових, он, г. Бранко, Ристићев секретар, и она *за њега* заиста није била тајна; али за њу нико други није знао — па ни шеф ондашње владе г. С. Грујић. Ко год зна шта је политика, и ко год је иоле познавао природу и карактер Краља Милана, тај мора признати

да је ова погодба већ једна политика, и управо база, основа, за Миланово мешање у политику. Тачка 5. и 6. те погодбе имају и директне везе — с првим априлом 1893. године!

После четири дана, 26. фебруара, он чини други политички акт, заклањајући се за право које има сваки грађанин да моли: он управља Намесницима писмо, јавно и отворено, и „моли“ да се помилује — г. Никола П. Пашић! За што то Краљ Милан није урадио онога дана кад је прогласио Устав, или одмах после тога, или на сам дан своје оставке, док је још био Краљ, кад су га другови г. Н. П. Пашића за то молили?!

Ја мислим, опет, само за то да статуира, још један, и овога пута јаван, пример свога мешања у политику, да одмах почне навикавати свет на своје даље држање!

Како смо ми гледали на оставку Краља Милана ја сам изнео у чланку *Одступање Њ. В. Краља Милана I*, који такође овде саопштавам. Нас је она изненадила, ми смо очекивали даљу борбу. И види се да је тај први утисак био — тачан! Борба је брзо настављена, само сад, место с Краљем, с овим чудним „највернијим подаником Његовог Величанства Краља“!!

На страни и у Српству оставка је учинила велики и дубок утисак. Нарочито је утисак од ње био мучан у Бечу, Пешти и — Сарајеву! Сви службени и полуслужбени кругови били су незадовољни. Пок. Ј. Пачу, који је онда био у Сарајеву лекар, причао је да су онамо били око владе као покисли! Не мањи утисак оствила је оставка Краља Милана и у Загребу!

У Србији су њом били нарочито незадовољни напредњаци и пок. Пера Тодоровић, и ако се сва земља обрадовала и предавала надама на бољу будућност. После прве збуњености настала је срџба и незадовољство, којему је *Видело* давало било врло оштра и чак ружна израза, поред свега великога поштовања које је М. Гарашанин имао — према монархијском принципу! Тај је принцип онда за напредњаке отишао био — под лед!

1.

Прокламација

Срби!

При растанку свом са Великом Уставотворном Скупштином, Ја сам Вам преко ваших изабраника наговестио да нов Устав нашој милој и драгој отаџбини дајем не себе, већ сина свога и Србије ради.

Данас је настао час да своју мисао народу објасним, да дам сљедства својој *већ од дужег времена утврђеној намери.*

За ову искрену и последњу реч као Владалац народу своме данашњи сам дан изабрао, с тога што је то за мене једна од оних успомена на светле тренутке, кад сам помоћу вашом, Срби, успео да у државном животу Србије своју владавину обележим новом земаљском тековином.

Седма се година довршује како сам се вољом вашом и признањем Европе узвисио на краљевско достојанство, а двадесет је прва скорим како по праву рођења свога и земаљских установа седим на престо својих славних предака.

За то време радио сам колико сам умео, знао и могао, свакад само у цељи да послужим обновљеној српској државној мисли, утврђеној садашњости, осигуравој будућности.

У унутрашњој политици земаљској имао сам јасан и одређен правац, да Србији дам облик, установе и користи модерне Европске државе. У деветнаестом веку рођена држава и не може и не сме, себе ради, другчије, она се мора руководити к напретку, култури и цивилизацији, ма с колико жртава то било скопчано, и то Вам у овом часу, *у ком се моја улога сваршава*, понавља из дубине душе вама захвалан и одан вам први Краљ.

У првим годинама моје владавине у спољној политици ишао сам путем сходним за остварење једног од народних идеала, његове независности: после Берлинском Уговора Србију сам водио путем сходним да стечену и Европом признату независност учврстим путем поштовања воље Европе, поштовања општих и наших међународних уговора, путем у ком би јасно била обележена тежња Србије да она хоће и треба да буде на Балкану један живаљ реда и мира. Најсходнији начин за то био ми је трудити се да задобијем пријатељство и потпору сила интересованих да одрже стање створено Берлинским Уговором и мир Европе. *Односи Србије су данас тако уређени, да сам дубоко уверен да ће се она само користити радом Мојим, продужујући и усавршавајући га.*

Срби,

Владавина је Моја била бурна и обележена и унутрашњим и спољним борбама, у једнима и другима и успесима и неуспесима. Суђено ми је било да будем ваш вођа у часовима тешким и опасним. Свој рад као владалац остављам оцени повеснице, а вама од срца благодарим на потпори, коју сте ми указивали. За успехе вама хвала и слава, а за неуспехе нека на мени лежи одговорност.

У тим борбама, као и у мучним данима,

које сам као човек имао да проживим истрошио сам своју снагу.

Две периоде моје владавине су окончане: Прва спољним тековинама, друга великом уставном реформом.

Нова ера захтева снаге за рад.

Не осећам се моћан потребама њеним да одговорим: немам права да то покушам ни према Србији, коју сам љубио и коју љубим, али која данас потребује не само љубави већ и оног полета за рад озбиљан, привредан и плодан, ни према сину своме, ни према Европи, која ме је обасипала својим симпатијама и којој остајем дубоко захвалан на толиком благовољењу према мени и народу моме за време моје владавине. *Последње своје напоре* осећање дужности и родољубља налагало ми је да уложим у делу стварања новог Устава. Њим сам утврдио мир, ред и спокојство у земљи, положио сталну основу за њен развитак и напредак.

На политичким партијама које можда нису свакад мој рад, моје тежње разумевале и цениле, лежи данас дужност, да поштујући нов Устав, дело земаљске интелегенције као и слободног и законитог споразума између народа и круне, даду доказа о своме родољубљу, о својој државничкој мудрости, и радом својим оправдају поверење народа.

Ако сам према унутрашњим политичким

струјама грешио, нек је при овом растанку са њима од Бога просто, а ако су оне према мени грешиле, нек им је од Мене просто.

У будућности, драговољно са престола сишавши, *далеко од сваке политике*, у земљи или ван ње, *трудећи се*, по праву и дужности коју Ми даје Устав, *да од свог сина створим доброг владаоца, Ја ћу бити први и највернији поданик Његовог Величанства Краља Александра I.*

Срби,

Сина Мога, сина Србије, законитог Краља вашег, петог из племена ваше народне династије окружите оном љубављу, оном верношћу и оданошћу, у којој сам Ја међу вама као малолетан одрастао, у којој сам сам своју снагу црпио, и на којима вам вечита хвала.

Намесништво Краљевско предајем у руке опробаних искусних родољуба, мудрих државника.

Ја имам и поверења и уверења, да ће они Његовом Величанству Краљу Александру I. бити верни, да ће земаљски Устав поштовати и по њему у име малољетног Краља владати, да ће све своје трудове уложити да земљу изнутра унапреде а споља водити је правцем, који би осигурао мир и спокојство на Балкану, сачувати земљи користи, које сам јој задобио благовољењем Европе.

Срби,

На основу члана 70. Устава Краљевине Србије, Ја преносим своју власт на својега малолетнога наследника сина мога Александра, а за Краљевске намеснике наименујем:

Г. Јована Ристића,

Г. ђенерала Косту С. Протића,

Г. ђенерала Јована Белимарковића.

Председнику Нашег Министарског Савета препоручујем да наше наименовање о Краљевском Намесништву обнародује и о извршењу се његовом стара, властима свима заповедам, да по њему поступају, свима и свакоме да му се покоравају, дичној, милој ми и Обреновићама вазда верној војсци, да данас положи заклетву верности Његовом Величанству Краљу Александру I.

Нека Бог благослови Србију.

Живило Његово Величанство Краљ Александар I.

Живео народ Српски.

Милан с. р.

Дано у Београду
у Нашем Краљевском Двору,
у двадесет првој години Наше владавине
22. фебруара 1889.

2.

Погодба

ИЗМЕЂУ КРАЉА МИЛАНА И НАМЕСНИШТВА

Рађено у Београду у Краљевском Двору
23. фебруара 1889. године

Његово Величанство Краљ Милан I. и Краљевско Намесништво, наименовано на основу

чл. 72. Устава земаљског, у цељи да јасно обележе међусобне односе као и да уреде сва питања, која природно потичу из одлуке Краља Милана, којом се одрекао — 22. о. м. — Краљевског престола и Краљевску власт пренео на Његово Величанство Краља Александра I., сагласили су се да ставе на протокол што иде:

1., Краљевски Намесници сматрају за дужност констатовати, да је акт абдикације Његовог Величанства Краља Милана I. добровољан, извршен из властитих побуда Његових, у наточ свима напорима долепотписаних Намесника, да Га одврате од тога корака и убеде о потреби да и даље остане на престолу својих славних предака, на коме би сад више но икада могао користити Својој драгој отаџбини и умножити углед престола колико богатим искуством стеченим у државним пословима, толико не мање сјајним даровима ума, којима Га је промисао обилно обдарио.

Краљевски Намесници не могу приступити делу, а да не даду израза својим осећањима сажаљења, што сви њихови напори у томе правцу нису могли разубедити Краља Милана I. нити Га одвратити од Његове намере пред одсудном одлуком коју је у дело привео.

2., Према овоме стању ствари Краљевски Намесници примају к знању изјаву Његовог Величанства Краља Милана да Он задржава

себи право, да се у Србији бави, да одлази из Србије и да долази у Своју отаџбину према Својој потреби и Своме нахођењу, у толико пре, што Му чл. 72. Устава признаје право да се брине о васпитању свога сина, младога Краља.

3., Да би се унапред сузбила свака претпоставка, која не би стајала у сагласности са новим положајем Краља Милана, Он мисли да треба да дâ на знање Краљевским Намесницима, *да он нема намере мешати се у државне послове Србије*, но да ће, на против, било да се бави у земљи било ван ње, свагда претходити примером, да потпомогне постојећи закони поредак у Србији.

4., Краљевско Намесништво, са своје стране, изјављује готовост, да се стара о томе, да се Његовом Величанству Краљу Милану, кад год се Он буде бавио у Србији, указују све Краљевске почасти, које се не би косиле са почастима које припадају Краљу владаоцу. С друге стране Краљ Милан даје на знање, да ће он, кад се буде бавио у иностранству, живети под титулом грофа Таковског.

5., На захтев Краља Милана ставиће му Краљевски Намесници једнога секретара дворског и једног официра, који ће вршити дужности ађутанта код Његовог Величанства.

6., Краљевски Намесници примају к знању жељу Његовог Величанства Краља Милана

да се дворски маршал, ађутанти и ордонанси наименовани Указом од 21. ов. месеца за Његово Величанство Краљевића Александра, утврде Краљевским Намесништвом код Његовог Величанства младога Краља.

7., Његово Величанство Краљ Милан изјављује, да имајући по чл. 72. Устава земаљског искључно право бринути се о васпитању малолетног Краља, одсудно се противи сваком посредном или непосредном утицају своје разведене супруге и матере Краља Александра на његово васпитање, сматрајући, да њено мешање може бити од најштетнијега утицаја на васпитање младога Краља.

Краљевски Намесници примајући к знању ову жељу Краљеву, поднели су му предлог да млади Краљ сваке године, било о великим празницима, било о феријама школским, може један или више пута преко године, у пратњи свога гувернера, обићи своју матер у коме месту у иностранству које ће одредити Краљ Милан у споразуму са Намесништвом.

Његово Величанство Краљ Милан изјављује, да усваја овај предлог Краљевског Намесништва.

8., Његово Величанство Краљ Милан саопштава Краљевским Намесницима акт, којим се нашао побуђен, да, у исто време, кад је Краљевску власт пренео на свога наследника Краља Александра I., постави: г. г. чланове Државног

Савета Д-р Николу Крстића и Д-р Лазара Докића за старатеље који ће руковати цивилном листом Краља Александра I. и осталим имањем које му се као Краљу владаоцу даје на уживање. То руковање са означеним имањем има се вршити по упуствима, која ће им издати Краљ Милан у договору са Намесницима Краља Александра.

Краљевски Намесници, примајући овај акт на знање, и сматрајући да је потреба одржати на висини Краља Оца и бившег владаоца и Краља Србије, изјавили су да ће, у сагласности са стараоцима цивилне листе малолетног Краља Александра I, ставити на расположење Краљу Милану I. суму од тридесет хиљада динара (30.000 дин.) месечно, и то код банке, коју буде он одредио.

Милан с. р.

Јов. Ристић с. р.
К. С. Протић с. р.
Ј. Белимарковић с. р.

3.

Одступање Њ. В. Краља Милана I.

Одјек, 28. фебруара 1889. г.

Шест дана је већ како на престолу обновљене Краљевине Србије седи — Краљ Александар I. Његов отац, Краљ Милан, захвалио се на престолу краљевскоме 22. фебруара у корист Својега малолетнога сина Александра. И своју оставку на престо Краљ Милан је

истога дана објавио и народу Краљевине Србије.

Заиста знаменит чин у животу наше младе отаџбине! Одиста догађај од историскога значаја!

Први утисци тренутнога узбуђења и изненађења прошли су, и сад се о догађају може већ судити, он се може — оцењивати!

Признајемо да суђење и оцењивање овако великога догађаја у тренутку тако блиском његовом неочекиваном збиђу не може бити ладно, свестрано и беспристрасно суђење објективне историје; али у исто доба мора се признати и то, да је суд и оцена савременика очевидаца и учесника у великим догађајима који су увек ланцем узрочне везе спојени ситнији догађаји — најдрагоценији и најпоузданији материјал за оцену историску. Довољно је само бацити око на већ појављене одзиве интересованих суврeменика о знаменитом чину од 22. фебруара — па да се о истинитости овога што рекосмо одмах уверимо.

А кад је тако, одужимо се и ми садашњици и историји. Принесимо и сами један прилог за будућу историју наших дана!

*

И ако ни један суврeменик не може и не сме никад испустити из вида обзире садашњости, ипак је и њему дужност да при суђењу и оцењивању тек извршених догађаја има на уму и — историску истину.

Да почнемо.

Историја владавине Краља Милана од његова пунолетства износи на видик јасно један факат, који није тајна био ни за кога, па који ће несумњиво забележити и историја. Тај факат је, да је Краљ Милан био владалац јаке енергије, предузимљива духа, с осећањем позива да Он треба да држи крму државну у *Својим* рукама. И у приватном животу људи с таквим особинама лако се опазе и осете, а у јавном животу, и на тако високом месту као што је престо — они су центар рада и живота То су људи борбе, то су *личности*.

За владаоце таквих особина личних најпогоднији облик владе, облик који им отвара најшире поље рада — јесте апсолутан облик државне владавине. Уставни режим за њих је мало погодно земљиште у опште; а што потпунија уставност, што шира права Народнога Представништва — то све тешњи круг њихова лична рада. Природно је, дакле, са свим да владаоци такога калибра не могу да се крећу у уставима обележеним границама. Они их или пробијају, или падају у борби, или се — часно из борбе повлаче!

Такав је био наш владалац, наш први Краљ Милан.

Намеснички Устав од 1869. године у колико је мање одговорио захтевима добра Устава, у толико је више био отворио врата личноме раду владаоца. Владалац, као што је био

Краљ Милан, то је врло добро био уочио па је видео, да он и по њему може не само владати но и управљати. И Он се заиста никад није потужио на Устав од 1869. године, а потпуно свестан тако Уставом ујемченога Му надмоћнога положаја према Народнеме Представништву, Он је сам отворено давао то на знање изабраницима народним, од којих, да бог ме, многи нису јасно схватили ни свој ни Краљев положај. И ми се врло добро сећамо, кад је Краљ Милан и пред својом владом у којој су седели и бивши намесници, и пред Народном Скупштином изговорио с пуно свести ове значајне речи: *Данашњи Устав који Ја нисам градио дао је мени, владаоцу, три четвртине права, а вама, народним посланицима, једну четвртину...* И по томе ви немате *права* да протествујете противу рада који је био логична и уставно-правна последица оне три четвртине.

И врло значајно, и потпуно истинито! То је обележје целе политичке ситуације до 22. децембра. То је суштина правних одношаја између владаоца и народа у Србији до 22. децембра. То је лаконска, али у исто време и одвећ јасна — и критика Устава од 1869. године, и процена положаја Свога и Народнога Представништва.

Слободоумна струја у српскоме друштву која је одмах после Устава од 1869. године

почела јаче захватати интелигенцију, и из чијих је редова и изишла и *прва* озбиљна критика Устава, ускоро је нашла одзива и у самом народу, који је с дана у дан, развијајући се, све приступачнији постајао идеалима млађега нараштаја интелигенције. До године 1873. ова слободоумна струја држала се тако да кажемо, на површини, само у интелигентнијим слојевима. Отада она почиње захватати и горње слојеве народа, па је 1875. године видимо представљену и у Народној Скупштини Од тога доба је она све више расла, бујала, јачала, док није у години 1881. избила на површину већ као формално организована странка, која је en masse засела у Народном Представништву. Захтеви њени, и ако нису свагда до ситница били строго формуловани, били су ипак са свим јасни. То су били захтеви ширега и јачега учешћа народнога у државним пословима, захтеви да четвртина права Народнога Представништва постане — права половина. Формула за те захтеве била је тражење промене Устава у слободнијем духу, у напреднијем правцу. Тражиле су се шире границе раду Народнога Представништва, а тешње границе личноме раду владаоца. Тражила се *равнотежа* између два уставна фактора. Суштину борбе знао је исто тако добро Краљ Милан, као што ју је разумевала, најпре инстиктивно а после и са свим свесно, слободоумна струја према којој је Краљ стајао као борац.

Борба ова, као што у природи ствари лежи, била је мучна и тешка. Она је захватала целу земљу, дирала у суштаствене интересе Србије. За то се и водила дуго, с великим напорима и променљивом срећом и с једне и с друге стране. Од ње је, нема сумње, патила не само једна и друга страна, које су у борби биле, но и сама — земља. То се може жалити, над тим се може сентименталисати али историја ће забележити да је та борба била — неизбежна. Да је ово или оно било друкчије, сигурно би и борба нешто мало друкчија била; али суштина би ипак остала иста, чим су фактори борбе били онакви какве их је садашњост изнела.

Што се више залазило у борбу, и што је борба постајала старија, све се више примицао тренутак њенога решења. И већ пред крај сам, последњи ресултат борбе није био тајна ни за борце, ни за — увиђавне гледаоце. Сад је ствар била поглавито у том, да једна страна *отпочне* решавање. До тога како се решавање отпочне, с колико рачуна, мудрости и родољубља, или с колико страсности, стајало је, да се избегну или не избегну рђаве последице огорчене битке за саме учеснике, а, разуме се, и за отаџбину која им је поприште.

И Краљ Милан је узео иницијативу у том. Он је ставио на дневни ред решавање Уставнога питања. И ставио га је, као што се

види са свим озбиљно и потпуно свестан свију природних последица од његова решења. Он је знао да као борац губи, али је и знао да као владалац, као Србин, као отац — добија. Он је потпуно правилно схватио и оценио значај струје, пред којом је био. И то му служи на част, то ће му признати и историја. У то смо уверени. У том лежи, по нашем уверењу величина тренутка од 22. фебруара, у том лежи и значај личности Краља Милана I. Историја зна за многе борце ове врсте, али не може да покаже много примера овако свесног и мудрог схватања живих одношаја... Нико боље у Србији није оценио шта значи Устав од 22. децембра, и нико боље није предвидео последице — четвртога децембра!...

Четврти декембар је изнео сву снагу и величину оне народне струје с којом се борба водила. Двадесет први декембар је био решење борбе, а двадесет други — потпис мира. И Краљ Милан је, ваља признати, потпуно схватио значај овога потписа. Он га је извршио са свим свесно, en pleine parade!...

После потписа државнога акта од 22. декембра остало је само троје: или приклањање свршеном чину и основно мењање своје владавине, или обнављање борбе са много горе позиције, или потпуно повлачење с рада.

Оставка Краљева показује да Краљ Милан није могао чинити прво, а да није

хтео учинити друго. Природна последица онда било је оно треће решење, које је још једино било могућно.

Правда захтева да признамо, да смо ми очекивали друго решење — покушаје нове борбе. И у том је једино за нас било изненађење 22. фебруара.

Краљ Милан је учинио више. Он је одмах изабрао треће решење. У том је лична заслуга Краљева према Србији. То је доказ Његове бистрине, то је сјајан знак Његове очинске бриге према Своме сину Краљу Александру Првом.

За то ми не само што не видимо у акту од 22. фебруара повреду дужности, као што неки веле и мисле, већ на против чини нам се да је Њ. В. Краљ Милан, добро познавајући Себе, у последњем тренутку високо схватио Своју владалачку дужност према земљи и Своју очинску према сину.

А што је Краљ Милан, решив се да заврши владалачку каријеру, хтео да и на последњем акту оличи Свој одношај према новој ери једним видљивим знаком — то је само природни данак вођеној борби... Требало је да се новој ери представе оба борца. И они су заиста и представљени... Састав намесништва и владе одиста су представници оба фактора старе борбе и оличење њена ресултата!

Ето како ми схватамо 22. фебруара 1889.

године, ето где, по нашем мишљењу, лежи суштина његова значаја и за садашњост, и за историју, и за — будућност!...

Ми смо говорили о овом знаменитом догађају прилично отворено, али држимо да је тако захтевао сам велики тренутак о коме је реч.[1]

---

[1] Ова отвореност није се свидела била онда г. С. Грујићу, и он ме је за то мало покарао. — Врло је вероватно, да не кажем сигурно, да последњи део чланка овога не би био овакав — да сам онда знао за погодбу између Краља Милана и Намесништва. Тако исто ми је онда било непознато не само продужење но и постојање у опште тајне конвенције с Аустро-Угарском.

РЕСУЛТАТИ ВЛАДАВИНЕ КРАЉА МИЛАНА.

1.

Србија је за владе Кнеза и Краља Милана водила *три рата*.

Резултат прва два рата Краљ Милан назива *тековинама* своје прве половине владања! Морамо се на тим тековинама мало задржати, јер је њих Србија и одвише скупо платила, па је чак питање да ли се тим ресултатима сме давати име тековине.

Први рат од 1876. године води своје порекло од херцеговачкога устанка, који је једва опазно почео крајем јуна 1875. на Крупи и око Невесиња и Гацкога. У *Српским Новинама* од 1. јула 1875. чита се: из *Далмације* стадоше се проносити гласови да је у Херцеговини букнуо устанак... По том се казује како је на мосту на Крупи погинуо Никола Бабић, и како су неки емисари око Невесиња и Гацкога претили и плашили сељаке сточаре

из Невесиња да ће им се све узети и они упропастити... У политичком прегледу свом, у броју од 2. јула исте године, *Српске Новине* саопштавају шта бечка Presse пише о тим стварима па цитирају из ње овако једно место: *што се јавља да су два села, која су се прва дигла, истакла аустријску заставу, Преса држи да ће то бити по неком нарочитом плану учињено да се магновено помути добро пријатељство између Аустрије и Турске*".

На ове околности и прилике у којима је никао херцеговачки устанак, и на држање Аустро-Угарске и њених власти за време устанка према устанку, ни у Србији ни у Српству у опште није се онда обраћало довољно пажње. У Јевропи су, међу тим, мислили, подржавани у том и аустро-угарском штампом да је устанак поглавито — масло Русије. Рад, значај и положај рускога посланика у Цариграду П. Н. Игњатијева у томе их је подржавао.[1]

Расположење је у Србији и Српству било, разуме се, на страни устанка, али оно није било такво и толико да њиме не би могла дириговати једна јака и добра управа земаљска. Либерали ондашњи појачавали су ратоборну струју, а конзервативци који су били онда основали и нарочити лист *Шумадију*, били су јој противни. Ј. Ристић је пошао за оном ратоборном струјом и помагао је.

[1] П. Н. Игњатијев је тада био на врхунцу своје моћи: Био је le vice-sultan — како су га тада звали!

Априла 24. 1876. године кабинет Стевча, Ристић, Грујић (Јеврем) заменио је Каљевићев кабинет, који је њему самом био наследник.[1] Он се одмах обележио као *акциони кабинет:* и својим саставом и својим првим корацима. Први кораци кабинета били су: извршење законодавне одлуке од 19. јануара 1876. о српском народном зајму од 12,000.000 динара, за који београдска општина 14. маја једним ратоборним позивом позива

[1] Скоро у истом саставу, с том разликом само, што је сад Влад. Јовановић дошао на место К. Јовановића, овај кабинет Стевча—Ристић—Грујић био је непосредно пред Каљевићевим кабинетом на управи од 19. августа 1875. до 26. септембра исте године. Карактеристично је за ондашње прилике у многом погледу како је тај кабинет пао: Кнез Милан је 22. септембра дошао у Скупштину лично, и хтео да говори с посланицима непосредно. Влада то није допустила, и дала је одмах ту оставку, а Кнез Милан је ушао у Скупштину и *бранио се од тога да он није против рата,* како му се, вели, подметало! Види и *Алимпије Васиљевић* од Влад. Јовановића у *Српском Књижевном Гласнику,* свеска од 19. априла и 1. маја 1911. г.

грађанство на упис с обвезницама од по 50 динара, наглашавајући му једновремено: да ако у року од 15 дана не упише драговољно, онда ће следовати принудан „упис“, по разрезу који општина учини — према имућности!

Једновремено с тим, 11. маја, изашао је један указ о мораторијуму — да се рокови плаћања продужују за три месеца а извршења обустављају, а други указ да се обуставља закон о штампи с наредбом да се ништа не може печатати ни са стране штампано у земљу унети „без одобрења државних власти“.

После месец дана, 17. и 18. јуна, дошли су указни закони о Реквизицији, о Преком Суду, о војно-судском законику.

Јуна 20. објављена је прокламација којом је Србија објавила рат Турској! Пре тога је Турској био упућен ултиматум, али се на њ није сачекао одговор.

На шест дана после објаве рата Турској од стране Србије руски цар Александар II. враћајући се из Емса састаје се, 26. јуна, по нашем календару, 8. јула по римском календару, с аустријским царем у *Рајхштату*, и ту утврђују познати Рајхштатски споразум, који с доцнијим пештанским и бечким — који су ту управо главни — одлучује судбину Босне и Херцеговине, пошто је Немачка још раније на ту страну Аустро-Угарску упутила.[1] Још 6. марта 1876.,

[1] У Рајхштату су утврђене биле три ствари: прво *немешање Русије и Аустрије у рат*, друго интегритет Србије и Црне Горе на случај победе Турске, и треће за случај успешнога рата српско-турскога по Србију и Црну Гору да Србија добије неколике босанске округе на Дрини, Црна Гора један погранични део Херцеговине, Аустро-Угарска остатак Босне и Херцеговине, а Русија Бесарабију и проширење на Црном Мору и азијској страни. Још је утврђено било да се обе државе имају старати да се на Дунаву не образује никаква већа словенска држава, а Србија и Црна Гора да се на Лиму могу спојити уз додатак, да Црна Гора добије и једно пристаниште на Јадранском Мору.

Овај састанак царева у чешком замку Рајхштату трајао је свега неколико сати, и споразум ту утврђен није ни уговором ни протоколом каквим на артију био стављен: то је нека врста aide-mémoire-а који су оба министра — Андраши и Горчаков — издиктовали по својим сагласним забелешкама руском посланику на бечком двору Новикову, који је такође у Рајхштату био.

Тек после равно пола године 3/15. јануара 1876. закључена је формална конвенција у Будимпешти, која је доста погоршан Рајхштатски споразум, и тек на непун месец дана пред улазак у сам рат с Турском (12. априла 1877. рат је објављен), Русија је преко Новикова у Бечу закључила још једну, трећу погодбу с Аусријом, која је додатак Пештанској Конвенцији. То је било 6/18 марта 1877. године. Види се јасно тежња Русије, коју истиче са свим лепо и Фурније, аустријски историчар, да избегне ове обавезе према Аустрији. Она хоће и удешава да ради као мандатар Јевропе. И тек кад је тај план у

вели Ханото, француски министар Деказ је знао и писао ово: „Бисмарк саветује Аустрији да поседне војнички Босну и Херцеговину, па да тамо чак и стално остане“.[1] Да је Аустрија имала жељу да узму Босну и Херцеговину, знало се још од друге половине педесетих година...

*

Кад су Кнез Милан и кабинет Стевча-Ристић учинили овакав један судбоносан корак питање је: јесу ли се чим год обезбедили, јесу ли земљу спремили били за тако један крупан корак. Је ли, једном речи, рат био припремљен политички, финансијски, војнички?

На жалост мора се категорички одговорити: не! Рат није био припремљен ни политички, ни финансијски, ни војнички.

За карактеристику финансијске припреме рата да поменем, осим онога што

Цариграду и у Лондону пропао — конференција у Цариграду почетком децембра 1876. — долазе Пештанска Конвенција и њен важан додатак од 6/18 марта који дефинитивно везује руке Русији према Аустрији. Види за све ово: Wie wir zu Bosnien kamen, Dr. A. Fournier Wien, 1909. стр. 21, 22, 38, 39—43.

[1] Види: Wie wir zu Bośnien kamen, Dr. A. Fournier, 1909., стр. 21—23.

сам већ поменуо, и овај карактеристичан факат: Јула 30. 1876. године, дакле после више од месец дана по објави рата, у Петрограду преговара и закључује зајам, у име српске владе, Милосав Протић, члан Касационог Суда, с три петроградске Банке! Колико? Три милијуна седам стотина педесет хиљада „кредитних рубаља“!

Ни Кнез ни његов потпредседник кабинета, Ј. Ристић, нису знали ни политички положај у Јевропи, ни положај у Русији. Они су били скоро потпуно у незнању о правој политичкој ситуацији: Француска[1] и Италија слабе; Енглеска против Русије; Немачка гура Аустрију у Босну и Херцеговину и оптира за Аустрију између ове и Русије; у Бечу војничка странка отимље мах и гроф Андраши прихвата њену политику: и она, дакле, потискује Аустрију на југ, у Босну и Херцеговину; у Русији две струје: једна ратоборна а једна против рата! Цар Александар II. противан је

[1] Те године је баш војничка странка у Берлину терала на рат с Француском, и Александар II. и Горчаков су дали били у Берлину на знање да Русија то не би могла допустити. Отуда срџба Бизмаркова на Горчакова и Русију, а отуда, можда, и доцније оптирање његово за Аустрију.

рату, или се, бар, колеба, царица и престолонаследник помажу покрет за рат. Кнез Горчаков који је тада био *у 78 години живота,* с опалом снагом и вољом, а с пуном сујетом и грчевитим држањем власти, сам се колеба између ове две струје, и његова је политика колебљива. Два важна посланика руска, Новиков у Бечу и П. Н. Игњатијев у Цариграду, воде готово две са свим супротне политике. Док Новиков проповеда што ближи непосредни споразум између Аустрије и Русије, и одвраћа Србију од рата, Игњатијев је за то да се Србија помогне и није за споразум с Аустријом. Новиков присуствује у Рајхштату и помаже активно стварању Рајхштатскога споразума, а Игњатијев за тај важни тајни догађај не зна: он се од њега крије по нарочитом захтеву грофа Андрашија! Руски посланик у Београду А. Н. Карцов је под старешинством П. Н. Игњатијева цариградскога посланика, а зна и за Новиковљеву политику. Он сам добија противречна упутства. При повратку из Емса, где је био позван из Београда цару, он доноси у Београд два противна упутства, или, ако се хоће, утиска. Цар наређује Карцову да не допусти да Србија уђе у рат, а кнез Горчаков, испраћајући Карцова у

Београд, томе додаје ово: „при свем том не смећите с ума: ако је цар против рата, његов син, наследник престола, вођа је покрета". Шта да ради Карцов? Он саопштава цареву наредбу да Србија не улази у рат, али, изгледа, казује као лично своје мишљење и она друга расположења! Русија што се више догађаји развијају и што, с растењем покрета за рат у самој њој, постаје све вероватнија њена акција, она све више прилази Аустрији и све више долази у зависност од ње, јер, вероватно, она осећа да није довољно спремна... За шест година од како се ослободила обавеза Парискога Уговора, односно флоте у Црном Мору, она није сградила ниједну истинску, добру убојну лађу!

Ј. Ристић, изгледа, водио је више рачуна о оној незваничној ратоборној струји у Русији, него о саветима званичне Русије. И он сам, као и Карцов, био је више под утицајем П. Н. Игњатијева с којим се знао из Цариграда, где је Игњатијев био још од 1864. године посланик.

У очи објаве рата кнез Милан пише руском посланику у Београду: „Ј. Ристић вам је долазио, и тако ви већ знате да ја сутра зором идем својој војсци. Молим Вас телеграфирајте у Ливадију да молим

Њ. В. Цара да ми опрости ако у овај мах не поступим по његовом савету. Али прилике ме наморавају да идем Черњајеву, јер је опасност са свим другог карактера"... И у промеморији опет тако: „Кнез Милан сажаљева тако исто, што није послушао очинске савете Њ. Величанства, али нагониле су га прилике да тако чини"![1]

Тако се улазило у рат у нади и веровању да се Русија сама скоро у рат увуче — без обзира на то да ли са слободним или с везаним рукама! Русија је, међу тим, ушла у рат тек априла 1877. године, пошто је Србија настрадала и била побеђена!

Да Србија није била ни војнички спремна за рат, довољно је човек да прелиста Зборник закона и уредаба за 1875. и 1876. годину па да се о том увери. Војска није имала ни материјалну опрему, нити јој је организација била добра и готова: све се на врат на нос, и у једном и у другом правцу, било радило![2]

[1] Види: *Иза кулиса дипломатије, Дело* за јули прошле године стр. 67. — В. С. Карцов, синовац А. Н. Карцова, написао је под горњим насловом једну расправу, која је изашла у преводу Вл. Љ. у „Делу" за јуни, јули, август и септембар прошле године.

[2] Карактеристичан и за ситуацију ондашњу и за нашу спрему јесте овај факат: *Шињела је 1876. године*

Пред почетак *другог рата* генерал *Бобриков*, уман и образован војник, којега су Руси послали били из свог главног стана, да Кнеза Милана и владу покрене на други рат и да им буде војни саветник, ево како се изражава о стању српске војске:

„Кад сам изближе познао организацију српске војске, *видео сам веома жалосну слику, и дошао до уверења да војска ни из далека није била најпреча брига књажевске владе.* Мало је било рађено на тешкоме задатку да се образује народна снага према месним приликама, а на васпитавање војничкога духа народне војске утрошено је још мање труда... Кад се само упореди средњи број сталног кадра од три хиљаде са средњим бројем народне војске од 200.000, види

купљен знатан део у Аустрији за новац од словенског комитета. Види књигу *У Србији* од Ђ. И. Бобрикова, стр. 51. — Пре рата смо имали, 1874. г., *Шињелску аферу*, у којој је главни јунак био Ј. Белимарковић, прећашњи министар војни у кабинету Ристићеву, којега је сам Ристић био оптужио. Под Мариновићевим кабинетом у Н. Скупштини у Крагујевцу, утицајем Кнеза Милана на владу и Н. Скупштину, Белимирковић је био ослобођен, т. ј оптужба против њега није добила у Н. Скупштини потребан број гласова. Сећам се врло добро, јер сам онда у Крагујевцу довршавао гимназију, како се живо и јаким средствима дејствовало било на посланике у том правцу

се да је од слабе вредности била стајаћа војска као кадар за народну... Постојао је закон по коме се сваке године народна војска имала обучавати 25 дана, *али влада се врло ретко њиме користила из политичких и економских разлога*... Пушака је било: пибодовача 35.000, гриновача 12.000 и око *65.000 предњача*!...[1] На пибодовачу није долазило више од 316 метака, на гриновачу од 178, а на предњачу 65... Топова је било 232 пољска и брдска топа предњака...[2] Ова организација српске војске и ако је показивала да кнежевина у случају потребе може имати

[1] За време Кнеза Михаила набављено је било 1864. године 50.000 пушака, које су имале да се преправе по Пибодијеву систему. (Види Ј. Ристић, Спољашњи односаји, друга књига). Изгледа да су ове пибодоваче из рата 1876. године ове исте Кнез Михаилове пушке, које је он једва био увео у Србију услед протеста Аустрије!

[2] Топови су онда били бронзани, предњаци и олучени, као што су их имали Французи *до 1870. године. С овим топовима смо ишли и у трећи рат 1885. год.* Сувремене топове: челичне и олучене остругане (Де банжове топове) добили смо тек после свршеног српско-бугарског рата. *Пруси* су имали челичне олучене остругане још 1860. године!

Турци су имали пушке Мартинке и Крупове топове! Карактеристичан је још, за нашу спрему ондашњу, и факат: да ми ни у једном од ова три рата нисмо имали *шрапнеле*, и ако је њих енглески пуковник Шрапнел био пронашао још почетком деветнаестог века!

народну војску од 180.000 људи раздељених на 160 батаљона пешадије, 33 ескадрона, 45 батерија и т. д., ипак према материјалу који је имала за наоружање, одело и храну, мучно да је икад допуштала да се оствари тако опширна замисао".

Генерал Бобриков у наведеној својој књизи (стр. 53.) вели о ратној спреми нашој ондашњега времена ово: из масе докумената, које су ми моји вредни сарадници дали *видео сам, да је убојна снага у кнежевини на врло ниском ступњу ратне спреме!*

О српским официрима генерал Бобриков одазива се, међу тим, врло похвално. Српски официри, вели овај умни Рус изречно, с изврсним способностима и војничким знањем могли би бити понос у војсци које хоћете државе!...

И тако стање војске после толиких прича и програма о ослобођењу, поред толиких планова још од Кнеза Михаила и после толико година од његове смрти!!

Каква разлика и каква страшна критика онога времена и ондашње генерације наше која је земљу водила и њом управљала кад упоредимо Србију и Румунију у том погледу?!

У растројену и унутрашњим борбама

разједену, финансијски исцрпљену и дезорганизовану Румунију долази Кнез Карло године 1866. из туђине, и после десет година он има истина не бројно велику, али добро организовану, наоружану и спремну војску која кооперише с Русима код Плевне на задовољство и Руса и свога врховнога заповедника! А Србија којој су тако много и тако дуго причали о ослобођењу и уједињењу улази у рат 1876. године потпуно неспремна и финансијски, и војнички, и политички!

Такав рад није могао ништа друго донети до — пораз и унижење! Али ми смо ипак за то, у целу ову трагику, унели били и један комичан моменат — прогласили смо у сред једног несрећног рата Кнеза Милана Краљем! Тако је и у таким приликама било прво проглашење Кнеза Милана за Краља. Како је било други пут и дефинитивно, видели смо раније!

Овај први рат, који је тако у невреме и неприпремљен отпочет, и који је тако несрећно завршен поред свих појединачних светлих момената у њему, формално је свршен једном комедијом с Великом Народном Скупштином.

За почињене грехе требало се мало обезбедити. Требало је мир да одобри Велика Народна Скупштина. И она је сазвана. Сазвана је *1. фебруара* 1877. године, избори су за њу извршени *8. фебруара*,[1] она се састала *14. фебруара* а седнице су јој закључене — *16. фебруара*.

Нерасположење је било доста велико. Опозиције је поред све оне комедије с изборима било опет много. Да се изађе из ситуације ипак читаве коже, прибегло се лукавству и обманама. Обећавана је Мариновићу и његовим пријатељима и влада. Употребљен је, или правилније злоупотребљен је, изгледа, за то чак и руски посланик Карцов од самога Кнеза Милана. После је Карцов оптужен да се меша у српске унутрашње послове и тражена и издејствована његова смена, а Мариновићу и његовим пријатељима окренута леђа![2]

---

[1] Да се избор узмогне овако телеграфски извршити измењен је био, нарочито за ову прилику, изборни закон — наравно *указом*!

[2] О том је сам Карцов у својим аутобиографским белешкама ово записао: „Милан је молио Карцова да му не откаже своју помоћ код политичких људи, од којих је намислио да склопи ново министарство. Сматрајући људе које му је Кнез именовао као погодне за прилике, Карцов је с повереньем примио молбу кнежеву и с успехом је испунио, кад од једном доби од канцелара телеграм ове садржине: Empereur vous defend de vous mêlez de la politique interieure de la Serbie !... Милан је у исти мах кад је од Карцова тражио услугу ову

*

После пораза српскога и закљученога мира између Србије и Турске на основу status quo-a, према Рајхштатском споразуму између Русије и Аустро-Угарске, и пошто се Русија од стране Аустрије обезбедила Пештанским Уговором од 3/15 јануара 1877. године и Бечким од 6/18. марта исте године, који је продужење и проширење Рајхштатскога споразума, — и Русија је, најпосле, загазила у рат с Турском у априлу 1877. године.

Кнез Милан је у Плојешту (5. и 8. јуни 1877. године) сам лично Русима изјавио не само своју готовост но је готово молио за допуштење да може са њима кооперисати. Руси му тада нису дали никаква одговора, већ су ту изјаву српскога владаоца просто примили к знању, не хотећи сигурно одмах Србију излагати новим напорима, и „не хотећи да заплићу свој положај према Аустрији“ како је рекао Велики Кнез Никола генералу Бобрикову. Колико је, међу тим, било искрености у овом поступку Кнеза Милана, то се показало доста брзо —

преко свога агента у Петрограду питао канцелара: да ли заиста царска влада жели да ти и ти буду министри! Убрзо по том Карцов је био опозван. Види: *Иза кулиса дипломатије*, *Дело*, август 1911. стр. 202—203.

кад су Руси, услед својих погрешака на ратишту у Бугарској, стали пред Плевном и наишли на јак отпор Осман Паше, па га хтели, по генералу Бобрикову неосновано и погрешно такође, најпре савладати пре него што крену преко Балкана.

У другој половини августа месеца врховни командант руске војске Велики Кнез Никола шаље генерала *Ђ. И. Бобрикова* у Србију да види: хоће ли и могу ли Срби ратовати, ставља Србима одмах на расположење пола милијуна рубаља на војне потребе, обећавајући и даљу помоћ, ако треба и кад му јави Бобриков пошто се договори с новим руским послаником Персијанијем. Персијани је већ био именован за руског посланика у Београду али још није онда био дошао у Београд, већ мало доцније — крајем септембра месеца.[1]

Али кад је генерал Бобриков дошао у Србију и видео се и с Кнезом Милан и Ј. Ристићем, онда је он констатовао: прво да Срби мисле ступити у акцију тамо у марту месецу идуће 1878. годи-

[1] За ово и све даље опет види врло поучну и важну књигу: *У Србији* од Ђ. И. Бобрикова, Београд, 1892. године. Књигу је ову превео пок. Окица Глушчевић што на књизи није означено.

не, друго да за то траже новаца.[1] Кнез Милан рекао му је „памет захтева да се пре мобилизације спреми храна, одело за војску, да се прегледа и поправи оружје, допуни муниција... а за све то нужно је великих новчаних жртава, а благајницу кнежевине наше исцрпила је минула војна“. Утисак који му је оставио говор Кнежев генерал Бобриков своди у ове речи: „видело се јасно да је мисао о новчаној помоћи надвладала била код Милана све друге разлоге“. Ристић му је још отвореније рекао: „да Србија не само што не може објавити рат, него не може ни војску извести пре првих топлих дана месеца марта, да би то био с њене стране акат безумља и да би то брзо и коначно упропастило земљу“.

Изненађен свим тим генерал Бобриков је Ристићу рекао: Веома ме изненађују ваше речи.... ја сам мислио док ја поткрепим овим грожђем своју снагу, коју ми је изнурила дунавска грозница, и Срби ће успети да се поткрепе и спреме за рат, за месец и по или два моћи ће се поћи у рат, а ви од једном дођосте и велите да то ништа не може бити

[1] Српска влада је била тражила *један милијун рубаља* на ратну спрему, *и још по један милијун рубаља месечно за све време ратовања!*

пре марта... Али како ћете ви грдно погрешити ако сила турског отпора буде сломљена још ове године! И ако се мир потпише, а Срби буду спавали очекујући пролеће па да пођу у рат... чим ће се онда крунисати политика Ристића? Ја вам отворено говорим не само знања ради но и извршења ради — будите до новембра готови...

Пошто се упознао с војском на лицу места, Бобриков је 12. септембра јавио у руски главни стан: поред свих незгода Србија може за месец дана кренути с успехом у рат. Септембра 29. Бобриков је известио да је војска српска мобилисана, „а то је, додаје Бобриков, уклањало и последњу сметњу да влада Кнеза Милана добије и друго пола милијуна рубаља“.

Од интереса ће бити да споменем овде како су сами Срби још онда мислили о томе, кад треба Србија да уђе у рат, пошто је Русија у рат загазила. Г. Ст. Новаковић у Споменици *д-р Никола Крстић* саопштава да је д-р Н. Крстић *13. августа 1877.* године писао Цукићу „...ако влада налази да то треба и мора да буде, страх ме је да се не промаши најподеснији тренутак, а тај би, ваљада, био баш садашње време, ако треба да наша војска прискочи у помоћ руској. Доцније

ми ћемо постати сувишни, ако Руси сами потуку Турке, или ћемо постати без значења, ако се противно — не дао Бог — догоди, у том случају би били још изложени и највећим опасностима". Саопштавајући ову Крстићеву оцену и мишљење г. Ст. Новаковић додаје са своје стране: „Крстићева је оцена кад треба Русима помоћ указати веома тачна. С тога је и штампам курсивом. Влада либерална је у том бирању тренутка учинила погрешку и 1876., угазивши у рат и сувише рано, и 1877. учинивши то сувише позно. За доказ ове оцене може служити Румунија, која 1876. године није улазила никако, а 1877. је ушла одмах чим су је Руси позвали".

Рат је други објављен тек 1. децембра 1877. године, и ако је војска раније била мобилисана и на граници, а велики Кнез Никола преко Катарџије тражио био депешом од 10. новембра да Србија за десет дана ступи у акцију.

Још пре краја јануара овај други рат је свршен срећно, и ако, како Бобриков каже, благодарећи нашим рођеним погрешкама[1] а противно његовим саветима, српска војска није заузела била и Косово.

[1] Управо благодарећи Кнезу Милану, као што се из поменуте Бобриковљеве књиге види.

*

У рату су се овом нарочито одликовали пок. Јеврем Марковић, потпуковник, Ђ. Хорватовић и Ј. Белимарковић. Генерал Бобриков не може да се нахвали пок. Јеврема Марковића. Стално га зове: даровити, одважни, храбри до самопрегоревања Ј. Марковић. Његове су прве победе на Ак-Паланци и Пироту, које су одмах снажно дигле дух српске војске. Покојни Јеврем је и у првом рату дао доказа своје војничке подобности, и ако је онда мање био истакнут. И њега је првога сам Кнез Милан предложио био за одликовање орденом Светога Ђорђа, ма да га није волео и ма да је Бобрикову рекао предлажући га: знате ли ви колико ме је муке стало да ово име напишем овде?

И Кнез Милан је овога јунака српскога и војсковођу, за кога генерал Бобриков каже у својој књизи да је „неоспорно највећу храброст показао и најбитнију заслугу имао командант књажевачке војске потпуковник Јеврем Марковић" — после свршенога рата, у првој половини маја месеца, стрељао, убио, да задовољи своју мржњу, или — неки луди страх! А да ту мржњу или страх прикрије од српске војске и српске публике, он га је

огласио као лопова! И да то своје мрско и недостојно дело убиства овога јунака и војсковође изведе, он је преварио и генерала Бобрикова, и свога министра војног г. Саву Грујића, и свога председника министарског савета. Он је то извео кришом, мимо знања министарскога савета, са знањем и сарадњом пок. Радивоја Милојковића и Ј. Ристића.[1]

[1] Добротом једнога пријатеља, сазнао сам још ово о суђењу и убиству пок. Јеврема Марковића: Пок. Јеврем је био дошао из Пирота у очи дана кад је требало, по тражењу Прекога Војног Суда, да буде спроведен у Аранђеловац. Кад га је г. Авакумовић, коме је био дошао као свом познанику и пријатељу у посету, учинио пажљивим на оно што му се спрема и предочио му опасност да би се склонио, пок. Јеврем је одговорио да ништа нема од чега би он зазирао, да се не осећа ни у чему кривим и да неће никуда да иде. Сутрадан је Јеврем спроведен и брзо осуђен за дело велеиздаје као и Чумић и Коларац на смрт! Кад је пресуда послата у Београд ради помиловања, онда је пок. Радивоје дао Ј. Авакумовићу, који је био начелник његова министарства, да реферише о стању ствари по истражним актима. Нестрпљивост је код Кнеза била, изгледа, велика, јер је Министар, по његову захтеву, слао човека Авакумовићу да тражи реферат, те је Авакумовић морао захтевати још десет минута рока. Реферат Авакумовићев је садржавао и његово мишљење: да, по истражним актима, за дело велеиздаје нема основа за смртну пресуду, а да у актима има помена и података о томе да је пок. Јеврем у Нишу уцењивао онамошње Јевреје и пљачкао у Пироту! По том је г. Авакумовић

Нигде ни једном речи генерал Бобриков не помиње да је пок. Јеврем учинио какво нечасно дело. Нигде ниједном речи Кнез Милан не даје Бобрикову на знање да има у том погледу што противу Јеврема!

Какве је последице овај мрзак и недостојан чин Кнеза Милана имао у земљи познато је, а какав је утисак он учи-

позван у Двор, где је, код Кнеза, осим својега Министра, затекао и Јована Ристића. По захтеву министрову он је и усмено саопштио свој реферат, који је усвојио и његов Министар, и предложио да се Јеврем помилује за дело велеиздаје, а да се суди за она друга дела. Ристић је био противу тога другог дела предлога, јер би, вели, то убило углед Србије на страни, а односно помиловања за дело велеиздаје оставио је оцени владаочевој — као добар уставни министар!

По сјајним даровима ума свога, како су Намесници 23. фебруара 1889. године карактерисали били умне подобности Краља Милана, Милан је спојио, на свој начин, оба мишљења ондашњих својих интимних саветника, па је Јеврема дао стрељати за дело велеиздаје, противио реферату Авакумовићеву, а војсци и публици је објавио, преко својих људи и полицијских агената, да је Јеврем стрељан за то што је пљачкао!

Кад је сутрадан, у незнању шта се пре двадесет и четири часа догодило, у министарском савету покренута ствар о помиловању пок. Јеврема, од стране Јеврема Грујића, онда је Кнез Милан с пуно цинизма одговорио: сажаљева што мора рећи да је ствар беспредметна, јер је пресуда извршена — показујући депешу коју је о том већ имао!

нио на Русе и на Цара Александра II. види се из онога што саопштава генерал Бобриков у својој већ поменутој књизи, и онога што је он ове године саопштио у *Руској Старини* а што се налази на крају ове књиге...

*

Треба да споменем још једну важну и карактеристичну ствар из ова два рата. Српскога владаоца, српску војску, српску владу, у руском главном стану, представљао је, од самога почетка рускога рата, кнежев ујак, румунски бојар, Ђорђе Катарџи!![1]

*

Резултати ова два рата били су директно: Политичка независност Србије

[1] У руски главни стан послат је, као ванредни изасланик, Србин официр М. Лешјанин, тек кад је прелиминарима уговора Ниш био одређен за Бугаре! Вредна је помена, у овом погледу, још ова околност: Н. П. Игњатијев је још децембра месеца 1876. године као представник Русије и председник Цариградске Конференције представника Великих Сила предложио био једну Велику Бугарску, која је, по том предлогу, имала да обухвати не само дунавску и забалканску Бугарску него и Скопље, Битољ и Серез (Фурније). Да ли је Ј. Ристић за ово знао, па ништа није предузимао, или није ништа ни знао — није ми познато. Свакојако, било једно или друго, није добро. А да Ђорђе Катарџи није био човек да овакве ствари *осети, опази и сузбија* — то је више него јасно за свакога!

с проширењем од три округа и неисплаћеним унутрашњим зајмом и реквицијом, и окупација Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске; а индиректно: тешке конвенције и уговори с Аустро-Угарском, јавни и тајни, који су врло дуго после притискивали слободно кретање и самостални развитак Србије, јако поремећени односи између Србије и Русије и потпуно скретање српске спољне политике, укљештене, после, између непријатељске Турске и појачане и на југ пружене Аустро-Угарске![1]

*

С таквим новим одношајима и резултатима прва два рата Србија је 1885. године ушла у трећи рат, али овога пута нè да се, ма и лудо, бори за ослобођење својих сународника у Турској као у прва два рата, него *да спречава ослобођење и уједињење Бугара*, да тражи *равнотежу* на Балкану, да се бори за — *одржање Берлинскога Уговора!*

Да смо и у овај трећи рат ушли не-

[1] Пишући о ова два рата употребио сам у неколико, поред наведених извора, и једну копију од *протокола седница министарскога савета* из овога времена, која ми је, случајно, дошла до руку. Копија је потврђена печатом и потписом ондашњега председника министарства Стевче Михајловића.

спремни у сваком погледу то смо већ видели (Види и стр. 100, 101 и 102 ове књиге); а какве нам је резултате донео, и то је добро познато: чисту штету на свима линијама и у свима правцима. Србија је изгубила и остатак симпатија у Енглеској и остала потпуно усамљена и унижена: чак су се и на Цетињу њеном унижењу радовали! Краљ Милан је дао прилику своме пријатељу грофу Кевенхилеру који га је, још с неким сународницима својим из обе половине монархије, и преко упутстава службене Аустро-Угарске, гурао у рат, да му се представи као спаситељ, па да нам то после аустро-угарска штампа сваком згодном приликом истиче као неку благонаклоност Аустро-Угарске!

Овај трећи рат је донео још и зачетак оставке Краља Милана и његове решености да разведе свој брак с Краљицом Наталијом.

Србија је у то доба била зашла са свим у орбиту Аустро-Угарске и у политичком и у економском погледу, а Краљ Милан је, још пре рата, био постао једва нешто боље од крунисанога агента Беча — као што овога пута тачно каже Seaton Watson![1]

[1] Г. Seaton Watson, или под псеудонимом Scotus Viator познати енглески писац, у својим расправама и списима о Аустро-угарској и јужнословенском питању учинио је доста погрешака и изнео многе нетачне податке о Србији и политичким и културним приликама у њој. Мени, а сигурно и осталим Србима, то је у толико жалије, што је он врло симпатично и у многом погледу тачно и верно писао о приликама и животу у Хрватској и Далмацији, и српско-хрватским односима у оним крајевима и у оном делу нашега народа. Што је мање срећан био у том погледу с Босном и Херцеговином, и што је оне неретке просте и тешке погрешке починио говорећи о Србији и њеним приликама биће сигурно узрок, што се г. Витсон огрешио ту о познато и драгоцено баш *енглеско* правило да сâм и с довољно времена проучи и српјанске и босанско-херцеговачке прилике. Уверен будући да ће он, као савестан писац, поправити ову своју погрешку, тако противну основном начелу баш енглеских писаца. мислим да смо дужни сви старати се да му у том погледу будемо у помоћи и себе и истине ради, а да не праскамо и не љутимо се, као што погрешно чине неки наши млади људи око *Народа* у Сарајеву. Ми ништа друго не тражимо но да г. Витсон мало више и тачније консултује историју и факта. У оцене његове, на том поузданом темељу добивене, ми се нећемо мешати и мирно ћемо их саслушати и примити к знању и онда кад и у колико оне не буду повољне за нас или сагласне с нашима.

*

Како су се ова три рата одазвала на финансије државне видећемо сад одмах.

2.

Државни дуг, на дан 31. децембра 1889. године, износио је *304.046.653.29*

динара. Овај државни дуг био је састављен из ових зајмова:

1. Руски зајам од 1867. год. . .	652.287·28	дин.
2. „ „ „ 1876. „ . .	3,526.365·01	„
3. Желез. зајам Lit. A. од 1881. г.	85,180.000·—	„
4. Лутријски зајам од 1881. год.	32,235.000·—	„
5. Желез. зајам Lit. B. од 1884. г.	29.225.000·—	„
6. „ „ Lit. C. од 1884. г.	12.315.000·—	„
7. Златна рента од 1884. год. . .	39,861.000·—	„
8. Аграрни зајам од 1884. год. .	6,879.500 —	„
9. Зајам солски од 1884. год. . .	3,858.000·—	„
10. Дуванска рента од 1885. . .	39,147.500·—	„
11. Зајам Управе Фондова од 1886.[1]	11,493.000·—	„

По мом дубоком уверењу озбиљни радови г. Витсонови само су један доказ више колико Србија и српски народ у њој још и данас пате од оних погрешака и оне политике које су тако дуго Србији и народу у њој шкодиле а датирају се баш из времена о коме ова књига моја говори, и с којим су тако нераздвојно везана имена Кнеза и Краља Милана и сина му Краља Александра! Рђав глас иде даље но добар, а добру је гласу и истини теже крчити пута кад се пред њима испречио брег већ створених мишљења основаних на тој злој прошлости нашој! Један мали доказ за ово: У познатом важном енглеском годишњаку The Statesmann's Jear-Book *за 1910. год.* још стоји: да војни буџет износи између 800.000 и 900.000 фунти стерлинга на годину, *али да официри и војници ретко примају плату на време!*

[1] Ово је био у ствари државни дуг начињен за покриће дефицита *а на залогу школског и санитетског фонда*, који су били код Управе Фондова. Ови фондови су ослобођени прошле године исплатом овога зајма Берлинском Трговачком Друштву.

12. Обртна рента од 1887. . . .	29,710.000·—	дин.
13. Дувански лозови од 1888. . .	9,964.000·—	„

На све ове зајмове плаћан је интерес 5%, осим лутријског који је био с 3%, и последњега којему је интерес износио скоро 7%! Курс, и то *бруто курс*, овим зајмовима био је овакав: железничким двама зајмовима и аграрном зајму 71.4%; за пругу Смедерево—Плана и обртну ренту 80%; лутриском зајму 74%; златној ренти и дуванским лозовима 61%; дуванској ренти 62.50%; за зајам Управе Фондова 76%; солски зајам и руски al pari.

Ануитет, т. ј. интерес и отплата на годину, износио је за 1889. годину *динара 17.208.696·04*.

Од свих ових зајмова у Паризу су били котирани само железнички хипотекарни зајмови и лутријски зајам, и они су на дан 14., односно 2. јануара 1889. г., продавани по 426 а лутриски по 70, а 7. марта — после оставке Краљеве дакле — по 441.50, односно 74 динара. У Берлину су 5. јануара 1889. год. били котирани: заложнице Управе Фондова 84 60, рента од 1884. године 82.75, рента од 1885. 83.60 марака или 104.83, 102.54, 103.59 динара. Остали су зајмови били у

Бечу, који је преко Лендербанке био онда учесник готово у свим зајмовима нашим.[1]

3.

Буџет за последњу, *1888.*, годину владавине Краља Милана износио је *данара 44,460.000*, како је *предвиђен* у приходима и расходима, а 33,828.287·51 у приходима и 44,282.226·46 динара у расходима — како је *остварен* на крају године. Осим овога расхода било је и расхода преко буџета за 1,150.088·51 динара.

Према овоме *дефицита* је буџетскога за 1888. годину било 10.631.713 динара а укупнога 11,781.801 динар!

Дефицит је овај једним делом био покривен остатком зајма обртне ренте од 1887. године.

Стварни приходи државни 1888. године, дакле, износили су *непуних* 34,000.000 динара!

Како је ануитет на државни дуг у години 1889. износио, као што видесмо горе,

[1] Данас Србија има државног дуга 663,617.000 динара. Највећи део овога дуга је у Паризу, мањи део је у Берлину; у Бечу нема, сем лутриј. зајма и дуван. лозова, ништа. Ануитет на цео дуг данас износи *32,394.500 дин.*, или око 24% од буџета прихода. Број зајмова је данас *шест*. Последња два зајма *од 250 милијуна динара* у округлој суми начињена су *за нову железничку мрежу и преоружање и материјалну спрему војске*.

17,208.696·04 динара, *то је преко половине целокупних државних прихода ишло на интерес и отплату државнога дуга на страни!!* И ту још није био сав државни дуг! Ту још нису били привремени државни дугови!

Све гране државнога живота, и војска и цивилне гране, нису биле имале онда више на расположењу за свој живот и своје развијање од — 17,000.000 динара, и словом седамнаест милијуна динара![1]

4.

Спољна трговина Србије у последњој години Краљ Миланове владавине била је потпуно израз стања које горе констатовасмо. Целокупан увоз и извоз износио је године 1888. 74 милијуна динара у округлој цифри. Од тога је долазило на увоз 34 милијуна и нешто мало јаче, а на извоз скоро 39 милијуна динара вредности!

Од целокупнога увоза 67·57% је пореклом из Аустрије (23,772.862 дин.), а

[1] По завршном рачуну за *1911.* годину било је те године стварних прихода нешто *јаче од 130,000,000 динара* а расхода нешто *мање од 130,000.000 динара*. За саму војску је те године у *редовном буџету* дато 30,000.000 динара — скоро онолико колико је 1888. год. износио целокупни приход државни.

од целокупнога извоза је 86·03% ишло у Аустро-Угарску (33,475.444 дин.).

Од извозних артикала садашњих неких је било врло мало и по вредности и по количини. За извоз јаја онда се још није знало, исто тако ни за извоз заклане живине, сланине, шунке, саламе. Извоз свежег воћа, масти, брашна, мекиња, куделье, бакра, свежег и усољеног меса, једва се опажао: масти је те године извезено за 132.192 динара, брашна за 72.326 динара, мекиња за 8.552, куделье и лана за 24.449, бакра за 152.361, свежега и усољенога меса за 17.251 динар, а свежега воћа за 38.475 динара.

*

Последње 1911. године целокупан извоз и увоз износио је преко *232,000.000 динара*. Од ове целокупне суме вредности *на извоз сам дошло је динара скоро 117,000.000*, а на увоз преко 115,000.000 динара. Један део увоза је за ту годину *ванредан* — због грађења железница.

Јаја је те године извежено за 3 милијуна динара у округлој цифри, а бакра за девет и по милијуна! Брашна је извезено за 1,800.000 динара и нешто јаче, мекиња за 1,175.000 динара, куделье и лана за скоро један милијун динара, свежега воћа за мало више од два милијуна динара, саламе, шунке и кобасица за преко 700.000 динара, свежег меса и сланине преко 16,000.000 динара![1]

Проценат извоза на Аустро-Угарску долазио је те године 41·42% од целокупног извоза, а проценат увоза на Аустро-Угарску је долазио 41·11% од целокупног увоза.

5.

Како је привреда у опште, а индустрија посебице, стајала у ово време, може се већ доста поуздано судити по цифрама општим и посебним наше ондашње спољне трговине. У допуну тога ево још неколико података.

Колико је било обрађене земље и земље под културом у опште на крају Краљ Миланове владавине не може се знати, *јер попис земљишта од 1867. године до 1889. године није никако вршен био.*[2]

---

[1] Године 1900. извоз је износио 66 и по милијуна динара, а 1903. године 60 милијуна динара у округлој суми. Брашно се почело извозити тек од 1903. мало више — 680.000 динара округло у тој години. Куделья и лан тек после 1903. године, а јаја су 1900. године извежена за 333.000 динара, а 1903. за 513.000 динара, свеже воће до 1903. године једва је премашало један милијун динара.

[2] По попису од 1910. године обрађене земље има у Србији 1,968.238 хектара; земље под шумом 1,067.013 хектара а земљишта осталога 1,795.049 хектара.

Индустрије, осим пиварске и оружне није било скоро никакве. Млинова је било око 20, али у врло малим размерама. По статистици индустријске коморе за 1910. годину број индустријских предузећа основаних *до 1892. године* износио је свега *41 предузеће*. Јачи полет у том погледу опажа се тек после тога времена, а поглавито после 1903. године. Онда је било свега два предузећа за израду цигље, докле их данас има 26, а број млинова се попео од 20 на 229.

На кланице сувремене и индустрију меса нико онда није ни помишљао све докле нас 1895. године ad oculos не уверише, да су свињске бобице и политичке животиње, које се свињама српским могу и каламити у А.-Угарској — према политичкој и пијачној потреби у Бечу и Пешти!

6.

На завршетку да поменем још неколико карактеристичних факата за владавину Кнеза и Краља Милана из других грана народног и државнога живота.

Школа народних, основних, Србија је имала до 1889. године — 730! Године 1868/9. у Србији је било 418 школа, и то 380 мушких и 38 женских. За двадесет година Кнеза и Краља Милана у Србији је приновљено, дакле, свега — 320 школа! Од године 1881. до 1889. године у Србији је отворено свега 99 основних школа! Упоређења ради наводим да је од 1889. године до 1. јануара 1895. године, за шест година дакле, отворено — 294 школе; а од тога времена, опет, до 1903. године закључно — 100 школа![1]

Према оваквом развоју народних школа није чудо онда, што је проценат писмености у Србији још и данас слаб. *Године 1900.* општи проценат писмености, не рачунајући децу, износио је 21·03% а заједно с децом 16·98%! Проценат писмености понижавају све старије, нарочито сеоске, генерације — од преко тридесет година!

*

За бригу *о народном здрављу* карактеристично је да је после једног лепог и важнога корака, учињеног почетком

[1] Србија има данас, 1912. године, 1425 народних школа (1262 мушке и 163 женске) и 2763 учитеља и учитељица (1700 учитеља). То је, очевидно, мало, али кад погледамо на Далмацију, Хрватску и Босну и Херцеговину, где грије тако топло, и у прве две тако давно, сунце аустријске и угарске западне културе, и кад узмемо у обзир онај застој у просвети народној из Миланова и Александрова времена, тако обилато са стране помаган, онда се, тренутно, можемо ипак тешити!

осамдесетих година на пољу санитетског законодавства, не само ударена одмах тачка, него и везан доцнији развитак залагањем санитетског фонда за државни дуг!

Тако до 1889. године нисмо добили ни једну савремену болницу, а Главна Државна Болница у Београду животарила је и чамила, до скора, у једној старој, опалој и тескобној згради![1]

Како је с Бањама и минералним водама нашим до 1889. године било, познато је. И ако не само на Балкану, но и мало даље, нема земље која би имала тако много и тако добрих, топлих и ладних минералних вода, као што их има Србија, ипак је цело то драгоцено благо лежало до 1889. године као парлог! Никога као да није било који би се о њему бринуо! Краљ Милан ни посетама својим није хтео подстаћи старање и бригу државне управе у том погледу. Он је ишао у Карлсбад, Глајхенберг, Татрафиред, Абацију, али у коју српску бању — никад!

Експлоатација буковичке киселе воде, паланачкога кисељака и ломничке киселе воде, све је то плод доцнијега времена.

[1] И Велика Војна Болница у Београду сасвим је новога датума.

Подизање Врњаца, Рибарске Бање, Ковиљаче, Аранђеловца — тако исто.

*

До године 1890. Србија је имала једну једину парну лађу — Делиград!

Тада, 1890. године, априла месеца донет је закон о оснивању *Српског Бродарског Друштва*, које се, после, у времену поново настале реакције, морало за свој живот борити, у место да се развија и напредује. За то ова веома важна установа наша, и са националнога и са привреднога гледишта, није данас јача и развијенија. Успело се да јој се сачува бар живот, и да се живљим радом у новије време развије толико, да данас броји 10 парних бродова, 49 гвоздених шлепова и 12 гвоздених понтона и мостова, заједно са једном бродарском радионицом![1]

После ратова, и као нека врста обавезе, дошла нам је железница Београд—Врање и Ниш—Пирот, *преплаћена, заложена* и *с туђом експлоатацијом*. Путови су, до пре врло кратког времена, били на једном старинском и непотпуном законодавству, градећи се и одржавајући *кулу-*

[1] За месец два биће готов и предаће се саобраћају *једанаести* пароброд *Србија*.

ком и на један са свим примитиван начин. Тек пре годину дана учињен је у томе један важан корак напред: доношењем новог закона и прописивањем уредаба за грађење и одржавање путова. Ако Србија неће дуже да чека на савремене путове и мостове, треба јој за то педесет милијуна динара зајма!

*

Београд, престоница Србије, још и до данас се није опоравио од оне заосталости коју је на њему оставила владавина Кнеза и Краља Милана. До године 1889. Београд није имао ни водовода, ни осветљења, ни трамваја, ни тротоара, ниједну модерну школску зграду, а Калимегдан је био пусто градско поље коровом обрасло!

Закон о државној трошарини, донет за унапређење Београда, остао је готово мртво слово на артији све до после абдикације Краља Милана. А један указни председник београдске општине, доктор Владан Ђорђевић, морао је да оде са свога председничкога места, што се усудио узети мало озбиљније ту ствар па нагазио на земунске пиљарице, које су против општине београдске и престонице Србијине узеле у заштиту екселенције аустро-угарски посланик и — српски министар председник Милутин Гарашанин!

ДОДАТАК

ЈЕДНА ЕПИЗОДА ИЗ СРПСКЕ КООПЕРАЦИЈЕ (1877.—1878. године).[1]

Сећам се како ме је лепо примио Цар Александар II., маја 1878. године, по повратку из Србије. Ја сам био придат Кнезу Милану као војени аташе Великога Кнеза Николаја Николајевића старијега, врховног команданта наше војске на Балканском Полуострву, и као такав руководио све операције српске војске. Остављам на страну излагање историјских догађаја, као ствар ратне историје, него ћу се дотаћи мога личнога сукоба с Кнезом Миланом Обреновићем због потпуковника Јеврема Марковића, кога је он сам предложио за одликовање орденом Св. Ђорђа и кога је за тим дао одмах стрељати пошто сам ја оставио Београд, позван телеграфском наредбом из Петрограда да пратим грофа Шувалова на Берлински Конгрес.

[1] Русская Старина, фебруар, 1912. г. — Ову је епизоду, на моју молбу, превео с руског за овај мој рад мој пријатељ и друг г. Аца Станојевић.

Неустрашљиво храбар, талентиран и особито окретан, потпуковник Јеврем Марковић је за време рата показао велику ратничку способност са својом бригадом код Ак-Паланке и Пирота, али нервозан у руковођењу и одлукама имао је несрећу да навуче на се мржњу Кнеза Милана својим неодмереним речима. Ипак, кад сам по заузећу Ниша из исте главне команде добио преко гардиског капетана Хвошчинског поруку да у име врховне команде предам 150 крстова за најзаслужније ниже чинове српске војске, и кад сам затражио од Кнеза Милана имена официра које би требало одликовати Св. Ђорђем, Кнез је поднео списак у коме је својеручно на првом месту записао име Јеврема Марковића. Представка је упућена била у врховну команду, а ми смо се ускоро вратили у Београд.

Но овде су се околности промениле. Лепе стране карактера Кнеза Милана оштро су се измениле на горе. Памет и шаљиви сарказам уступили су место крајњем сумњичењу, нерасудном осветољубљу, тупоглавој пакости према свима и свакоме. На све стране су му се привиђале завере и покушаји на његов живот. На жалост, Кнегиња Наталија, по рођењу Кешко, женска пластичке лепоте и одличних способности, која је раније имала велики утицај на свога мужа, не само да је то сада подпуно изгубила и допустила у породици саблазан, него се и сама запела дворским интригама.

Ратничке заслуге заборавиле су се. Све се мерило степеном угађања и ласкавом услужношћу пред лицем Кнеза Милана, а не општом корисћу. Довољно је било да се о неком само каже да је одан Карађорђевићима, па да његов живот буде доведен у озбиљну опасност. Чак је био ушао у дворски списак подозривих и сам тадањи министар војени Сава Грујић, ђак наше Војене Академије. Ето у таквим околностнма, дошао ми је једном Грујић, узбуђен и смућен, и саопштио ми, да је Марковић оптужен за велеиздају, да је предат војном суду и да ће, вероватно, бити за који дан стрељан.

— Ако Бога знате, рече ми, помозите, о вашој речи води Кнез рачуна, и ако се ви не заузмете, Марковић је пропао. Жао ми је необичнога, способнога човека, одличнога војника. Кнез ће вас јамачно послушати, а моја реч за њега нема никаква значаја.

После пола часа ја сам већ био у кабинету Кнежеву, живахно разговарајући да ли да се рачуна новчана помоћ по броју мобилизованих војника, или по броју бојних јединица што су оперирале на бојном пољу. Ја се врло опрезно дотакох сокачких гласова, по коме бајаги прети смртна казна Јеврему Марковићу. Рекао сам о том као о једном гласу

беспослених људи, у намери да изазовем Кнеза да то демантује. Али како сам био изненађен када Кнез скочи као опарен, и брзо ходајући по соби одговори помамном репликом:

— Императорска влада дала ми је категоричну изјаву, да се неће мешати у унутрашње послове Кнежевине, и ја нећу никоме дозволити да суди о мојој управи у Србији. Што се лично вас, генерале, тиче, саветујем вам да се сетите примера Карцовљева[1] и да умерите вашу радозналост.

Реч Кнеза Милана ја саопштавам у кратко, но она је била дугачка, нервна, бурна и с оштрим подизањем гласа. Такав дрзак испад није било могуће оставити без одговора, и ја сам одговорио уздржано, али јасно, реч по реч.

— Ваша Светлост се вара да се ја мешам у унутрашње послове Србије. Политика се тиче Персијанија,[2] а ја у високом положају представника императорске војске, тражим од вас, кнеза српског Милана, рачуна о животу и части потпуковника Марковића, као кавалјера ордена Св. Ђорђа, кога ви очевидно намеравасте привезати за колац, а ја налазим да то не би могло одговарати достојанству нашега

[1] Бивши генерални конзул и дипломатски агент Русије који је одазван из Београда по настојању књежеву.

[2] Дипломатски агент руски.

највећег војног ордена Св. Ђорђа Победиоца. Што се тиче вашега личнога савета који сте ми упутили, то да не би остао дужан Вашој Светлости, сматрам за дужност напоменути вам, да императорска војска зна и цени ратничке заслуге Карађорђевића, који су војевали напоредо с њоме, а Обреновиће поштује као организаторе братскога народа. Али ако Обреновићи почну убијати најбоље српске синове, руска војска неће више знати за њих.

Као хладном водом поливан, Кнез Милан одједном се стиша, седе у наслоњачу и у помирљивом тону одпоче.

— Мени се чини да се ви љутите, а ја нисам имао намеру да вас ма чиме изазивам. Реците ми, генералу, шта бисте желели односно Марковића?

— Да не буде стрељан и, у сваком случају, да бисте пре сваке Ваше одлуке допустили да се упознам с његовом кривицом.

— Лепо, ја вам то обећавам. У осталом знајући ваш тих карактер, нисам мислио наћи у вама тако пргавога противника.

Овога пута све је прошло лепо. Но веровати Кнезу Милану било је опасно, те сам сутрадан понова отишао у кнежев двор. Већ сам корачао кроз велики салон кад ми дежурни ађутант саопшти, да је Кнез болестан и да га не могу видити.

— Ја ћу му добро доћи, јер ћу се поста-

рати да му дадем користан савет. Надам се да се неће снебивати предамном јер смо за време рата виђали један другога у разним костимима.

Но ађутант се не мицаше с места и неодлучно изјави да му је забрањено пријављивати. Мени би све јасно. Кнез је желео да ми плати за јучерању лекцију коју сам му очитао.

— Како ми је жао што не могу да видим Кнеза. Будите добри саопштити Његовој Светлости, да ја одлазим првом лађом у Петроград. И, окренувши се, ја се почех лагано удаљавати, па не журећи се седох у фијакер и наредих фијакеристу да тера полако. Још не беху доспела кола до излаза, кад из двора истрча ађутант и трчећи приближи се мени.

— Његова Светлост вас моли да уђете у кабинет и извињава се што ћете мало причекати, али он је већ устао и журно се облачи.

После неколико тренутака кнез је већ ушао.

— Шта се то догодило, драги генерале, да тако изненада остављате Београд? Биће да имате телеграм из Петрограда односно супсидије?

— Никако не то. Али Кнез Милан је отказао да прими представника Царске војске, а руски генерал сматра да му је, после тога, не могуће остати у кнежевој престоници више од двеест и четири часа.

— Ах, ви све једно исто. Како сте злопамтило.

— Ја Вас молим за извињење што сам Вас узнемирио, али Вас смем уверити да ће све што је обећано бити тачно и у своје време испуњено, а сада молим Вашу Светлост за дозволу да додирнем тугаљиво питање о нашим даљим односима, који су се нешто мало заплели последњим догађајима. Извините војника што ће отворено да говори. За време целе кампање ја сам имао неколико случајева да потврдим коректан рад врховног команданта српске војске; али шта ја могу одговорити сада, ако ме питају из Петрограда, на шта се може рачунати у погледу ратне снаге кнежевине. Околности су се измениле. *Значај Србије неће се мерити бројем слабо организованих и готово необучених војних јединица, него добро организованим, спремним и способним за маневровање и вршење ратне задаће корпусом.*[1] То је прво, а друго је ово: мени прилично бриге задаје питање, како ће се сам Кнез Милан држати према општем словенском питању у случају да политичке компликације поново истакну питање о одбрани виших државних интереса оружаном руком.

— Но, драги генерале, ја сам потпуно сагласан с вама и ништа немам против реорганизације неорганизованих маса у добро уређен, од пробраних људи састављен корпус. О

[1] Курзив је мој.

појединостима споразумите се с генералом Протићем, и ствар ће бити свршена.

— Молио бих Вас да чујем Вашу реч и о другом питању.

— Јест, јест! Разуме се, ја сам безгранично захвалан и лично за себе и за кнежевину, на великодушној помоћи Императора свију Руса, и само чекам прилику, да то и на делу покажем.

— Сећајући се увек са захвалношћу Вашег милостивог и сталног расположења према мени за све време рата, ја сам допустио себи да набацам неке мисли у форми писма које би од Ваше стране било упућено Његовом Величанству Цару, које би могло да послужи као основа даљим односима. Ако Ваша Светлост допусти ја ћу прочитати писмо које сам исписао у свом бележнику.

— Молим Вас!

Ја лагано и с прекидима прочитах нацрт писма.[1]

— Потпуно и у свему се слажем, и ви слободно можете референсати Цару, да је то моје дубоко убеђење.

— Али у тако важном послу неће бити довољно усмено саопштење. Неопходно је потребан несумњиви факт. Преко је потребно писмо Ваше Светлости, по могућству вашом

[1] Писмо је одштампано у књизи *У Србији* стр. 174—5.

руком написано, као што је било са представком за одликовања крстом Св. Ђорђа.

— Онда ми оставите нацрт писма, па ћу ја размислити и проценити све изразе у њему.

— Молим за извињење, али начин изражаја није толико важан колико суштина ствари. Сем тога ја нисам дипломата, нисам акредитован код Ваше Светлости па се бојим да не прекорачим границе своје дужности и да, може бити, не дадем повода да ми се пребаци да се мешам у унутрашње ствари кнежевине.

— Како сте пакосни. Но, па лепо. Будите спокојни, до вашега поласка у Петроград писмо ће бити готово.

— Изјављујем Вашој Светлости најдубље признање у име своје и свега Словенства.

Ја сам после овога остао још близу две недеље у Београду, али се разговор о овом предмету није више понављао; а Грујић ми је саопштио да се судска акта о Јеврему Марковићу налазе пред Кнезом да одобри или не одобри пресуду.

Пред сам полазак поменуо сам Кнезу и о његовом обећању да неће одлучити о судбини Марковића док ме претходно не саслуша, и о обећаном писму за Његово Императорско Величанство. Односно првога, Кнез ме је молио да не страхујем за живот Јеврема Марковића, а односно писма одговорио је да је

много о њему мислио али се није одлучио дати га, бојећи се да веже сувише себи руке.

Још нисам био стигао у Петроград, а Јеврем Марковић је био стрељан.[1]

После неколико дана Његово Императорско Величанство благоволело је примити ме у нарочитој аудијенцији у Великом Двору у Царском Селу. Тек сам неколико корака учинио био у императорском кабинету, кад до мене допре милостиви и лакави глас Господара Императора.

— Добар дан. Мило ми је да те видим. Знаш ли да нисам могао веровати твојим телеграмима о успеху српскога оружја. Како је могло бити, да на једанпут Срби заузимају кланац Свети Никола, да освајају Ак-Паланку, потискују турску војску, заузимају Пирот па најзад и Ниш!?

— Ласкаве речи Вашега Царског Величанства продиру у моју душу. Божјом помоћу мени је пошло за руком да ме Срби слушају. Примењујући основне захтеве војене вештине, ја сам се трудио да сконцентришем масе на најважније тачке, и Господ нам је подарио победу. Истина је и то да је Плевна привукла

[1] Покојни Јеврем је стрељан, како сам накнадно разабрао, тачно 11. маја 1878. године. Покојна Илка му је после, по паду либерала, пренела кости и сахранила у Јагодини. С. М. П.

на се велики део најбоље турске војске; на српској су граници остали само табори редифа; но и они су представљали озбиљну опасност за Србе. Доцније се појавио према њима страшан противник, талентирани Хафис Паша, али у то време дух српске војске толико је ојачао да су се они сами могли успешно борити с равном силом противника.

Даљи милостив разговор Царев не саопштавам, јер се он тиче лично мене. Ја сам се свим својим бићем усхићавао пред неисцрпним благовољењем које ми је указано, осећао сам се награђеним више но што сам заслужио и био сам срећнији но икада.

— Очекивао сам твој долазак, да одлучим питање о одликовању крстом Св. Ђорђа. Као што знаш то сам одликовање дао румунскоме кнезу Карлу, као врховном команданту румунске војске. Шта мислиш, треба ли дати Св. Ђорђа и Кнезу Милану?

— Ваше Величанство! Ја сам ових дана био поражен вероломством Кнеза Милана, али ипак налазим да би правично било дати то високо одликовање за ратне заслуге, и то не лично Кнезу Милану, него врховном команданку српске војске. Зашто да војска остане без одликовања? У том би смислу морао гласити превисоки указ о одликовању.

— Шта хоћеш тиме да кажеш о Милану?

И ја испричах у општим цртама дирљиву епопеју Јеврема Марковића. У којој се мери моје причање примицало крвавом завршетку, и у којој сам мери цртао вероломство Кнеза Милана, мој је глас бивао све испрекиданији, све је више дрктао, грло се грчевито стезало до промуклости.

— Каква крвожедност, какво грубо варварство! Ја сам узбуђен до дна душе одвратним поступком Милановим, — узбуђено рече Господар. — Кажи Гирсу, у моје име, да у овим изразима саопшти српској влади моје негодовање.

— Узимам слободу саопштити Вашем Царском Величанству да се сада налази у Петрограду дипломатски агенат кнежевине.

— Јест, јест, нека га Горе позове к себи, и нека и њему усмено потврди моју осуду тако зверског поступка којим сам дубоко узбуђен.

Да бих био до краја тачан, ја сам, измоливши дозволу Господара Императора, тада потанко реферисао о свима догађајима последњег времена у Београду, као и о догађају с писмом.

Опет у Београду, опет у кнежеву конаку, али не ја, него Персијани, у парадној униформи, гласно чита министарски акат Кнезу Милану, који час бледи, час црвени, грицкајући по обичају своје нокте.

— Видим да за ово имам у неколико да захвалим генералу,[1] обрати се он Персијанију после прочитаног акта.

— Не у неколико, него са свим, одговорио је Персијани.[2]

Ђенерал Ђ. И. Бобриков

---

[1] Je vois le doigt du général.

[2] Non seulement le doigt, mais toute la main.

ЈОВАН РИСТИЋ КРАЉИЦИ НАТАЛИЈИ.

Београд, 15. децембра 1890. г.

Ваше Величанство[1]

Дошло ми је до руку писмо Ваше од 8. јануара ове године. Оно Вам не само није повраћено, као што је заслуживало (али не за то што су то спречиле Ваше смотрености), но је још брзо добило и одговор, који сам ја ипак до сада био задржао. желећи оставити да ви имате и последњу реч, као што сте имали и прву у овој, без сваког повода од наше стране, отпочетој препирци.

Ну данас, пошто је Ваше Величанство 22. прошлог месеца, дигло за собом све мостове у својим одношајима са краљевским Намесништвом, данас не треба да будете из-

[1] Ово се писмо налази у препису у Државној Архиви. И ако постанком својим с краја 1890. године, оно садржином својом у знатној мери иде у време о коме говори ова књига, па га у многоме и осветљава; а важан је прилог за њ нарочито с обзиром на писца његова. Ја сам на њ случајно наишао, разгледајући акта о разводу брака.

ненађени, кад Вам дође у руке писмо, које је требало да примите још јануара ове године. Ја Вам не смем ништа остати дужан.

Ваше Величанство почиње своје писмо проглашујући ме за свога непријатеља.

Стоји сасвим на вољи Вашем Величанству, хоћете л ме сматрати за свога „непријатеља“ или не, то је ствар Ваше оцене, која ће остати без сваког утицаја на моје одлуке; ја ћу допустити себи, да и у своме даљем држању останем потпуно независан. Али кад сам ја Ваш „непријатељ“ који Вас, као што даље тврдите, жртвује својој амбицији још од 1887. год., онда не знам зашто ми после две године (1889) пред свој долазак у Београд (18. септембра) пишете: *C'est une amie qui vous revient*! Ако се нисте до сада уверили, Ви ћете се без сумње уверити, да ја примам са резервом и једну и другу изјаву Вашег Величанства.

Ваше писмо од 8. јануара говори поглавито о вашим жељама и вашим назорима, али ја сам већ имао част казати Вам, да Вам није пошло за руком у своме писму од 1. јануара тачно их формулисати, још мање сте то учинили у писмима, која сте писали својим дописницима из „Јалте“. У њима има толико несугласности, да се Ваше жеље из њих могу само погађати. Најпре сте изјавили, да сте намерни настанити се у Топчидеру; доцније

сте показивали вољу, да се настаните у Краљевском двору, а сада ме подсећате, како сте се настанили у моме суседству. Кад нам Ваши повереници доносе од Вас усмене поруке, ми, ни по положају, ни по карактеру њиховом, нисмо могли имати узрока да сумњамо, да они нису верни тумачи Ваших порука, док у писму од 8. јануара Ви их формално дезавуишете.

У таквом стању ствари најпаметније је било прекинути даља саопштења и усмена и писмена. Ви знате наше гледиште. Ви сте одбили све наше предлоге, па пошто је онда било потребно продужавати ову бесплодну преписку? Па ипак сте Ви у наточ мојој молби продужили, са очевидним смером, да продужите Ваше грдње и увреде.

Ја нећу ићи Вашим путем; нећу се враћати на појединости, па ни на мајора Ћирића кога сам ја свагда сматрао, као човека на своме месту, (па Вам по њему нисам никаквих других порука ни слао до ту, да га више не вређате, да не бисте се излагали каквој неприлици, од стране једног поноситог официра).

Ја ћу се ограничити на неколике главне тачке, које ишту дубљег објашњења, а оне су тежиште наше преписке.

Свеколиком данашњем стању, полазна је тачка Ваш раздор са Вашим бившим мужем.

Томе радору налазите Ви узрока у „*душевном стању свога узвишеног супруга*“. Већ сам овакав израз показује меру њежности, којом сте Ви гајили своје супружанске одношаје према њему. Ваше писмо кипти од *денунцијација* противу њега ма да је тешко замислити, да Краљ Милан има грехова, у којима Ви не бисте били његова саучесница. Бар љубав према Вашем сину требала је да Вас уздржи од ових непромишљених квалификација.

Све да би Краљ Милан и заслуживао каквих прекора, таково понашање не би смела усвојити мати Краљева према оцу Краљеву, још мање жена према своме мужу, нарочито још кад она не признаје да је разведена. Тако се не би смела понашати према једном Обреновићу кћи спахије Кешко, коју је Обреновић попео у за се на српски Краљевски престо.

Ту ће по свој прилици лежати и узроци Вашем раздору, који се 1887. год. био до те мере развио, да сам Вам ја, као министар председник, саветовао, да се склоните, јер сам се бојао да се на саблазну престола можете још и побити.

Жена или се покорава своме мужу или га оставља. То вреди и за Краљице; за њих још више и јаче. Ви нисте хтели чинити ни једно ни друго. Ну докле се своме мужу намећете, у народ сте бацили угарак раздора, а земљу држите у непрестаној кризи.

Доноси ли то собом љубав Ваша према своме народу, на коју се Ви свуда позивате, па и у своме писму од 1. јануара? И ако ја нисам ни мало суделовао у избору Вашем за српску Књагињу (јер су моји планови и покушаји даље нишанили), не кријем, да сам и ја био у броју оних, који су на Вас неке наде полагали. Ви сте заиста предусретнути општом љубављу, кад сте се на престо српски попели; али не стоји, да сте Ви, као што тврдите, умели народу ту љубав и да вратите. То сте Ви чинили само на свој начин. Или мислите да сте му се одазвали оним луксузом и оним туђим обичајима, које сте у Србију донели. Пре 1875. год. Србија није никада видела у Двору својих владара оне раскоши и оног луксуза, колико је видела за 12 година Вашег господства. Докле су на бојном пољу падали најбољи синови српски; докле су се мајке српске у црно завијале — Књагиња Наталија држала је по двору српском забаве, дотле у Србији нечувене и невиђене. Ви сте, Госпођо, и једини Ви, узрок тој раскоши. Ја сам сведок да јој се Краљ Милан одупирао све до 1880. год., а после је подлегао Вашим навалама. После су се на Двору српском, под Вашом личном управом, играле игре, које се пре Вас нису ни у јавним локалима Србије виђале. После се почело догађати, да су мужеви продавали најпотребније ствари из куће, да своје жене

што богатије на Ваше балове спреме. На Вашим се баловима развио блесак и сјај као негда на двору Лудвика XIV.

Ова раскош у сиромашној Србији морала је у толико више изазвати гнев и осуде, што је Србија пре Вас имала на престолу једну Књагињу, која је заиста била „благородне крви“ и столетног порекла, па је за то опет била и без претензија и без кокетерије. Двор је српски претходио примером штедње и грађанских врлина.

Не знам колико Ви у души својој љубите Србију, али сте више него довољно доказали да за Вас има врло привлачну снагу — престо, блесак и раскош. Сетите се колико сте јадиковали, кад Вам је у једноме писму изостала титула „Величанства“.

И Ви бисте опет хтели, да се сва Србија жртвује за Вас и за Ваше угодности. Па ако се нађе који државник, који се труди да више угоди интересима земље, но Вашим пожудама, онда он Вас жртвује својим личним амбицијама — Велите Ви.

Да, Ви хоћете да се жртвује Србија за Вас. Колико писама Ваших има у којима нас осуђујете, што се нико и не миче, кад Краљица српска мора у туђини да живи. Па и кад Србија излази из једног стања у коме је годинама стењала, Ви се чудите како то да она, и тада, не држи Ваше лично питање у првоме реду својих преокупација.

Кад је 1887. год. дошла савезна влада, показало се у земљи одушевљење, које није било виђено од 1858. године. То осећање није могло бити извештачено и није вероватно, није могуће, да је сва земља могла поздравити тај догађај са усклицима радости, а да он није био израз неке велике потребе земаљске. Што напредњаци нису били у томе кôру земаљском, то је са свим природно, али ту није било ни Ваше Величанство. Ви се свагда, хотимице или не, налазите солидарни са том странком. И Ви хоћете да ми жртвујемо своју отаџбину Вашим личним потребама, хоћете да пустимо, да у земљи влада и даље стање, из кога се родила „Сливница“, па да подижемо протесте, да производимо потресе за то, што се Ваше Величанство не проводи на српском двору. То могу чинити само они људи, који траже извора да могу прикрити свој неизбежен пад.

Ако сам ја у моме писму од 5. јануара и поменуо какове услуге, које сам морао указати престолу у интересу слоге и мира његова, то сам их ја помињао да исправим Ваше криве појмове, а не да себи стварам из њих какве титуле код Вас.

Камо срећа да смо ми сви били довољно увиђавни, па да пустимо да се одношаји Ваши са Краљем Миланом развију природно. Да нисмо задржавали природну солуцију кризе, земља не би остала у трзавици, која је била уко-

чила сваки њен напредак, која је била концентрисала сву снагу државних људи на то, да умире и стишају природе, које се не дају ни умирити ни укротити. Али је за ту увиђавност требало искуство, које сте им Ви дали. Природно је, после свега тога, моја ревност почела хладнити, а нарочито од онда, кад сте Ви одбили предлог споразума, који Вам је био послат у Визбаден.

Ви мислите, да ме раздражите противу Краља Милана кад ми пишете, како Вам је он за 12 година све једнако о мени зло говорио и писао. Ваше саопштење изгубило је давно повластицу новости. Ви знате шта је било за 12 година, а ја знам шта је било за 20 година. — Али то баш доказује, да мојој каријери није служила за основ дворска протекција, него потреба земаљска. И то је мој понос.

Ако је краљ Милан био врло често неправедан према мени, то још није довољан разлог да и ја будем расположен према њему. Ја нисам никада заборавио, да је он Обреновић, да је унук таковских јунака, који су основали ову државу, пошто су најпре годинама трунули по кулама градским и крв своју проливали. Ако је краљ Милан грешио, ја сам знао да је то чинио у својој бујној природи, ну најпосле његове грешке нахудиле су највише *њему самом*.

И само Вашој недовољности у знању српског језика, могу ја приписати, што Ви налазите у моме писму да Вам ја говорим о *љубави краља Милана према мени*, докле Вам ја пишем како Ви подржавате неповерење код Вашег Краљевског сина противу његове околине, а краљ Милан се труди да удари печат љубави и поверења на њихове међусобне одношаје.

Том истом узроку (недовољном знању српског језика) ја приписујем и онај други неспоразум, по ком се Вами чини да Вам ја пребацујем Вашу „благородну крв“. То ми није ни на ум пало. Ако је Вас г. Мијатовић убедио, да сте Ви „благородне крви“, Ви будите задовољни. А ја сам Вам говорио о Вашим средњевековним бојарским појмовима и о Вашем апеловању на некако петстогодишње порекло.

Најпосле, Ваше Величанство хоће да изведе из мога писма неку сведоџбу за себе: да сте се трудили да одвратите краља Милана *са његова фатална пута*. Ја морам признати да је то формална логика, којом се Ви служите. Колико ја знам (а ја нисам сâм који то знам), политика краља Милана развијала се уз потпуно одобравање, па и уз суделовање Вашег Величанства. Ви истина нисте потписивали никаквих државних аката, али сте од 1880. год. вазда храбрили краља на његову путу.

Допустите, Величанство, да Вас подсетим на један случај. Кад су напредњаци пропали на биралишту 7. септембра 1883. год., Ви сте благоизволели дозвати мене на разговор:

— Плакала сам, кад сам чула за исход избора, рекли сте Ви.

А за што да плачете Величанство. Ми треба да смо Вама сви једнаки, па само да к знању исход избора примите.

— Плакала сам, јер то може донети промену политике.

— Она и треба да се промени.

— То не може бити: il y va de notre existance, рече Ваше Величанство.

По повратку краљевом с пута[1] била је на првој аудијенцији друга појава тог истог чина.

— Ви сте били код Краљице?

— Био сам Ваше Величанство.

— Па како сте је нашли? —

— На жалост у истима мислима у којима сте и Ви.

— А зашто на жалост?

— За то, што смо се могли надати да ће Вас она умеравати, а сад више ни те наде немамо.

Ја ћу се овде зауставити. За доказ ко-

---

[1] Краљ Милан је тада, за време избора, био на путу, и вратио се у престоницу тек кад се Народна Скупштина састала — 19. септембра 1883. године.

лико сте били активни у политици, ја бих мого навести један догађај, који се одиграо после Сливнице између европских кабинета; догађај у коме је, не знам да ли баш Вашом иницијативом, Вама била намењена главна улога, противна и Уставу и традицијама српским. Али за сада нећу у тај догађај улазити ближе, да не би наишао на тугаљиво поље међународних односаја, које захтева свуколику дискрецију. *Ограничићу се да Вас подсетим на предлог, који је један европски кабинет учинио, да се Ви прогласите за регенткињу место Краља Милана, а други један кабинет одговорио, да предлог није „acceptable". То је позитиван факт.*[1]

Ја молим Ваше Величанство, да ми не замери за слободу, коју сам узео, да исправим читав један низ неспоразума садржаних у Вашем писму од 8. јануара. Да је Ваше Величанство уважило моју молбу о прекиду даљих саопштења, то се не би догодило. Ја жалим ову преписку и нерадо је водим, али ако ме Ви нагнате, мени ништа друго не остаје но да исправљам криве појмове и заблуде.

Част ми је бити

Вашег Величанства
слуга понизни
Јов. Ристић с. р.

---

[1] Види стр. 89—90. ове књиге. — Курсив је мој.